

1996. 1. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
KOVÁTS ILDIKÓ
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HØYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
SZECSKŐ TAMÁS

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 3423-130/27, 28

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

KÖZGONDOLKODÁS

Angelusz Róbert: A CIGÁNYELLENESÉG ÉS A PLURALIZMUS IGNORANCIÁJA	3
Csepeli György–Závecz Tibor: MINDENNAPI KONZERVATIVIZMUS MAGYARORSZÁGON	23
Lengyel György–Tóth István János: AZ ÉLETSZÍNVONALLAL VALÓ ELÉGEDETLENSÉG TÁRSADALMI TÉNYEZŐI	31

MÉDIA

Lendvay Judit: A MAGYAR NYELVŰ TELEVÍZIÓS MŰSORKÍNÁLAT POTENCIÁLIS KÖZÖNSÉGE	47
---	----

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

Terestyéni Tamás: KOMMUNIKÁCIÓS ZAVAROK A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN	53
---	----

KITEKINTÉS

Kováts Ildikó: A KOMMUNIKÁCIÓS SZAKKÉPZÉS NEMZETKÖZI TAPASZTALATAI	79
---	----

ORIENTÁCIÓ

Komlósi László Imre: A JELENKORI ÉRVELÉSELMÉLET KÉRDÉSEI	85
--	----

TALLÓZÓ

NYELV ÉS TÁRSADALOM (Barát Erzsébet)	93
A NYELV DARWINJA: JOHN LANGSHAW AUSTIN (Bodor Péter)	96
NYELV, HAGYOMÁNY, KÖZÖSSÉG (Nádasdy Nóra)	100

KÖZGONDOLKODÁS

Angelusz Róbert

A CIGÁNYELLENESSÉG ÉS A PLURALIZMUS IGNORANCIÁJA

A KÖZVÉLEMÉNY, AMIT MÉRNI KELL

Kevés társadalmi jelenségről végeznek olyan rendszeresen méréseket, mint a közvélemény alakulásáról. A demoszkópai felvételek elterjedése és eredményeinek növekvő publicitása azzal a kitüntetett szereppel magyarázható, amelyet a szabad választásokon alapuló demokráciákban a véleményeknek tulajdonítanak. Különösen a választások előtt szökik magasra minden olyan közvélemény-kutatás hírértéke, amely befolyásolhatja a politikai erők megítélését. A győztes pártokat a választási folyamatban szavazattá kristályosodó vélemények juttatják a hatalomra. S a későbbiekben – a két választás közötti periódusban – is a politikai élet nagy érdeklődésre számot tartó kérdései közé tartozik, hogy a kormányzati erők milyen mértékben tudják megőrizni a közvélemény támogatását, illetve hogyan alakulnak az ellenzéki pártok esélyei.

A konkrét közvéleménytémákban kialakuló véleménymegoszlások szinte kivétel nélkül befolyásolják a kormányzati és az ellenzéki erők iránti attitűdöket. Ha egy párt hivatalos állásfoglalása sok kérdésben találkozik a közvélemény többségi áramlatával, támogatottsága általában erősödik. A gyakori szembenállás viszont gyengíti a szóban forgó párt közvéleménybeli pozícióját. A különböző politikai erőknek alapvető érdeke tehát, hogy jól ismerjék a közvélemény rezdüléseit, mert csak így lehetnek képesek szavazóbázisuk megőrzésére vagy kiterjesztésére. Talán ennél is fontosabb szempontja a törvényhozói és a kormányzati tevékenység megítélésének, hogy az állampolgárok miként érzékelik szükségleteik és fontossági rangsoraik megjelenését a politikai élet hivatalos napirendjében. Ha a saját fontossági hierarchiájuktól eltérőnek találják az aktuális problémák „tematizálását”, könnyen elfordulhatnak a korábban támogatott uralmi tényezőktől. A közvélemény-kutatások így fontos és aktuális jelzéseket közvetítenek a hatalom politikai legitimitásának mértékéről és a pártok közötti verseny alakulásáról a kormányzat megtartásáért-megszerzéséért vívott küzdelemben.

A közvélemény-kutatások iránti fokozott érdeklődés a közvélemény növekvő változékonyságából is adódik. Az emberek inkább a gyors változások nyomán követésére törekednek és – esetleges fenyegető jellegük ellenére – kevés figyelmet fordítanak a lassú, alig érzékelhető elmozdulásokra. A mobil közvélemény természetes velejárója, hogy a változásait mérni kell. Márpedig a modern világban a Tönnies által „szilárdnak” nevezett – mindenki egységes álláspontján alapuló s ezért szinte mozdulatlanak tekinthető – közvélemény helyett főleg az eltérő áramlatokat átfogó „folyékony” és „légnemű” közvéleménytípusok váltak dominánssá.¹ A szilárd halmazállapotú közvéleménynél már csak egységessé-

ge és ebből adódó normatív jellege következtében sem merül fel a „mi a közvélemény” abszurd dilemmája, még kevésbé a közvélemény mérésének igénye. A konvenciók által megerősített stabil értékrendszer és a szilárd véleményalakzatok olyan átfogó konszenzuális alapot képeznek, amelyből a közvetlenebb véleményformák is levezethetők.

Más a helyzet a modern demokráciák működésében meghatározó szerepet játszó folyékony közvéleményformák túlsúlya esetén. A vélemények szabad versenyében formálódó plurális közvélemény mindenekelőtt a politikai történések alakítására, a parlamenti és kormányzati tevékenység befolyásolására törekszik. Noha ez sem mentes bizonyos csoportnyomásoktól, az alternatív álláspontok lehetősége, a véleménynyilvánítás szabadsága és állampolgári következmény nélkülisége a típus elemi ismérve. A szilárd, egységes közvélemény nyomásával szembehelyezkedő személyeknek valóban tartaniuk kellett az izolálódástól, a közvélemény „büntetésétől”. Ehhez hasonlítható kényszer a plurális közvéleménynél nem érvényesül. A közismert vonatszerelvénnyel-hatás (bandwagon effect) esetében nem feltétlenül külső nyomásra, hanem gyakran a többséghez való tartozás biztonságát és komfortérzést nyújtó hatására következik be a győztes véleménytáborhoz való felzárkózás. Mivel a leggyakrabban a véleménynélküliek vagy az ingadozók zárkóznak fel a többségi áramlathoz, csatlakozásukat viszonylag csekély ösztönzés is előidézheti. Számos esetben egyszerűen arról van szó, hogy az emberek szívesebben tartoznak a többséghez, mint a kisebbséghez.

A közvélemény pluralizálódása és társadalmi kontrollszerepének erőtlenebbé válása rendkívüli mértékben csökkenti a közvélemény spontán áttekinthetőségét. Amíg a szilárd megjelenési formák érvényesülésénél vagy a hagyományos közösségekben az emberek ismerik a közvéleményt, addig a lehetséges témák gyarapodásával, az eltérő véleményalakzatok állandósulásával a közvélemény fontos ismérvévé válik, hogy csak statisztikai úton válik láthatóvá. Az emberek kvázistatisztikai percepciójához képest az egzakt tudományos mérések csak mérsékelt szerepet játszanak a közvélemény alakulásában. A kutatások nem terjednek ki valamennyi közvéleménykérdésre és azok dinamikus vizsgálatára. A szakszerűen végzett demoszkópiai vizsgálatok eredményeit kevesen ismerik. Így jobb híján a közvéleményről, a véleményáramlatok megközelítő méreteiről, a személyes környezet véleményklímájáról keletkező benyomások alapján formálódnak azok a kvázistatisztikai képzetek, amelyek a közvélemény dinamikáját befolyásolják.

A kvázistatisztikai percepció természetesen a tévedés viszonylag nagy kockázatával jár. Szemben a statisztikai mintaválasztással, személyes benyomásaink szükségszerűen nem reprezentatív mintákon alapulnak. A személyes networkök homofil szerveződése az egyik legegységesebben érvényesülő társadalmi tendencia. Az élményvilág spontánul kialakuló mintáit a térbeli eloszlások egyenetlenségei is befolyásolják: a személyes percepció „beépített hibaforrása” a földrajzilag közeli személyek, tárgyak, történések, benyomások túlreprezentáltsága. A szelektív percepció és a projekció mechanizmusa tovább növeli az egocentrikus élményvilágok mintahibáit. Ha a környezeti véleményklíma egybeesik a közvélemény modális áramlatával, kedvezően alakulnak a kvázistatisztikai percepció feltételei. A személyes mintaválasztás – bizonyos értelemben véletlenszerű – hibái ilyenkor a helyes becslés irányában hatnak. A főáramlattól eltérő véleménykörnyezetben elhelyezkedő személyeknek viszont rendszerint téves képük van arról, hogy a makrotársadalmi többség hogyan gondolkodik.

A pluralizmus-ignorancia fogalma éppen a téves kvázistatisztikai percepció tanulmányozására irányul. Rogers és Kincaid tágas definíciója szerint „a pluralizmus ignoranciája annyiban érvényesül, amennyiben az egyéneknek téves elképzelésük van a közösségükhöz

tartozó személyek viselkedéséről”.² A közvélemény formálódásának folyamataiban ez úgy jelenik meg, hogy a véleménynyilvánítók egy számottevő része tévesen észleli a közvélemény megoszlását. A vélemények dinamikája szempontjából a helyes és a téves képzetek egyaránt valóságosak: a téves percepción alapuló megnyilatkozások – közvetlenül a megfelelő véleményáramlat erősítésével, közvetve pedig mások kvázistatisztikai percepciójának befolyásolásával – részét képezik a közvélemény-formálódás folyamatainak.

A pluralizmus ignoranciájának leggyakoribb megjelenési formája a tükörpercepció (looking-glass perception). A megosztott közvéleménynek ez a kísérőjelensége csaknem általános előfordulása ellenére meglepő antinómiát tartalmaz. A tükörpercepció ugyanis akkor valósul meg, ha a kisebbségi és a többségi véleményáramlat képviselőinek többsége egyaránt úgy érzi, hogy saját véleménye egyúttal a többségi vélemény. Külföldi és hazai kutatások eredményei igazolják, hogy a kisebbség szinte rendszeresen többségben látja magát.³ A kisebbség téves percepciójának tendenciája akkor is gyakran érvényesül, ha a survey-feltételek által rendszeresen vizsgált és publikussá vált eredményekről van szó. Az 1990 és az 1994 közötti parlamenti ciklusban a választási preferenciavizsgálatok pregnánsan mutatták a felülbecslés átfogó érvényesülését. A hat parlamenti párt közül ötnek vagy hatnak a támogatói hónapról hónapra úgy ítélték meg, hogy egy, „a hétvégén sorra kerülő választáson” saját pártjuk lenne a győztes. Ez a téves percepció a választások előtti utolsó hónapokban is érvényesült, amikor már kialakultak a későbbi szavazati arányok. A pártpreferenciák nagy különbségei ellenére valamennyi parlamenti párt hívei saját pártjukban látták a „hétfégi győztest”.⁴

A kisebbségi vélemény hibás percepciója természetesen még inkább érvényesül olyan témák esetében, amelyeknél a közvélemény spontán áttekinthetatlensége, illetve a közvélemény-kutatások esetlegessége, hézagossága miatt a véleménynyilvánítók csak benyomásaikra támaszkodva becsülhetik meg a közvélemény áramlatait. Az objektív láthatóság hiánya növeli a szubjektivitást, a vágyelvű gondolkodás esélyeit. A többséghez tartozás érzésének nagy a vonzereje, s aki többséginek látja saját álláspontját, annak nem kell szembesülnie a kisebbséghez tartozás pszichológiai következményeivel. Az ilyen típusú téves becslések, optikai csalódások természetesen nemcsak individuális szinten értelmezhetők. Funkcionális szempontból kézenfekvőnek látszik, hogy a tükörpercepció jelentősége abban rejlik, hogy elősegíti a kisebbségi vélemények s ezen keresztül a pluralizmus megőrzését. A háttérbe szoruló áramlat védelmének és későbbi megerősödésének esélyét javítja, ha nemcsak a fanatikus hívek, illetve a kisebbségi helyzet kedvelői (underground effect) tartanak ki mellette, hanem azok is, akik téves percepciójuk következtében nincsenek tisztában kisebbségi helyzetükkel.

A magán- és a nyilvánosan kimondott vélemények szembekerülésén alapszik a pluralizmus-ignorancia klasszikus tétele.⁵ Ennek szélsőséges formája – amikor mindenki úgy látja, hogy teljesen egyedül van saját „deviáns” nézetével, mert mindenki más a normának megfelelően gondolkodik – csak olyan különleges feltételek mellett valósul meg, amikor a közösség minden tagjának véleménye eltér a norma által „előírt” helyzettől, illetve ha a valódi véleményét ennek ellenére senki nem mondja ki. A két feltétel együttes előfordulása azt az ambivalenciákkal telített szindrómát körvonalazza, amelyet Freud a tabu lényegének tartott.⁶ Ha a tiltás következtében senki nem mondja ki a valódi nézetét, akkor érthető, hogy miért látja mindenki tévesen a vélemények megoszlását. „A többség nem úgy gondolkodik, mint én” típusú ignorancia észlelése feltételezi, hogy a tabu relatív. A társadalmi kontextustól függetlenül mindig érvényesülő abszolút tabuk esetén a tilalommal szemben álló nézetek

titokban maradnak, s így mások által nem észlelhetők. A viszonylag szabad véleményformálódás feltételrendszere ugyan nem szünteti meg a magán- és a nyilvános vélemények kettősségét, de biztosít bizonyos terepet, sőt intézményeket a titkosított álláspontok kimondására. A kommunikációs tabuk így elsősorban a beszélgető partnerek körültekintő szelekcióján, a tiltott nézetek relatív titkosításán keresztül valósulnak meg. Mennél nyilvánvalóbb a szóban forgó álláspont kimondásának rizikója, annál nagyobb a téves percepciók és az optikai csalódások valószínűsége. Az alábbiakban egy olyan témakörben teszem vizsgálat tárgyává a közvélemény percepcióját, amely a nemzedékek során áthagyományozott előítéletek és az állampolgári jogegyenlőség normáinak éles szembenállása és eltérő impulzusai következtében a pluralizmus-ignorancia tanulmányozásának ideális terepe.

A „CIGÁNY JÁTSZÓTÁRS” KÉRDÉSE ÉS A KONZERVATÍVNAK ÉSZLELT KÖZVÉLEMÉNY

1994-ben egy országos reprezentatív mintán végzett omnibusz jellegű vizsgálat keretében megkíséreltem körvonalazni a cigányokkal szembeni beállítódásokat és azok megoszlásának percepcióját a lakosság körében.⁷ Elemzéseimben központi szerepet játszik annak a kérdéspárnak a hazai terepre adaptált változata, amelyet az USA-ban a feketék és a fehérek közötti szegregáció megítélésének mérésére és az annak kapcsán észlelt pluralizmus-ignorancia elemzésére használtak fel. A jelen vizsgálatban alkalmazott – némileg átalakított – kiinduló kérdés a következő volt: „Tegyük fel, hogy egy hatéves kislány megkérdezi az édesanyját, hogy délután elhívhatja-e egy iskolatársát hozzájuk játszani. Az anya tudja, hogy az említett kislány cigány. Ön hogyan válaszolna az édesanyja helyében?” A zárt formában megfogalmazott kérdés három alternatívát kínált: 1. ne játsszon a gyereke cigány kislányokkal, 2. játsszanak inkább az iskolában, de ne hozza haza, 3. nyugodtan hívja el a kislányt játszani. A következő azonos válaszlehetőségeket tartalmazó kérdés a közvélemény percepciójára irányult: arra kérdezett rá, hogy az emberek többsége a három válasz közül melyiket helyezelné inkább. Mindkét kérdést csak azoknak tették fel, akik egy szűrőkérdés során azt állították, hogy nincsenek cigány rokonaik. Így az 1. táblázaton látható megoszlások a nem cigány – pontosabban a cigány populációval rokoni kapcsolatban nem lévő – felnőtt lakosok válaszait tartalmazzák:

1. táblázat
A saját és a feltételezett többségi vélemény (százalékban)

	A saját	A feltételezett vélemény
Ne játsszon a gyereke cigány kislányokkal	13	39
Játsszanak az iskolában, de ne hozza haza	34	50
Nyugodtan hívja el a kislányt játszani	53	12
Összesen	100	100
N	837	802

A vélemények tényleges megoszlása és a többséginek tartott véleményáramlat eltérése szembeutónó. A „saját” vélemények megoszlása szerint a véleménynyilvánítók több mint fele a liberális álláspont felé hajlott, harmadrészüket a mérsékelten konzervatív attitűdre utaló „játsszanak az iskolában” választ adta, és csak 13 százalékuk vallotta a radikálisan konzervatív teljes elzárkózásra utaló véleményt. Az észlelt többségi áramlat ezzel szemben egyértelműen konzervatív. Csak egy maroknyi kisebbség érzékeli liberálisnak a közvéleményt: mindössze 12 százalék azoknak az aránya, akik úgy gondolják, hogy az anyák többsége az adott kérdésben a teljesen nyitott „nyugodtan hozza haza” álláspontot képviseli. A túlnyomó többség valamelyik konzervatív nézetet gondolja többségi véleménynek. A mérsékelten konzervatív választ percipiálják a legtöbben „közvéleményként”, de jelentős azok aránya is, akik a radikális konzervatív álláspontot látják többséginek. Ha – első megközelítésben – zárójelbe tesszük a vélemények validitásának kérdését, és őszintének tekintjük a deklarált álláspontokat, akkor a válaszolók túlnyomó többsége tévesen percipiálta a helyzetet. Tartalmi szempontból a téves percepciók mértékénél, tömeges előfordulásuknál fontosabbnak látszik az eltérés jellege, az ugyanis, hogy a saját vélemény és a többségi vélemény „elhajlása” csaknem kizárólag konzervatív irányú. A tényleges és a percipiált vélemények összefüggéseinek jobb áttekinthetősége és a konzervatív irányú eltérés pontosabb megértése miatt érdemes megvizsgálni a két vélemény kapcsolatát és a különböző véleményegyüttesek előfordulásának gyakoriságát. (2. táblázat)

2. táblázat

A többséginek tartott vélemények alakulása a tényleges vélemények szerint, valamint az egyes véleménykombinációk gyakorisága

	Többséginek tartott vélemény				N
	„Ne játsszon...”	„Játsszanak az iskolában...”	„Nyugodtan hozza el...”	%	
<i>Saját vélemény</i>					
Ne játsszon a gyereke cigány kislányokkal	85	14	1	100	103
Játsszanak az iskolában, de ne hozza haza	27	72	1	100	265
Nyugodtan hozza el a kislányt játszani	32	45	23	100	390
Ne játsszon a gyereke cigány kislányokkal	12	2	0	14	
Játsszanak az iskolában, de ne hozza haza	10	25	0	35	
Nyugodtan hozza el a kislányt játszani	17	23	12	52	
	39	50	12	100	

A percipiált többségi vélemény konzervatív irányú torzulása abból adódik, hogy amíg a konzervatív álláspontok képviselőinek túlnyomó többsége szerint a saját véleményük egyúttal a többségi nézet is, addig a liberális beállítódásúak közül csak egy kisebbségi csoport látja úgy, hogy nézete egybeesik a közvélemény modális áramlatával. A liberális álláspont hívei tehát – annak ellenére, hogy a többséget alkotják – a kisebbségi konzervatív nézeteket, elsősorban a mérsékelten konzervatív felfogást látják a legelterjedtebbnek. Így áll elő az a különösnek látszó helyzet, hogy viszonylag függetlenül a saját vélemények irányától és az álláspontok túlsúlyától csaknem mindenki konzervatívnak látja a közvéleményt.

A vélemények matrix-százalékolása pregnánsan különíti el a pluralizmus ignoranciájának két mintáját. A főátló mentén helyezkedik el a populációnak az a csaknem felét kitevő része, amely megalapozottan vagy helytelenül – az adott esetben túlnyomóan téves percepció következtében – úgy látja, hogy „a többség úgy gondolkodik, mint én”. A matrix átló feletti részében a liberális irányban „elhajlók” találhatóak, akik valamelyik konzervatív nézettel azonosulnak, de feltételezik, hogy a többség náluk liberálisabb álláspontot képvisel. A táblázat adatai is jelzik azt az interetnikai kérdések széles mezőjében megfigyelhető jelenséget, hogy szinte párhuzamosan ritkító tüneménynek tekinthető, amikor konzervatív beállítódású emberek a liberális álláspontot többségben levőnek gondolják.⁸ A matrix főátlója alatti részben találhatóak a konzervatív irányban elhajlók. Ez a nagyságát tekintve a véleményirányítók felét átfogó populáció úgy érzékeli, hogy a saját álláspontja kisebbségben van a konzervatív véleményáramlatokhoz képest.

A matrix főátlóján kívül elhelyezkedőkre egyaránt jellemző tehát „a többség nem úgy gondolkodik, mint én” kisebbségi nonkonformista helyzetértékelés. Ez azonban sokkal gyakrabban alakul ki a liberális, mint a konzervatív meggyőződések alapján. A fenti „féloldalasság”, a liberális felfogás híveinek hajlama a közvélemény konzervatív irányú percepciójára, olyan torzító szemüveggé válhat, amely meghatározott helyzetekben a pluralizmus-ignorancia klasszikus patternjének kialakulásához vezet. A „régidőkben” széles körben elterjedt, bevett szokásként funkcionáló tradicionális nézetek konzervatív irányú szelekciója az elhajlók között akkor is fennmaradhat, amikor korábban avantgárdnak számító vélemények a közvélemény túlsúlyra jutott áramlatává válnak. A konzervatív nézetek iránti túlfinomult érzékenység optikai csalódáshoz vezet, amelyet az esetek egy jelentős részében a valóság – a szilárd közvélemény folyékonyává válása és a korábban uralkodó vélemény kisebbségivé zsugorodása – nem képes ellensúlyozni.

Hosszú távú dinamikus adatsorok hiányában a vázolt tendenciák természetesen hipotézisként kezelendők. A detroiti pluralizmus-ignorancia vizsgálatok, amelyek keretében a „fekete játszótárs” kérdéseiről 1956 és 1971 között három ízben nyertek adatokat, már nyújtanak bizonyos támpontokat a hipotézis valószínűsítéséhez.⁹ Az első felvétel alkalmával a domináns véleményáramlat még a mérsékelt konzervatív, „játsszanak az iskolában...” típusú álláspont volt, s csak 40 százalékot ért el a liberális válaszalternatíva. Az 1969-es, illetve 1971-es felvételek alkalmával – 76 és 79 százalékos részarányal – már az utóbbi vált a közvélemény uralkodó áramlatává. A nézetek jelentős liberalizálódása ellenére a percipiált közvélemény alig változott, s így a téves percepció rátája és a pluralizmus ignoranciája is növekedett. 1971-ben a véleménynyilvánítók 83 százaléka konzervatívnak látta a közvéleményt, holott a túlnyomó többségnek már évek óta liberális volt a véleménye. A többségi vélemények konzervatív irányú eltérése látható módon alig függött a vélemények tényleges megoszlásától. A pluralizmus ignoranciája a liberális véleményáramlat túlsúlyra jutásával, majd további erősödésével növekedett.

A tényleges és a percipiált vélemények közötti konzervatív irányú eltérés egy másik indikátornál is megmutatkozott. A kérdés azt vizsgálta, hogy ki hogyan fogadná, „ha a szomszédságába cigányok költöznének”.¹⁰ A relatív többség, a véleményirányítók 46 százaléka azt állította, hogy zavarná ez a helyzet.¹¹ A vélemények percepciójára irányuló megoszlások egyúttal azt is jelezték, hogy a véleménynyilvánítók túlnyomó többsége (87 százaléka) gondolja, hogy „az emberek többségét zavarná” egy ilyen szituáció. A két kérdés kereszt-táblázása még a cigány játszótárs indikátornál is látványosabban mutatta, hogy a liberális válaszolók túlnyomó többsége is konzervatívnak észlelte a közvéleményt.

Már az eddigi elemzések nyomán is bizonyosnak látszik, hogy interetnikai, faji, illetve az állampolgári jogegyenlőséget érintő kérdésekben a tényleges és a percipiált vélemények közötti – konzervatív irányba húzó – eltérések tipikusnak mondhatók.¹² Egy korábbi tanulmányomban például olyan kérdésekben észleltem ilyen tendenciát, amelyek arra irányultak, hogy az emberek elfogadják-e Magyarország miniszterelnökének egy olyan csoport tagját, amelyekkel szemben feltehetőleg a régmúltba visszanyúló tradicionális előítéletek léteznek. A három vizsgált metszetben – a zsidó származású miniszterelnök, a 35 évesnél fiatalabb, illetve a nő miniszterelnök esetében – egyaránt megmutatkozott, hogy a valóságosnál az emberek konzervatívabbnak látták a közvéleményt.¹³ A külföldön és a hazai terepen végzett kutatások meglehetősen egyértelműséggel mutatják, hogy a konzervatív irányú eltérés ugyancsak tartós jelenség, amely akár rendkívül hosszú időszakon keresztül függetlenedhet a közvélemény tényleges alakulásától, s nem egyszerűen a helyes vagy a téves észlelés folyamánya. A szóban forgó leletek inkább azt a benyomást erősítik, hogy a téves percepció növekvő trendje azért következik be, mert a közvélemény liberális irányba történő elmozdulása után még feltűnően hosszú ideig fennmarad a közvélemény konzervatívizmusának feltételezése. Az ilyen típusú szilárd közvélemény egyik fontos ismérve, hogy folyékonyvá válva is szilárdnak látszik.

MI JELLEMZI A LIBERÁLIS KÍVÜLÁLLÓKAT?

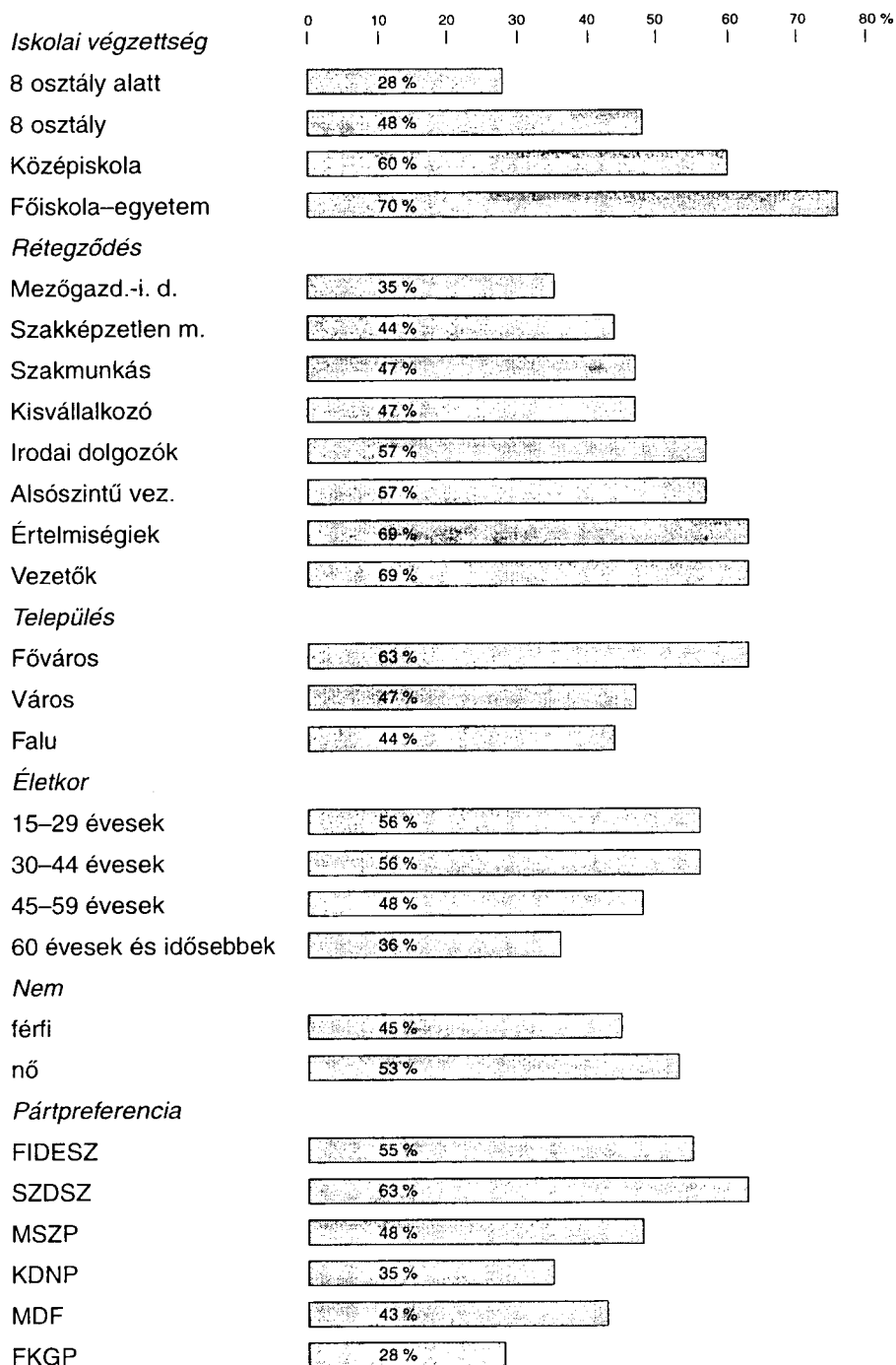
A konzervatív irányú eltérés két különböző szociális tárgyra irányuló sztereotípián alapul. Az első a cigánysággal kapcsolatos beidegződés, amely az érintkezési formák meghatározott szerepekre korlátozására, a szegregáció merev határainak fenntartására törekszik. A másik tárgya a többség, illetve a többségi vélemény, amelyet sztereotip módon szinte majdnem mindenki konzervatívnak lát. A közvélemény percepcióját nem befolyásolja különösebben, hogy a cigány játszótárs kérdésének megítélésében a többségi álláspont liberális. Ennek ellenére észleli a véleménynyilvánítók csaknem kilenczede konzervatívnak a közvéleményt. Érdeklődésünk elsősorban azokra a liberális kívülálló személyekre irányul, akik saját nézeteiknél konzervatívabbnak látják a többségi véleményt, s ezen keresztül meghatározó szerepük van a közvélemény és a percipiált közvélemény elhajlásában. E csoport viselkedése két szempontból is szokatlannak tekinthető. 1. A liberális kívülállóknál nem érvényesül a saját vélemény kivetítése, s az ezzel együtt járó, a saját nézetek megerősítésére irányuló szelektív percepció. 2. Annak ellenére, hogy négyötödük a többségi véleményalternatívával azonosul, az elhatárolódás, a kívülállás, a kisebbséghez tartozás érzése jellemzi attitűdjüket.

A pluralizmus ignoranciája értelmezése szempontjából alapvető kérdés, hogy milyen társadalmi, demográfiai, politikai, illetve kognitív feltételekkel hozható összefüggésbe ez a rendhagyó attitűd. A bonyolult többváltozós elemzési eljárások alkalmazása előtt tekintsük át az egyszerű társadalmi paraméterek mentén, hogyan alakul a liberális kívülállók társadalmi eloszlása (1. ábra).

Az iskolai végzettség és a társadalmi rétegződés fokozatain felfelé haladva növekszik a liberális kívülállók aránya. Ez a tendencia méginkább kiemeli a típus percepciójának kontarszelektív jellegét. A magasabb társadalmi pozíciókon a liberális válaszok gyakrabban for-

1. ábra

A liberális kívülállók aránya a cigány játszótárs kérdésében az iskolai végzettség, a társadalmi rétegződés, az életkor, anem és a pártpreferenciák szerint (százalékban)

dulnak elő. A diplomások között például már 80 százalékot ér el a „nyugodtan hozza el játszani” véleményalternatíva aránya. Az interakciók homofil jellege is a toleráns attitűdökkel való találkozás esélyét növeli. Az elemzett típus a liberális véleményklíma nyilvánvaló dominanciája ellenére látja kisebbségének a saját álláspontját. Mindez csak megerősíti a benyomást: a liberális kívülállók szenzitívebben érzélik a lent elhelyezkedők szilárd konzervatívizmusát, mint a saját környezetük liberális véleményeit. Téves percepciójukban az is szerepet játszhat, hogy a társadalom alsóbb rétegeiben meglévő erősebb cigányellenes ellenérzést a felsőbb szinteken túláltalánosítják és a valóságosnál szélesebb érvényességet tulajdonítanak neki.

A településtípusok szerinti adatok, összhangban a rétegződési összefüggésekkel, egy centrum–periféria jellegű törésvonalat rajzolnak ki. A vidéki városok és falvak között jelentéktelenek a különbségek. A települések közül elsősorban a magasabb társadalmi státusok és az értelmiség viszonylag nagy részét átfogó főváros emelkedik ki a liberális kívülállók magas arányával.

Az életkor mentén a két fiatalabb korcsoportban éri el a tetőpontját a vizsgált attitűd, s az idősebbek felé haladva arányuk csökken. A fiataloknál a saját vélemény kisebbségi észlelésében egy általánosabb – a fiatal generációk újszerű szemléletét, originalitását, az idősebb nemzedékkel való szembenállását hangsúlyozó – stratégia is szerepet játszik. Hofstätter a saját vélemény alul- vagy felülbecslésénél átfogóan érvényesülő egyszerű szabálynak tartja, hogy „...a fiatalok szándékosan eltúlozzák saját véleményük eredetiségét..., miközben az idősebbek gyakran túlértékelik saját nézeteik általánosságának fokát”.¹⁴ A liberális kívülállók életkor szerinti megoszlásában feltehetően kohorsz-hatások is tükröződnek. A legidősebb korosztálynál megfigyelhető meredek csökkenés önmagában is fölveti ezt a lehetőséget. Az adatok interpretálásánál nem elhanyagolható, hogy az egyes korosztályok közül csak a legidősebbeknél észlelhető a „játsszanak az iskolában” alternatíva túlsúlya.¹⁵ Ha helyes az interetnikai kérdések kapcsán formálódó konkrét közvélemények szilárdságáról és viszonylag lassú oldódásáról megfogalmazott hipotézis, akkor valószínűnek látszik, hogy e nemzedék szocializációja idején a szegregáció merev, rendies fenntartására irányuló attitűdök csaknem konszenzuálisan elfogadottak lehetnek. A konzervatív elzárkózás fokozott mértéke nem csupán az idősebb életkor nagyobb konformitási igényéből adódhat, hanem abból is, hogy az egykori – mainál konzervatívabb – közvélemény megnyilatkozásai az élmények kontaminációján keresztül is befolyásolják a nemzedék kvázistatisztikai percepcióját.

A pártpreferenciák szerinti megoszlások markáns jellegzetességei más magyarázó változók hatásának értelmezéséhez is nyújtanak fogódzókat. Egy korábbi pluralizmus-ignorancia vizsgálat eredményeihez hasonlóan a konzervatív irányú eltérés és a mögötte meghúzódó liberális kívülállás attitűdje számottevően gyakoribb a liberális, mint a konzervatív pártok táborában.¹⁶ Valószínűnek látszik, hogy a liberális és a konzervatív politikai orientáció a szegregáció iránti attitűdre is kisugárzik. A pártpreferenciák által mutatott eltérések mellett a vizsgálat kemény változók szerinti alapadatai is megerősítik a típus elnevezését. Az iskolai végzettség és a társadalmi rétegződés magasabb szintjein a budapestiek és a fiatalok között a leggyakoribb a liberális kívülállás attitűdje; csupa olyan pozícióban tehát, ahol a liberális szemléletmód és a liberális pártpreferencia lényegesen gyakrabban fordul elő, mint más csoportoknál.

A kemény változókkal végzett regresszióanalízis a klasszikus ignorancia eseteiben szokásos összefüggéseket mutatta. Az iskolai végzettség, a település és az életkor hatása

„önállóknak” mutatkozott. Szignifikánsnak bizonyult a nem meghatározó jellege is. A nők nagyobb „liberalizmusa” feltehetően e kérdés sajátos referenciájával, a gyerekekre vonatkozó kontextussal hozható kapcsolatba, ami a férfiak és a nők hagyományos szerepmegoszlása következtében könnyen érthetővé teszi a nők nagyobb permisszivitását.

A korábban végzett ignoranciavizsgálatok alapján indokoltnak látszott a magyarázó változók kibővítése és más attitűd jellegű változók bekapcsolása az elemzésbe. A különböző változók kipróbálása során három további prediktor, a „cigányellenes előítéletesség”, a „cigány-network”, illetve a „2. számú optikai csalódások indexe” bizonyult meghatározónak. A cigányellenes előítéletességet egy négy kérdésből álló – faktoranalízis segítségével előállított – változó mérte. A faktor cigányellenes pólusán azok találhatók, akik „a cigányok számarányának növekedését” fenyegetőnek érzik, zavarónak látnák, „ha a szomszédjukba cigányok költöznének”, magasra becsülik a Magyarországon élő cigányok számát, továbbá úgy gondolják, hogy a cigányoknak a hazai körülmények között „előnyös” a társadalmi helyzete.¹⁷ A felsoroltakkal ellentétes válaszok konzisztens összekapcsolódása jelzi a cigányokkal szembeni „megértés” és előítélet-mentesség pólusát.

A cigány-network változó alkalmazását az indokolja, hogy a kutatások tapasztalatai szerint a kapcsolatok elősegíthetik az előítéletek csökkenését, vagy mérsékelhetik negatív hatásukat. Az eltérő kapcsolatok közül a gyenge kötések számbavétele látszott fontosabbnak, mert a jelentős szegregációs tendenciák következtében a cigányok és a nem cigányok közötti erős kötések ritkaságszámba mennek.¹⁹ A cigány-network változó végül is egy olyan háromfokozatú skálára épül, amelynek felső szintjén azok találhatók, akiknek szomszédjai között vannak cigányok, és emellett cigány ismerősökről is beszámoltak. A középső szinten elhelyezkedők az említett két gyenge kötés közül legalább az egyikkel rendelkeztek, míg az alsóbb szinten levőknek sem cigány ismerősei, sem szomszédjai nincsenek.²⁰

A 2. számú optikai csalódás indexe három témakör – egy esetleges zsidó származású miniszterelnök, egy 35 évnél fiatalabb, illetve egy nő miniszterelnök megítélése és közvéleménybeli percepciója – alapján méri a liberális válaszolók hajlandóságát a konzervatív áramlat eltűzésére. A válaszok kumulatív struktúrákat mutatnak. Mennél magasabb fokozatra került valamelyik megkérdezett személy, annál valószínűbb, hogy megnyilatkozásai mögött a konzervatív többségi véleménytől való elhatárolódás igénye rejlik.

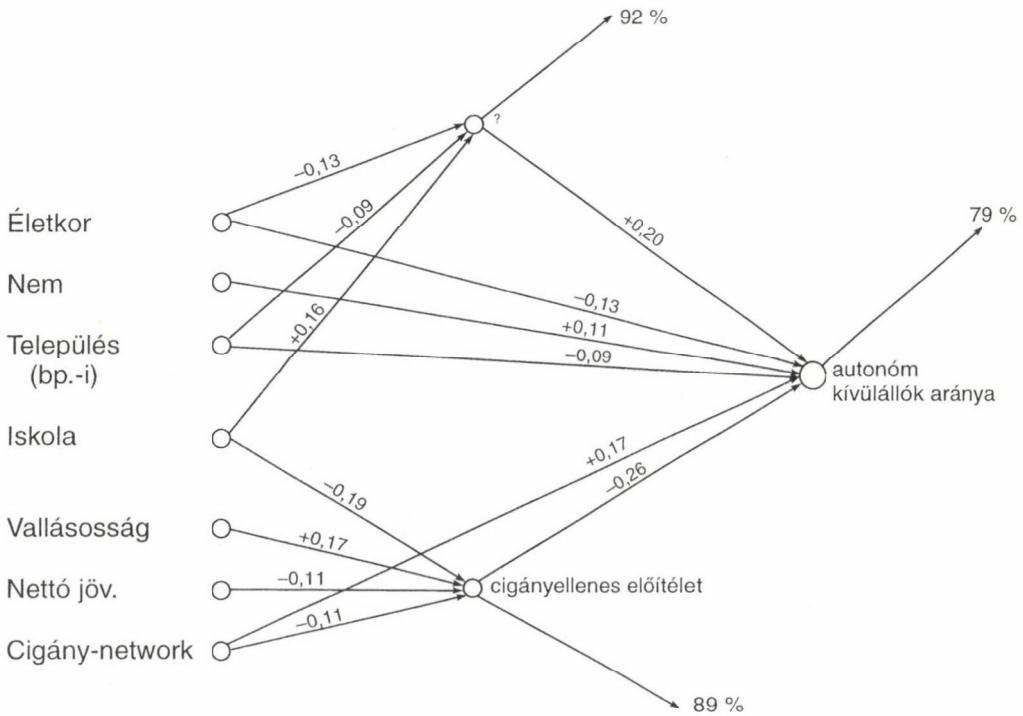
A három új változó bekapcsolása jelentős mértékben – 8 százalékról 21 százalékra – növelte a liberális kívülállás magyarázatát. A meghatározó változók rendszere, a prediktorok közvetlen és közvetett hatása a 2. ábrán látható útelemzés segítségével viszonylag könnyen áttekinthető.

Az útmodell három regresszióanalízis láncolatára épül, amelyből az egyik a cigány játszótárs kérdésében a liberális kívülállók gyakoriságát közvetlenül meghatározó változókat tartalmazza. A másik kettő a két legerősebb kognitív változó – a cigányellenes előítéletet, illetve a 2. számú optikai csalódás indexét – magyarázó prediktorokat mutatja be. A nyilak a feltételezett oksági összefüggések irányát jelzik.²¹ Esetenként – elsősorban a kognitív változók közötti kapcsolatoknál – indokoltabb interdependenciákról beszélni. A modell elkülöníti a közvetlen és a közvetett hatásokat. Közvetett hatás akkor áll fenn, ha valamelyik változó olyan prediktorra hat, amely önmagában is korellál a modell függő változójával.

A liberális kívülállók gyakorisága legerősebben a cigányellenes előítéletek mértékétől függ. Az erős, negatív irányú kapcsolat jelzi, hogy mennél előítélet-mentesebb valaki, annál valószínűbb, hogy a saját véleményénél konzervatívabbnak látja a közvéleményt. Ez az összefüggés bizonyos értelemben könnyen belátható. Mennél lejjebb helyezkedik el

2. ábra

A liberális kívülállók útmodellje a cigány játszótárs kérdésében

valamilyen személy a cigányellenesség skáláján – reális percepció esetén –, annál több ember előítéletes hozzá képest. A szóban forgó kapcsolatot mégsem tekinthetjük magától értetődőnek, mert a kivetítés és a szelektív percepció szinte univerzális előfordulásából az következne, hogy a liberális többség is a saját álláspontját észlelje a legelterjedtebbnek.

A 2. számú optikai csalódás indexe a második legerősebb a prediktorok között. A magas béta-együttható megerősíti azt a korábbi megfigyelést, hogy a liberális kívülállók állásfoglalása nem esetleges, hanem sajátos attitűdjük következménye. Az összefüggések pregnánsan körvonalazzák, hogy a 2. számú optikai csalódás liberális társadalmi bázishoz kapcsolódik (magas iskolázottságúak, fiatalok, budapestiek).²² A cigányokkal való érintkezés hatása sem elhanyagolható. A kontaktusok közvetlenül és az előítéletességen keresztül is az ignorancia irányába hatnak.²³ A kisebb társadalmi távolság optikájából – feltehetően a személyes tapasztalatok nyomán – konzervatívabbnak látszik a közvélemény.

A kizárólag a kemény változókkal operáló regresszióanalízis eredményeihez képest meglepő, hogy a modellben „eltűnt” az iskolai végzettség közvetlen hatása. Valójában a képzettség szerepe áttételeken keresztül érvényesül. A modell az iskolai végzettség közvetett hatásának két „útvonalat” emeli ki. A magasabb iskolai végzettségűek között mérsékeltőbb a cigányellenesség és nagyobb a 2. számú optikai csalódások esélye. Az iskolázottság e két attitűd befolyásolásán keresztül növeli a liberális kívülállók gyakoriságát. Az

útelemzés egyúttal az iskolai végzettség és az életkor hatásának egy fontos különbségét is érzékelteti. Az iskolai végzettséggel ellentétben az életkornak nincs önálló hatása a cigányellenességre. A fiatalok a cigány játszótárs kérdésében annak ellenére hajlanak a közvélemény konzervatív irányú eltúlzására, hogy cigányellenességük mértéke nem kisebb, mint az idősebbeké. Feltehetően a fiataloknál is érvényesül az, a nők magatartásánál már említett sajátosság, hogy ha gyerekekről van szó, kevésbé manifesztálódnak az előítéleteik.

TOVÁBBI TÍPUSOK ÉS A VÉLEMÉNYEK VALIDITÁSA

A cigány játszótárs témakörében a tényleges és a percipiált közvélemény konzervatív irányú eltérése nagyinak és univerzálisnak mutatkozott. Egyetlen olyan társadalmi-demográfiai csoportot sem találtunk, ahol a szóban forgó elhajlás ne érvényesülne: akármilyen is a vizsgált személyek státusa vagy csoport-hovatartozása, túlnyomó többségük konzervatívnak látja a közvéleményt. Az eltérés minősítésének helyes megnevezése szempontjából nem közömbös, hogy az adott kérdésben ténylegesen milyen a közvélemény. Ha a „saját” vélemények validitásához nem fér kétség, a válaszok megoszlása alapján joggal beszélhetünk a pluralizmus ignoranciájáról.

Az eddigi interpretációk során feltételeztük, hogy a vélemények mérése – eltekintve a mintavételből eredő hibahatártól – alapvetően helyes volt, s a liberális álláspontot tükröző véleményáramlat volt a legnagyobb. Természetesen az eltérésnek más okai is lehetnek. Könnyen elképzelhető, hogy az elhajlás nem a percepciók tévességének, hanem a magán- és a nyilvános vélemény szétválásának,²⁴ a valódi vélemények álcázásának a folyománya. Az alkalmazkodó véleménynyilvánítás tömegessé teheti az optikai csalódásokat. A cigány játszótárs kérdésében is mérlegelnünk kell tehát, hogy a konzervatív irányú eltérésben milyen szerepet játszik a külső elvárásokhoz igazodó deklarált vélemény. A cigányellenes attitűdök kendőzése elfedheti a közvélemény-áramlatok tényleges méreteit, és így elvileg könnyen előfordulhat, hogy valójában azoknak a percepciója volt a helyes, akik – a színlelés méreteit is számításba véve – a túlsúlyban lévő konzervatív áramlatot látták többséginek. Természetesen mérlegelni kell az ellentétes irányú mimikri lehetőségét is. A társadalomban ugyanis igen kiterjedt és masszív a cigányokkal szembeni ellenérzés. Elképzelhető tehát, hogy meghatározott feltételek mellett – például erős indulatokkal terhes véleményklíma fennállása esetén – a deszegregáció iránt toleráns, de konfliktuskerülésre hajlamos személyek véleményüket a környezetükben domináns konzervatív álláspont irányába módosítják.

A felmerülő kérdések megválaszolásához a diszkriminancia-analízisek eredményei is nyújtanak bizonyos támpontokat. Elsőként tekintsük át egy olyan elemzés eredményeit, amely a cigány játszótárs kérdésében formált válaszok alapján kialakított típusok árnyaltabb körvonalazására és a típusokat diszkrimináló változók feltárására törekedett.

A saját és a percipiált vélemények kombinációiból kiindulva az alábbi négy típus elemzésére került sor:

1. *Konzervatív válaszolók a saját vélemény többségi percepciójával.* Az ehhez a típushoz tartozó személyeknél a saját vélemény és a percipiált többségi vélemény azonos és konzervatív. E feltételeknek azok tesznek eleget, akik mindkét kérdésnél a „ne játsszon a

gyereke cigány kislányokkal” alternatíváját mondták, illetve azok, akik a „játsszanak az iskolában, de ne hozza haza” típusú válaszokat részesítették előnyben.

2. *Konzervatív kívülállók.* Saját véleményüket valamelyik konzervatív válasz fejezi ki leginkább, a többségi véleményáramlatot ennek ellenére liberálisnak látják. E rendkívül ritka típus a 2. táblázatban a főátló felett elhelyezkedőket fogja át.

3. *Liberális kívülállók.* Saját véleményük liberálisabb a többségiként percipiált véleményáramlatnál. Ez a már elemzett típus a 2. táblázatban a főátló alatt elhelyezkedőket tartalmazza.

4. *Liberális válaszolók a saját vélemény többségi percepciójával.* A saját és a többségi véleményre irányuló kérdéseknél egyaránt a „nyugodtan hozza el a kislányt játszani” véleményalternatívát választják. (3. táblázat)

3. táblázat

A típusokat szétválasztó dimenziók (tendenciák)²⁵ és a típusok elhelyezkedése a dimenziókon

	1. funkció Cigány- ellenesség- szegregáció	2. funkció Avantgárd cigány- ellenesség	3. funkció Alsó rétegek konzervatív optikája
Cigány-network	-0.36	-	0.34
Cigányellenes előítéletesség	0.65	0.61	-
1. sz. optikai csalódás indexe	-	-	-
2. sz. optikai csalódás indexe	-0.34	0.49	0.54
Életkor (négyfokú skála)	-	-30	41
Iskolai végzettség	-	-	-
Lakóhely típusa	-	-	-
Rétegidentifikáció (önbesorolás ötfokú skála alapján; 1=alsó réteg)	-	-	-0.61
1. típus: konzervatív válaszoló a saját vélemény többségi percepciójával; N=334	0.68	0.02	0.08
2. típus: konzervatív kívülálló; N=16	0.50	0.64	-0.81
3. típus: liberális kívülálló; N=69	-0.48	0.05	0.04
4. típus: liberális válaszolók a saját vélemények többségi percepciójával; N=230	-0.02	0.44	-0.24

A funkciók a kanonikus diszkriminancia-függvények alapján kirajzolódó pólusról kapták elnevezésüket. Az első funkció „jelentése” könnyen belátható. Az erős cigányellenes beállítódás és a cigányokkal való kapcsolatok hiányának-elkerülésének szindrómája miatt e dimenzió joggal tekinthető a „cigányellenes-szegregáció” funkciójának. A második dimenzió a cigányellenes előítéletesség a 2. számú optikai csalódás iránti hajlandósággal kapcsolódik össze. E mentalitás képviselői annak ellenére vállalják cigányellenességüket, hogy két oldalról is ellenerők keresztezik viselkedésüket. Az állampolgári egyenlőség normái és véleményük kisebbségi jellege egyaránt kiválthatják a közvélemény elutasító reakcióit. Az avantgárd minősítéssel egybecseng, hogy főleg a fiatalabb nemzedéknél jelentkezik ez az attitűd. A harmadik funkció a közvélemény konzervatív észlelésének hajlandósága – némileg rendhagyó módon – az alsó társadalmi státusok közegeiben jelentkezik. Ez indokolja az „alsó rétegek konzervatív optikája” elnevezést. A típusok a diszkriminan-

cia-függvényekkel viszonylag jól magyarázhatók. Segítségükkel a válaszolók 45 százalékos pontossággal sorolhatók be a típusok közé, ami lényegesen meghaladja a várható értéket (25 százalék). A típusok a függvényeken való elhelyezkedésük alapján kvalitatív szempontból is markáns jegyeket mutatnak.

Az 1. típus – amely elsősorban az idős, alacsony iskolázottságú falusi emberek között gyakori – egyfajta tradicionális cigányellenességgel jellemezhető. Az életkori különbségek mögött feltehetően erős kohorsz-hatások rejlenek. Különösen a legidősebb generáció szocializációja idején működhetett szinte bevett szokásként a cigányoktól való éles elhatárolódás rendies mintája. Ezt valószínűsítik a rétegződési jellegzetességek is. Elsősorban a mezőgazdasági fizikai munkások, az önálló gazdák és az e csoportokhoz inter- és intragenerációs szálakon kapcsolódó segédmunkások között a leggyakoribb az előfordulásuk.²⁶ A 2. típus gondolkodásmódjában a cigányellenes szegregációnak egy ettől eltérő avantgárd változata körvonalazódik. Az avantgárd cigányellenes típushoz tartozók elsősorban a fiatalabbak és a magas iskolai végzettségűek közül kerülnek ki, akik felfogásukat annak ellenére deklarálják, hogy egyúttal az ellentétes irányban ható társadalmi nyomást is érzékelik. A tradicionális cigányellenes típushoz képest e felfogás elszántságát mutatja, hogy kisebbségi helyzetük tudatában tartanak ki egy olyan attitűd mellett, amely a hivatalos elvárásokkal és a közvélemény modális elvárásaival is szemben áll. Környezetük véleményklímája is a fenti interpretációt erősíti. A magas iskolai végzettségűek, illetve társadalmi státusúak között ugyanis inkább érvényesül a cigányok iránti „megértés” attitűdje. A sokféle ellenerővel szemben is megnyilvánuló perzisztencia azt valószínűsíti, hogy e típus képviselői a cigányellenes áramlatok kemény magjához tartoznak.

A 3. típust jellemzi leginkább a cigányellenességnek és a szegregációs törekvéseknek a hiánya. A cigány játszótárs kérdésében tanúsított liberalizmusuk jórészt e felvilágosult szemlélet következménye. Ez a típus is kisebbséginek tartja saját felfogását, mégis indokolatlan lenne avantgárdizmusát az előbbi típus eltökélttségéhez mérni. Velük ellentétben ugyanis az általuk képviselt beállítódás illeszkedik a hivatalos normákhoz és környezetük véleményklímájához. Emellett a szóban forgó típushoz tartozók magas aránya is megkérdőjelezi e felfogás kemény nonkonformista jellegét. Relatív mértékű avantgárdizmusukról legfeljebb a 4. típushoz képest beszélhetünk, amely az „avantgárd cigányellenesség” függvényén kapott érték alapján elvileg a „konformista cigánybarátság” szimp-tómájával jellemezhető.

A diszkriminancia-elemzés eredményei a validitási problémák tekintetében is nyújtanak bizonyos jelzéseket. A globális tendenciákat nézve a válaszok validitása mellett szól, hogy az első két típusnál erős cigányellenes beállítódást találtunk, míg a két utóbbinál a deszegregáció irányába mutató válaszok sokkal inkább egy toleráns „cigánybarát” gondolkodási stílushoz kötődnek. Előfordulnak azonban olyan jelentős inkonzisztenciákat tartalmazó esetek is, amelyeknél kételyek merülnek fel a válaszok érvényességét illetően. A vélemények ugyan elvileg mindkét irányban torzíthatnak, a cigányellenesség elkendőzése – a hivatalos normák és az interjúszituáció jellege miatt²⁷ – mégis nagyobb valószínűséggel merül fel, mint az ellentétes irányú mimikri. A részletesebb elemzések során a látns cigányellenesség gyanúja nagyobb mértékben igazolódott, mint a rejtett toleranciáé.

A diszkriminancia-függvények alapján a 3. típusba tartozó személyek egy része a tradicionális, egy másik része az avantgárd cigányellenesek csoportjába sorolódott. A faktorpontok értéke mindkét esetben rendkívül erős cigányellenességet jelzett (0.80, illetve 0.55).²⁸ A 4. típusból a függvények alapján az 1., illetve 2. típushoz kerülőknél is hasonló tendenciák

mutakoztak. Az előbbieknél 0.71, az utóbbiaknál 0.46 volt a faktorpontok értéke, ami liberális válaszukhoz képest kemény cigányellenességet jelez. A két cigányellenes csoport tagjai közül azoknál merültek fel kétségek, akik a diszkriminancia-függvények alapján a 4. típushoz sorolódtak. Az 1. típusból származóknál a -0.45 , a második típusból átkerülőknél a -1.12 pontértékek a cigányokkal inkább rokonszenvező toleráns mentalitást sejtetnek.²⁹ A látens cigányellenesek 17 százalékos arányához képest ez utóbbiak hányada csak 9 százalék. A fenti adatok azt sugallják, hogy a cigány játszótárs kérdésében a deklarált vélemények a ténylegesnél konzervatívabbak, de a torzítás nem olyan mértékű, hogy hibásan jelölne a közvélemény modális áramlatát.

Egy másik diszkriminancia-elemzés segítségével közvetlenül a cigány játszótárs témakörében deklarált vélemények validitását kíséreltem meg kontrollálni. A három véleményalternatívát legerősebben egy olyan függvény diszkriminálta, amely a cigányellenes szegregációt mérte (a cigányellenes előítéletek 0.80 , a cigány-network -0.29 -es értékkel szerepelt a függvényen).³⁰ Az eredmények ezúttal is azt valószínűsítik, hogy a deklarált vélemények szépítik a valóságot. Az említett függvény alapján 13 százalékról 26 százalékra nőtt a radikálisan konzeratív, a másik póluson 53 százalékról 47 százalékra csökkent a liberális válaszok aránya. A részletesebb oknyomozás szerint a közbülső vélemények bizonyultak a leglibálisabbaknak.³¹ Az így vélekedők mintegy kétharmadát – erős szegregációs vagy deszegregációs attitűdjeik alapján – a diszkriminancia függvénye a pólusokra „helyezte át”.³² Adataink szerint ebben a csoportban volt a leggyakoribb a kockázatokat kerülő, rejtőzködő válaszok aránya. (4. táblázat.)

4. táblázat

A saját vélemények, a „becsült”³⁴ saját vélemények és a többséginek tartott vélemény megoszlása a cigány játszótárs témakörében

	Deklarált saját	„Becsült” saját	Többséginek tartott
	v é l e m é n y		
Ne játsszon a gyereke cigány kislányokkal	13	26	39
Játsszanak az iskolában, de ne hozza haza	34	28	50
Nyugodtan hozza el a kislányt játszani	53	47	12
Összesen	100	100	100
N	837	695	802

A becsült saját vélemények megoszlása egyértelműen konzervatívabb, mint a deklarált véleményeké. Ennek megfelelően a konzervatív irányú eltérés a becsült véleményekhez képest kisebb, mint a deklarált véleményekhez viszonyítva, érvényesüléséhez azonban nem férhet kétség. A pluralizmus klasszikus ignoranciájának tételét sem kérdőjelezi meg az eredmények. A becsült adatok alapján is a közvélemény legerősebb áramlata a „nyugodtan hozza haza” típusú vélemény, miközben a válaszolók túlnyomó többsége valamelyik konzervatív véleményalternatívát látja többséginek. Látens cigányellenes vélemények is kimutathatók, előfordulásuk azonban nem olyan tömeges, hogy megváltoztatnák a közvélemény irányultságát. A mérések azt valószínűsítik, hogy az emberek túlnyomó többsége cigányellenes beállítódását nem rejtegeti. Az előítéletek leplezése elterjedtségüktől és a kimondásukat akadályozó normák érvényességétől és korlátozó erejétől függ. Esetünkben a cigányellenes előítéletek kimondásának mindkét feltétel miatt csekély a kockázata. A ci-

gányellenesség átfogó erejű és verbális megnyilatkozási formáit az értékrendszer, a jogi és az erkölcsi normák csak kismértékben képesek korlátozni. A cigányellenes közhangulat átható jellege feltehetően nagymértékben hozzájárul a cigány játszótárs kérdésében észlelt optikai csalódáshoz. A más vonatkozásokban – például a szomszédsági viszonyok elutasításában – megnyilvánuló erős szegregációs törekvéseket sokan olyan kérdéseknél is feltételezik, amelyeket toleránsabban kezel a közvélemény.

A PLURALIZMUS IGNORANCIÁJÁNAK FUNKCIÓI

A tükörpercepció tárgyalásánál felmerült a funkcionális megközelítés lehetősége. Bármennyire is eltérő motívumokra épül és különböző mechanizmusokon keresztül érvényesül a kisebbségi vélemények túlbecsülése, a téves percepciók rendszeressége funkcionális szempontból is értelmezhető: a pluralizmus ignoranciájának ez a típusa a pluralizmus fenntartását segíti elő. Ha a tükörpercepció nem létezne – különösen olyan periódusokban, amelyekben nincsenek kisebbségi álláspontot felerősítő történések –, a kisebbségi nézetek hamar elenyésznének, s legfeljebb szörványosan, a szóban forgó áramlatok kemény magjában, a legfanatikusabb hívőknél fordulnának elő. A kisebbségi nézetek megalapozatlan percepciójánál is érvényesül tehát az a társadalmi jelenségek széles mezőnyében megfigyelt tendencia, hogy a téves becslések, a „nem tudás” számos esetben az intézmények fennmaradásának, működésének fontos pillérei.³⁴ Az 1. számú optikai csalódás a kisebbségi áramlatok megerősítésén keresztül a demokrácia intézményrendszerét erősíti és – ahogy arra Merton ráirányította a figyelmet – a „más elvárások is vannak” nyilvánossá tételével ellensúlyozza egyes szerepkészletek birtokosainak egyoldalú érdekérvényesítési törekvéseit.³⁵

A funkcionális értelmezés lehetősége a közvélemény konzervatív irányú eltúlzása, illetve a pluralizmus ignoranciája klasszikus tételének vonatkozásában is felvetődik. Vajon a konzervatív vélemények eltúlzásának nincs-e intézményeket fenntartó funkcionális jelentősége? A kérdés megválaszolásához azok a regresszióanalízisek nyújtottak támpontokat, amelyek a cigány játszótárs, illetve a cigány szomszéd témakörében a saját vélemények megoszlását magyarázó prediktorok feltárására irányultak. Az eddigi elemzések alapján nem tekinthető váratlan fejleménynek, hogy a cigányság szegregációjának megítélésében a cigányok iránti előítéleteknek meghatározó a szerepe, s mennél erősebbek a cigányokkal szembeni ellenérzések, annál inkább a távolságtartó, a szegregáció fenntartására irányuló vélemények a jellemzőek. Az előítéletek és a cigányokhoz fűződő hálózati kapcsolatok mellett erős önálló magyarázó ereje van a közvélemény percepciójának is. (5. táblázat)

A cigány játszótárs kérdésében a közvélemény percepciójának magyarázó ereje nagyjából akkora, mint az előítéleteké. Akik liberálisnak látják e tekintetben a közvélemény többségi áramlatát, azok maguk is toleránsak, akik viszont konzervatívnak észlelik a közvéleményt, azoknak a saját nézeteik is inkább hajlanak az elutasító álláspont felé.³⁷ Hasonló a helyzet a cigány szomszédság megítélésénél. Jóllehet az előítéletek magyarázó ereje e kérdésben nagyobb, mint a közvélemények percepciójáé, a 0.22 nagyságú béta-együttható még viszonylag erős tendenciát jelez. A „zavarná a cigány szomszéd” választípus a közvélemény liberális percepciója esetén szinte nem is fordul elő. A konzervatív közvélemény-percepció

5. táblázat

A cigány játszótárs és a cigány szomszéd témájára vonatkozó „saját” véleményeket meghatározó változók (regresszióanalízisek)

„Cigány játszótársát hazahozhatja”	
A cigányok iránti előítéletesség (1. sz. index)	-0.34
A közvélemény percepciója a cigány játszótárs kérdésében	0.33
Cigány-network	0.17
Település (Bp=1)	-0.11
Életkor	-0.09
Nem (nő=2)	0.09
R ² 31%	
„Cigány szomszéd zavarná”	
A cigányok iránti előítéletesség (2. sz. index) ³⁶	0.34
Cigány-network	-0.24
A közvélemény percepciója a cigány szomszéd kérdésében	0.22
Életkor	-0.09
R ² 26%	

viszont már igen jelentős – az előítéletek erősödésével párhuzamosan növekvő –, a szomszédviszonyt averzióval fogadó attitűddel jár együtt. Mindez új megvilágításba helyezi a konzervatív irányú eltérés szerepét: a konzervatív véleményáramlatok eltúlzása, függetlenül a szóban forgó vélemények különböző – tudatos vagy rejtett – indítékaitól, objektíve növeli a konzervatív vélemények arányát. A konzervatívvá stilizált közvélemény-percepció legitimizálja a konzervatív nézeteket, fékezi a közvélemény liberalizálódását, és ezen keresztül a deszegregáció tendenciáit is. A struktúra átalakítása szempontjából ez a fékező-konzerváló funkció közvetlen formában a közvélemény téves kvázistatistikai percepcióján keresztül realizálódik. A percepció „puhasága” lehetővé teszi a liberális álláspontok rizikómentes fenntartását, az „én mellette vagyok, de a többség miatt nem megy” típusú öngazoló elhárítások kialakulását.

A pluralizmus klasszikus ignoranciája emellett közvetett formában – a kommunikáció visszafogásán keresztül – is lassítja a konzervatív nézetek visszaszorulását. A cigányellenes attitűdök képviselői annak feltételezése alapján, hogy a legtöbb ember hozzájuk hasonlóan gondolkodik, a kommunikáció magánéleti terepein viszonylag magabiztosak lehetnek, hiszen a cigányellenes megjegyzéseknek csekély a kockázata. A liberális mentalitás követői viszont, miután kisebbségben érzik magukat – eltekintve az emberjogi követelmények csekély számú bátor harcosától, akik egy szál egyedül is kiállnak meggyőződésük mellett –, feltehetően e kérdésekben gyakran elkerülik a konfrontációt, vagy nem kellő határozottsággal képviselik álláspontjukat.

Pusztán a személyes kommunikáció esélyeit latolgatva úgy tűnik tehát, hogy a magánéleti megnyilatkozások színterein inkább az etnocentrikus gondolkodásra hajló, a cigányság szegregációját hangoztató álláspontok jutnak túlsúlyra. A liberális álláspont híveinek konzervatív irányú percepciói mögött ott lappanganak a tradicionális rendi jellegű előítéletek ősi kövületei, amelyek olykor bizonytalanná, olykor ambivalenssé teszik a szegregáció elleni kiállást, a megcsontosodott álláspontokkal szembeni kommunikatív megnyilatkozásokat. Az ilyen típusú helyzetekben, amikor a jogi normák, hivatalos álláspontok és

a közvélemény ellentétes irányba húznak, rendkívül sok múlik a tömegkommunikáció üzenetein. Az etnikai kérdések tematizálásának módja, a cigányokkal kapcsolatos információk tartalma, kontextuális beágyazottsága, a cigányok és nem cigányok szerepmegosztásainak és érintkezési módjainak ábrázolása és az ezen keresztül érvényesülő érték-kultiváció meghatározó szerepet játszhat az interetnikai viszonyok humanizálásában, a deszegregációs folyamatok felgyorsításában. A kommunikátorok mellett természetesen nem elhanyagolható a szociológusok és a közvélemény-kutatók szerepvállalása sem, hiszen a konzervatív irányú eltérés éppen arra irányítja a figyelmet, hogy számos, a cigányságot érintő kérdésben a közvéleményről alkotott percepció még kedvezőtlenebb, mint maga a közvélemény.

JEGYZETEK

¹ A közvélemény aggregált állapotairól, a szilárd, a folyékony és a légnemű közvéleményről lásd F. Tönnies: *Kritik der Öffentlichen Meinung*. Berlin. Verlag von Julius Springer. 1922. pp. 137–139.

² E. M. Rogers–D. L. Kincaid: *Communication Networks. Toward a New Paradigm for Research*. The Free Press. New York–London. 1981. p. 72.

³ Lásd I. M. Fields–H. Schuman: Public Beliefs About the Beliefs the Public. *Public Opinion Quarterly*. 1976. (Winter). Továbbá: Angelusz Róbert: Optikai csalódások. *Jel-Kép*. 1994. 1. sz.

⁴ *Pártpreferenciák*. SZONDA IPSOS. 1994. május, 66. old.

⁵ A pluralizmus klasszikus ignoranciájáról lásd az alábbi műveket: D. Katz and R. Schank: *Social Psychology*. New York, Wiley. 1938. p. 174. – D. Kretch and R. S. Chutchfield: *Theory and Problems of Social Psychology*. New York. McGraw-Hill. 1948. pp. 388–389. – T. M. Newcomb: *Social Psychology*. The Dryden Press. New York. 1950. p. 608.

⁶ Lásd S. Freud: A tabu és az érzelmi rezdülések ambivalenciája. In: S. Freud: *Pszichoanalízis*. Kriterion, Bukarest, 1977.

⁷ A vizsgálatot az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja a SZONDA IPSOS kivitelezésével végezte. Az 1000 fős minta az ország 14 évesnél idősebb lakosságát reprezentálta.

⁸ A konzervatív irányú eltérés részben abból adódik, hogy – legalábbis interetnikai kérdésekben – a konzervatív mentalitásra inkább a túlzott magabiztosság, míg a liberális felfogásra inkább a túlzott szkepszis jellemző. Ezekkel a jellegzetességekkel is kapcsolatba hozható, hogy mindkét felfogás hajlik a közvélemény konzervatív áramlatának eltúlzására.

⁹ A detroiti vizsgálat során a kérdések természetesen nem cigány, hanem fekete bőrű gyerekekre vonatkoztak. Az eltérő kisebbségi csoportokra irányuló vélemények óvatos egybevetését indokolja, hogy a két csoporttal kapcsolatos kognitív jelenségek sok tekintetben mutatnak hasonlóságot.

¹⁰ Akiknek ténylegesen voltak cigány szomszédjaik, azoknál a kérdés arra irányult, hogy „zavarja-e, hogy a szomszédságában cigányok laknak?”

¹¹ Az adat ezúttal is azokra a véleménynyilvánítókra vonatkozik, akik azt állították, hogy nincsenek cigány rokonaik.

¹² A percipiált vélemények konzervatív irányú eltérését már Breed és Ktsanes korai pluralizmus-ignorancia tanulmánya kimutatta. Lásd: W. Breed and T. Ktsanes: „Pluralistic ignorance in the process of opinion formation.” *Public Opinion Quarterly*. 1961. N. 3. – A jelenség elemzésével kapcsolatban lásd még H. O’Gorman and S. Larry: Pluralistic ignorance – a replication and extension. *Public Opinion Quarterly*. 1976–77. (Winter), valamint H. O’Gorman: White and black perceptions of racial values. *Public Opinion Quarterly*. 1979. N. 1. – A kérdést részletesen tárgyalja I. Fields and H. Schuman: Public Beliefs about the Beliefs of the Public című tanulmánya. *Public Opinion Quarterly*. 1976–77. (Winter).

¹³ Vö. Angelusz Róbert: Optikai csalódások. *Jel-Kép*. 1994. 1. sz.

¹⁴ P. R. Hofstätter: *Die Psychologie der öffentlichen Meinung*. Wilhelm Braumüller Universitätsverlag. Wien. 1949. p. 54.

¹⁵ A legkonzervatívabb alternatívával e korcsoport 17 százaléka, a mérsékelt konzervatívval 42, a liberális alternatívával pedig 41 százaléka azonosult.

¹⁶ Vö. Angelusz Róbert: uo.

¹⁷ Az említés sorrendjében a faktorsúlyok értékei 0.71, 0.57 és 0.47, illetve 0.66.

¹⁸ A felvétel omnibusz-jellege következtében nem volt lehetőségem a networkök komplexebb mérésére, és ezen belül a cigányokhoz fűződő kapcsolatok regisztrálására. Így viszonylag egyszerű indikátorokkal dolgoztam.

¹⁹ Erre utal, hogy feltűnően kevesen – mindössze a megkérdezettek 5 százaléka – állították, hogy van cigány rokonuk.

²⁰ Meglepő módon a cigány-network egyetlen kemény változóval sem függött össze.

²¹ A kívülről befelé haladó nyílak a modell által a nem magyarázott rész nagyságát mutatják.

²² A pártpreferenciákkal rendelkező populációra végzett regresszióanalízisek is mutatták, hogy a liberális pártok szavazói között szignifikánsan gyakoribb a 2. sz. optikai csalódás, mint a többi párt esetében. A szóban forgó regresszióanalízist azért nem kapcsoltam be az útmodellbe, mert a pártpreferenciákkal nem rendelkezők nagy száma miatt erősen csökkent az elemszám. E torzítás következtében más prediktorok magyarázó ereje is pontatlanabbá válna.

²³ Tomka Miklós egy 1979-ben publikált tanulmányában szintén azt tapasztalta, hogy a cigányokkal kialakított személyes kapcsolatok a szegregáció oldódása irányában hatnak. Lásd: Tomka Miklós: *A cigányok és nem cigányok közötti kapcsolatok értékelése*. In: Hann–Tomka–Pártos: *A közvélemény a cigányokról. Tanulmányok*, XI. évf. 8. sz. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1979.

²⁴ A magán- és a nyilvános vélemény szembeállításra túlságosan elnagyolt absztrakció eredménye, amely zárójelbe teszi azt a körülményt, hogy a szélső pólusok között számos közbülső jellegű megnyilatkozási forma létezik.

²⁵ Az elemzés a diszkriminancia-analízis Wilks-féle változatának alkalmazásával történt. Az 1. funkció magyarázatánál 0.000, a 2. funkciónál 0.001, a 3. funkciónál 0.02 a szignifikancia.

²⁶ A mezőgazdasági fizikai dolgozóknál 46, az önálló gazdáknál 60, a segédmunkások között 47 százalékban fordul elő az 1. típus.

²⁷ A magán- és a nyilvános vélemények különválása esetében a demoszkoipiai interjúk inkább a hivatalosság jegyeit hordozzák, és így nagy valószínűséggel közelebb állnak a nyilvános, mint a magánvéleményhez.

²⁸ Ezek az értékek nagyobb cigányellenességet jeleznek, mint amilyent a par excellence cigányellenes csoportokban mértünk. Az 1. típusnál 0.49, a 2.-nál 0.48 a szkórok átlaga.

²⁹ A 3. típushoz átsoroltak 0.25-ös és 0.03-as szkórértékei mérsékelt, illetve átlag körüli cigányellenességet jeleztek, ami alapján nem merül fel a cigányok iránti rejtett szimpátia gyanúja.

³⁰ A 0.000 szinten szignifikáns függvény segítségével a vélemények 55 százalékát lehetett pontosan előre jelezni.

³¹ A közbülső válaszok bizonytalanságával kapcsolatban lásd Angelusz Róbert: *Félig-meddig*. Kosuth, Budapest, 1989. 130. old.

³² A radikálisan konzervatív pólushoz kerülőknél 0.91, a liberális pólushoz kerülőknél -0.51 volt a szkórok értéke. A szóban forgó két alternatíva deklarálójánál 0.79-es, illetve -0.50 -es átlagértékek mutatkoztak.

³³ Becsült saját véleményeknek a diszkriminancia-függvények által „kialakított” véleménymegoszlást nevezem.

³⁴ Lásd erről W. E. Moore and M. M. Tumin: *Some social functions of ignorance*. *American Sociological Review*. 1949. p. 14.

³⁵ Lásd R. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat, Budapest, 1980. 746. old.

³⁶ Az új index képzését az indokolta, hogy a cigányellenes előítéletek 1. számú indexének az egyik komponense a „cigány szomszéd” kérdés volt, ami mesterségesen megnövelte volna az index magyarázó erejét. A körforgás elkerülése érdekében a „cigány szomszéd” változó helyére a „cigány játszótárs” változó

került 0.61-es faktorsúllyal. „A cigányok számarányának növekedése fenyegető” 0.72, „a cigányok társadalmi helyzete előnyös” 0.63, cigányok számarányának becslése pedig 0.47-es faktorsúllyal szerepelt a cigányellenes előítéletek 2. sz. indexében.

¹⁷ Természetesen e modell önkényesen feltételezi, hogy a közvélemény percepciója a független és a közvélemény a függő változó. Valószínűleg a két változó között kölcsönös az összefüggés: miközben a saját vélemények befolyásolják a közvélemény percepcióját, feltehetően az utóbbi is hat a saját vélemények alakulására.

Csepeli György–Závecz Tibor

MINDENNAPI KONZERVATIVIZMUS MAGYARORSZÁGON

Az 1990-es, a rendszerváltozást fémjelző szabad parlamenti választásokon hatalomra került pártok konzervatívként határozták meg önmagukat, s négyéves kormányzásuk alatt váltakozó sikerrel igyekeztek ilyen irányba átállítani az iskolai oktatást, a tömegkommunikációt, a kultúra jó néhány területét. Ez a törekvésük a társadalom különböző rétegeiben heves ellenállásba ütközött, s 1994-ben elszenvedett választási kudarcuk, sok más mellett, akár a konzervatív ideológia vereségként is értékelhető.

PSZEUDO-KONZERVATIVIZMUS

A hazai konzervativizmus kevés számú következetes ideológusai és politikusai közül Tamás Gáspár Miklós volt az első, aki viszonylag hamar, már 1991-ben arra figyelmeztetett egy tudományos konferencián, hogy az akkori kormányzó pártok konzervatív önmeghatározásai és tényleges politikai cselekvései kirívó ellentmondásban vannak. Szerinte a tettek ideológiai kontextusa csak retorikai szempontból tűnhet konzervatívnak, egyebekben inkább a háborúvesztést megelőzően fennálló ideológiai-politikai rend utópikus és radikális újraalkotására tett kísérletként értékelhető. TGM kiváló elmeélel mutat rá, hogy az 1990-ben hatalomra került pártok nyilvánosan vállalt konzervativizmusa valójában radikális, sőt forradalmi aspirációkat takar, melyekkel szemben éppen a hatalom képviselői által alattvalónak tekintett és átnevelni óhajtott „misera plebs” mutatott tényleges konzervativizmust.

POSZTSZOCIALISTA NÉPI KONZERVATIVIZMUS

A lakosság által képviselt nézetrendszer posztszocialista népi konzervativizmusnak nevezhető, amely erőteljes ragaszkodást jelent a szocialista korszak vívmányaihoz, az ingyenes orvosi ellátáshoz, a teljes foglalkoztatottsághoz, a szakszervezeti tagság ál-

tal biztosított olcsó üdüléshez, és az állam által garantált létbiztonság egyéni rekvizitumaihoz. Az 1994-es parlamenti választások által okozott politikai földcsuszamlás ebben az esetben a posztoszocialista népi konzervativizmus műve, melynek kínos utóhatásait a most kormányzó baloldali-liberális koalíció kell hogy elszenvedje.

Az első és a második szabad választás között eltelt periódusban egy magát konzervatív-ként azonosító koalíció ideológiailag radikálisan viselkedett, de közben érintetlenül hagyta a posztoszocialista népi konzervativizmus alapjait, amelyek az állami újraelosztás változatlanul fenntartott intézményeiben örökítődték tovább. Az 1994-es parlamenti választás után hatalomra került politikai erők zavarának oka, hogy győzelmüket a posztoszocialista konzervativizmusnak köszönhették, azonban programjuk, jelenlegi politikai gyakorlatuk éppen a konzervativizmus alapjainak lerombolására irányul. Ugyanúgy „megcsalják” tehát a választókat, mint elődeik tették.

Az ellenzék kijózanodott erői időközben kénytelen-kelletlen belátták a konzervatívoknak álcázott nemzeti radikális utópia csődjét. Ugyanakkor önmeghatározási zavarukat csak tetézi, hogy a gazdaság és a politika területein a szocialista mivoltát tagadni kényszerülő kormányzó erővel szemben, konzervatív alternatíva címén a posztoszocialista nosztalgiákat próbálják kisajátítani és a társadalom előtt képviselni. A közelmúlt és a jelen magyar politikai eseménytörténete tehát a politikai érték- és fogalomkészletet eléggé összekuszálta, bizony elég sokan nem annak látszanak, nem annak hívják magukat, mint akik valójában. Így például megszokott jelenség, hogy a politikai élet terepén konzervatívok és „konzervatívok” keresik hol egymást, hol csak a saját helyüket. Ebben a rendezetlenségben a politikusok számára természetesen fogódzó lehet a társadalom tagjainak konzervativizmusa – már ha az létezik egyáltalán.

MINDENNAPI KONZERVATIVIZMUS

A Szonda Ipsos 1995 őszén az ország felnőtt népességét reprezentáló 1000 fős mintán végzett egy vizsgálatot, melynek az volt a célja, hogy – túl a konzervativizmus politikai perverzióin – feltárja a közvélemény mindennapi témákban megmutatkozó konzervatív hajlandóságait.

Öt olyan területet választottunk ki, amelyeket alkalmasnak véltünk arra, hogy e depolitizált, a hétköznapi élettel szerves kapcsolatban álló témákban a konzervativizmus és liberalizmus állásáról pillanatfelvételt készíthessünk. Karl Mannheim és Roger Scruton művei alapján a mindennapokban élő konzervatív gondolkodás hagyományosan fontosnak tartott témái kapcsán fogalmazzunk meg állításokat, amelyekkel kapcsolatban a válaszadók véleményére voltunk kíváncsiak. Összesen húsz állítást tartalmazott a kérdőív. A kérdések egyik felét úgy fogalmazzuk meg, hogy az igenlő válasz felelt meg a konzervatív beállítódásnak, és a tagadás jelentette a liberális gondolkodásmódot, míg a kérdések másik fele esetében fordított volt a helyzet. A szexualitás, az erkölcs, a jog, a társadalmi együttélés, a politika, a gazdaság, a világnézet és az emberi természet olyan jellegzetes dilemmáit fogalmazzuk meg, amelyekhez egyaránt lehet konzervatív vagy liberális nézőpontból közelíteni. A kijelentéseket a hétköznapi kommunikációból vettük, úgy, hogy kívül essenek az aktuális ideológiai és politikai közbeszéd keretein, ennél fogva kevésbé feltételezhetjük, hogy a rea-

gálások egy feltételezett „igaz válasz” konform vágya szerint alakuljanak. Az állítások olyan dilemmákat takarnak, melyeknek nincs „helyes” vagy „helytelen” megoldása. Egyes-egyedül az számít, hogy kiben milyen értékek munkálnak, amelyek a mindennapi ítéleteikben irányjelzőül szolgálnak, tápanyagot szolgáltatva egyúttal az ilyen típusú dilemmák megítélésben óhatatlanul felmerülő, vitákban érlelődő álláspontok számára is.

A KONZERVATIVIZMUS GONDOLATI TARTALÉKAI

A húsz állításból tízben a válaszadók többsége konzervatív reagálást mutatott. Szinte senki sem akadt, aki ne értett volna egyet azzal a konzervatívnak minősíthető céllal, miszerint „természetes emberi vágy, hogy gyarapodjon a saját vagyon”. Ennek az eredménynek az ismeretében nem meglepő, hogy igen népszerűnek mutatkozott az a kettőzötten is konzervatív eszköz-érték, miszerint „már gyermekkorban meg kell tanulni, hogy előrejutni csak szorgalommal, tanulással és munkával lehet”. Az előbbi állítást 96 százalék, az utóbbit 92 százalék fogadta el. A tekintélyelvű szocializáció két kulcselemét, az engedelmességet és a tiszteletet a megkérdezettek zöme (83 százalék) ugyancsak elfogadja. Igen jelentős arányban (87 százalék) helyeselték a pesszimista jóslatot is, hogy a „sok helyi háború könnyen egy új világháborúba sodorhatja az emberiséget”.

A politikára és a politikusokra vonatkozó mindennapi konzervatív beállítódás alapvető motívuma az az igény, hogy a politikusok küzdjenek a közelebről meg nem határozott (s a morális diskurzus keretei között feltehetően megfogalmazhatatlan) bűn és korrupció ellen. Ennek az elvárásnak 1995 őszén a válaszadók 87 százalékánál volt nagy súlya.

A mindennapi konzervatív nacionalizmus előszeretettel tiltaná külföldiek ingatlan-szerzését, mintha fennállna a veszély, hogy az álnok idegen felkapja és magával viszi a messzi távolba a házat, a telket, a tópartot, amelyet megvett. A megkérdezettek 85 százaléka ellenzi a külföldiek tulajdonszerzését. Ezzel összhangban, igen sokan (76 százalék) „vallották be” xenofóbiájukat, elutasítva a javaslatot, hogy „minden idegent be kell engedni az országba, akit hazájában politikai okok miatt üldöznek”.

A munkanélküliség okainak individualista-konzervatív megítélését tükrözi az az álláspont, mely a lustaságot és az akarathiányt hangsúlyozza. Ez a fajta oktulajdonítás eléggé népszerű ma Magyarországon: 69 százalék szerint „a legtöbb munkanélküli tudna dolgozni, de nem akar.”

A reprivatizációs viták késő bánatának elevenségéről tanúskodik az a(z eb)gondolat, hogy „jobb lett volna, ha kárpótlási jegy helyett minden család visszakapta volna elvesztett tulajdonát”. A megkérdezettek 61 százalékának még mindig ez a véleménye a reprivatizációról. Ugyancsak 61 százalék ért egyet azzal, hogy „a versenyszellem megmérgezi az emberi kapcsolatokat”.

A LIBERALIZMUS MUNÍCIÓJA

Bár az állítások felénél a közvélemény a konzervatív állásponttal rokonszenvezett, öt esetben az emberek zöme inkább a liberális nézőpontot vallotta. Széles körű elfogadásra (90 százalék) talált az esélyegyenlőség gondolata, melyben persze a poszt-szocialista konzervativizmus remineszcenciái is felcsillanhattak: „Csak azt a társadalmat nevezhetjük igazságosnak, amelyben mindenkinek egyenlő esélye van az érvényesülésre.” A megkérdezettek túlnyomó része (81 százaléka) optimistának mutatkozott az emberi természet javíthatóságát illetően. Ezzel az eredménnyel konzisztens, hogy az emberek Magyarországon ma elutasítják a fatalizmust (70 százalék), miszerint „meg van írva az ember sorsa előre”. A házasság szentségét kikezdehetetlennek tartók számára rossz hír, hogy a közvélemény a házasság megromlása esetén alapvetően válságpárti (71 százalék), sőt a megkérdezettek nagy része a házastársi hűtlenséggel szemben is toleráns (63 százalék).

A kutatás talán legfontosabb eredménye, hogy nem az volt a jellemző, hogy az emberek egyik csoportja konzervatív módon, a másik csoportja liberális módon reagált az állításokra. Azt tapasztaltuk, hogy lényegében ugyanazokban a személyekben egyszerre kétféle reakció is megjelent: bizonyos témákban konzervatívként nyilvánultak meg, másokban liberális-ként. Nincsenek tehát „tisztá”, konzisztens típusok, mintha a világnézeti és erkölcsi liberalizmus békésen megférne a gazdasági, politikai és szociális konzervativizmus mindennapi megnyilvánulásaival. Keresve is alig találunk minden gondolatában, rezdülésében konzervatív embert, de másfelől univerzálisan liberális személyek sem találhatók széles e hazában.

A KÖZVÉLEMÉNYT MEGOSZTÓ IDEOLÓGIAI FRONTOK

Mindössze 5 olyan állítás akadt, mely megosztotta a közvéleményt. Amíg a házasságon kívüli szex a közvélemény számára megengedhetőnek tűnik, addig a nemi élet kommercializálása megosztja a társadalmat. A prostitúcióval és pornográfiával szemben engedékenyek, illetve szigorúak nagyjából azonos arányban néznek farkasszemet egymással. A jogtudat ellentmondásos állásáról tanúskodik, hogy az ártatlanság védelmét, mely a liberális jogállam eszmei tartópillére, csak a megkérdezettek 52 százaléka fogadja el, szemben azzal a 43 százalékkal, amelyik egyértelműen elutasítja ezt a jogelvet. A vagyonadó gondolata is megosztja a társadalmat: 41 százalék úgy gondolja, hogy „ideje volna már a vagyonadó bevezetésének”, míg 52 százalék tagadja ezt. Végezetül, a vallás által felkínált transzcendencia lehetőségeit illetően is megoszlanak a vélemények. A többség (56 százalék) szerint a „a vallás nem ad igazi vigaszt az ember szenvedéseire”, de 36 százalék ennek ellenkezőjében hisz. Ezekben a témákban a megosztottság mögött viszonylag erős szervezőerőként jelentkezik a konzervativizmus, illetve a liberalizmus. Így például a szexualitást konzervatívan értelmezők számára a liberális értéknek tételezett ártatlanság védelme nem igazán fontos, de ők azok, akik a konzervatív alaptézist hangsúlyozva a vallásnak is nagy jelentőséget tulajdonítanak.

A fenti eredményekből az következik, hogy ha ma Magyarországon valaki következetes, a társadalom alrendszerre, működési területeire kiterjedő komplex konzervatív vagy

liberális programmal akar fellépni, akkor nem igazán számíthat sikerre. Ha eredményt akar elérni, két dolgot tehet. Egyrészt redukálhatja programját, kiválaszthat egyetlen témát – konzervatívként mondjuk a szociális kérdéseket, liberálisként az erkölcsöt – s aztán erre alapozhatja rokonszenv- és voksszerző tevékenységét. Másrészt, programjának vezető témáit esetleg a szex, a büntetőjog, a vagyonadó és a transzcendencia által nyújtott vigasz sajátos együttesére szűkítheti. A kérdés mármint az, hogy ilyen módokon egyáltalán lehetséges-e, érdemes-e programot építeni. A teljességre törekvők, tehát az igazi, komoly programalkotók feladata azonban igencsak bonyolult, szinte lehetetlen, hiszen meg kell küzdeniük egy ellenféllel, aki nem kívül, hanem belül, magában a lélekben lakozik.

TÉMÁK ÉS STRUKTÚRÁK

A húszt állítás kapcsán kapott eloszlások ismeretében kibontakozó kép tehát azt mutatja, hogy konzervativizmus és liberalizmus nem egymást kizáró alternatív szemléleti keretként van jelen a magyar társadalomban, hanem sok esetben egy s ugyanazon ember tudata „hasadt” konzervatív és liberális szegmensekre. A kutatásban szereplő állításokat ezúttal nem külön-külön vizsgáljuk, hanem tematikus blokkokba rendezve bemutatjuk, hogy válaszaik alapján az egyes kérdéskörökben mennyien nevezhetők konzervatívoknak, liberálisoknak, illetve mekkora a hasadt tudatúak aránya.

Az állításokat a következő öt tematikus blokk szerint csoportosítottuk:

SZEXUALITÁS, ERKÖLCS (házastársi hűtlenség; válás; prostitúció; pornográfia)

TÁRSADALOMPOLITIKA (munkanélküliség okai; szorgalom, tanulás, munka értéke; társadalmi igazságosság; versenyszellem ártalmi)

REND (korrupció és politika; menekültek beengedése; ártatlanság védelme; engedelmesség fontossága)

GAZDASÁG (idegenek tulajdonszerzése; reprivatizáció; vagyonszerzés természetessége; vagyonadó)

VILÁGNÉZET (sors; emberi természet; vallási vigasz; apokalipszis)

Az 1. táblázat adatai megerősítik az alapmegoszlások ismeretében szerzett benyomást, miszerint az egyes témák eltérő mértékben váltják ki a „hasadt tudat” jelenségét, (amikor is a válaszadóban egyszerre élnek együtt liberális és konzervatív elképzelések) és a konzekvens liberális, illetve konzervatív szemléleti minták is igencsak különböző nagyságrendben jelennek meg.

1. táblázat

Témák és gondolkodásmódok (százalék)

	SZEX, ERKÖLCS	TÁRSADALOM- POLITIKA	REND	GAZDASÁG	VILÁGNÉZET
Konzervatív	20	28	73	50	18
Hasadt	24	44	21	35	39
Liberális	56	28	6	15	43
Összesen	100	100	100	100	100

A konzervatív gondolkodásmód leginkább a REND témájában jelenik meg, s értelem szerűen nagyon kevesen mondhatók e vonatkozásban liberálisnak. Ezzel szemben a SZEXUALITÁS dimenziójában a liberálisok vannak többségben, és a konzervatív nézeteket képviselik viszonylag kevesen. E két dimenzióra egyébként még az is jellemző, hogy a konzervatív és liberális álláspontok együttes jelenléte sem igazán számottevő – legalábbis a többihez képest. A GAZDASÁG témakörében a lakosság fele konzervatív, jó egyharmada hasadt tudattal rendelkezik, s kevesen nevezhetők ebben a témában liberálisnak. A lakosság relatív többsége – 43 százaléka – VILÁGNÉZETÉT tekintve liberális, de csaknem ugyanennyien – 39 százalék – nem képviselnek konzisztens nézeteket. A TÁRSADALOMPOLITIKAI értékek mentén a lakosság igencsak megosztott: egyfelől ugyanakkora arányban képviselnek konzervatív liberális, illetve határozottan konzervatív álláspontot, másfelől itt keveredik leginkább a két nézetrendszer.

TÁRSADALMI MEGHATÁROZÓK

Az egyes témákban tapasztalt szemléleti irányokat társadalmi meghatározók függvényében vizsgálva nem találunk nagy meglepetéseket: a liberalizmus és a konzervativizmus szociodemográfiai háttéréről ugyanaz a kép tárul elénk, melyet már Adorno és munkatársai is leírtak a Tekintélyelvű személyiség-ben (Adorno et al. 1950).

A társadalompolitikai dimenziót leszámítva a másik négy tematikus blokk mindegyikében következetesen liberálisnak mutatkoznak a fiatalabbak, az iskolázottabbak (a legalább érettségizettek), a városban élők és a férfiak. Ezzel szemben az idősebbek, az iskolázatlanabbak (a legfeljebb alapfokú végzettségűek és a szakmunkás képzettségűek), a falun élők és a nők inkább a konzervatív módon gondolkodók táborát gyarapították.

PÁRTOK ÉS VÁLASZTÓIK

Utoljára hagytuk annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy a politikai-ideológiai színtéren viszonylag széles körű választói bázissal rendelkező pártok hívei mennyiben sorolhatók a liberálisok és a konzervatívok közé. A társadalompolitikai értékek képviselete az egyes pártok szavazótáborában az átlagosnak megfelelő – tehát mindegyik párt szimpatizánsai között a megosztottság jellemző. A másik négy témában viszont a pártválasztás és a világszemléleti irányultság között szignifikáns együttjárás tapasztalható.

Az egyes pártok politikai és ideológiai önképük alapján viszonylag egyszerűen kategorizálhatók. A 2., 3., 4. és 5. táblázatok alapján megfigyelhetjük, hogy a liberalizmus és konzervativizmus skáláján elhelyezhető pártokat az egyes témákban milyen arányban követi az önképük alapján hozzájuk illő közönség.

2. táblázat

Pártpreferencia és szexuális, erkölcsi nézetek (százalék)

	MSZP	SZDSZ	MDF	FKGP	KDNP	FIDESZ	EGYÉB PÁRT	BIZONY- TALAN
KONZERVATÍV	17	10	26	19	47	10	13	22
HASADT	23	26	27	29	35	18	27	22
LIBERÁLIS	59	64	47	52	18	72	60	56

A szexualitás, az erkölcsök témakörében a konzervativizmus csak a KDNP hívei körében számottevő, a többi párt közönsége sokkal inkább a liberális nézeteket részesíti előnyben. Ebben a tárgykörben a Fidesz- és az SZDSZ-szavazók liberalizmusa érdemes említésre, hiszen még az átlagosnál is jellemzőbb rájuk.

3. táblázat

Pártpreferencia és rendképzetek (százalék)

	MSZP	SZDSZ	MDF	FKGP	KDNP	FIDESZ	EGYÉB PÁRT	BIZONY- TALAN
KONZERVATÍV	72	60	64	70	71	75	69	80
HASADT	19	26	23	28	27	18	23	18
LIBERÁLIS	9	14	13	2	2	7	8	2

Korábban már láttuk, hogy a rend témáiban a közvélemény egészében véve konzervativizmusra hajlik, s ez a szemlélet mindegyik párt táborában – és különösképpen a pártpreferenciával nem rendelkezők körében – többségi vélemény. Ugyanakkor az is látható, hogy az SZDSZ és az MDF választói körében az átlagosnál nagyobb arányú a liberális nézetrendszer előfordulása, igaz, ez körükben is csak 13–14 százalékra jellemző.

4. táblázat

Pártpreferencia és gazdasági képzetek (százalék)

	MSZP	SZDSZ	MDF	FKGP	KDNP	FIDESZ	EGYÉB PÁRT	BIZONY- TALAN
KONZERVATÍV	62	38	50	57	61	36	46	48
HASADT	27	33	35	35	27	44	32	38
LIBERÁLIS	11	29	15	8	12	20	22	14

A gazdasági témákban mutatkozó liberalizmus az SZDSZ és a Fidesz hívei körében gyakoribb az átlagosnál, ezzel szemben az MSZP, a KDNP és az FKGP hívei között egyaránt magas konzekvens konzervativizmust tapasztalunk.

5. táblázat

Pártpreferencia és világnézet (százalék)

	MSZP	SZDSZ	MDF	FKGP	KDNP	FIDESZ	EGYÉB PÁRT	BIZONY- TALAN
KONZERVATÍV	17	14	16	20	27	22	14	18
HASADT	39	36	48	43	47	25	38	40
LIBERÁLIS	44	50	36	37	26	53	48	42

A konzekvens világnézeti liberalizmus leginkább az SZDSZ és a FIDESZ potenciális szavazói körében számottevő. Már láttuk, hogy a magyar közvélemény világnézeti kérdésekben nem nevezhető konzervatívnak, de a KDNP választóira az átlagosnál mindenképpen jellemzőbb ez a gondolkodásmód.

A négy tematikus blokk mentén mutatkozó szemléleti struktúrák és a hat párt potenciális szavazói körének együttes vizsgálata azt mutatja, hogy a magyar politikai színtéren csupán két olyan párt akad, ahol a politikai és ideológiai önprezentáció, valamint a közönség között viszonylag harmonikus összhang mutatkozik. Az SZDSZ mint liberális párt elég nagy sikerrel vonzza magához a liberális gondolkodásúakat, s a KDNP mint konzervatív párt, az effajta szemléletmódot képviselők gyűjtőhelye. A többi párt esetében az ideológiai és politikai önmeghatározás, valamint a választók világszemlélete között jelentősebb ellentmondások tapasztalhatók. A Fidesz és különösképpen az MSZP közönsége „csúszkál” konzervativizmus és liberalizmus között, ami arra utal, hogy ezek a pártok szavazóik egy részét könnyen elveszíthetik, ha önmeghatározásukat konzekvens konzervatív avagy liberális irányban erőltetik. Az MDF és az FKGP választói körében – a mérsékelt konzervatív dominancia mellett – általában magas a hasadt tudatúak aránya, amely egyfelől arra utal, hogy ezek a választadók még keresik a nekik leginkább megfelelő politikai és ideológiai profilt, másfelől pedig azt jelentheti, hogy ez az a két párt, melynek önmeghatározása kellőképpen eklektikus ahhoz, hogy a profilkeresők abban önmagukra ismerjenek.

A bemutatott kertesztáblák természetesen nem alkalmasak arra, hogy a tapasztalt együttjárásokat alakító oksági összefüggésekre nézve következtetéseket vonhassunk le. További elemzés feladata annak kiderítése, hogy ki választ kit. A táblák alapján nem tudjuk megmondani, hogy a „politikai áruk” piacán az „eladók” vagyis a pártok vonzzák a vevőket, vagy a „vevők” ragaszkodnak az eladókhöz, s ha az utóbbiak változtatják a kínálatot, akkor velük maradnak, megváltoztatva igényeiket, vagy inkább átvándorolnak oda, ahol azt kapják, amire számítanak. E kérdés megválaszolása persze távolról sem egyszerűsíthető le módszertani problémaként, valójában a magyar politikai élet várható alakulásának kulcskérdéséről van szó.

IRODALOM

Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, Levinson, D. J., Sanford, R. N. *The authoritarian personality*. New York, Harper and Row, 1950.

Mannheim, K.: *A konzervativizmus*. Budapest, Cserépfalvi, 1994.

Scruton, R.: *Mi a konzervativizmus?* Budapest, Osiris, 1994.

Lengyel György–Tóth István János

AZ ÉLETSZÍNVONALLAL VALÓ ELÉGEDETLENSÉG TÁRSADALMI TÉNYEZŐI

A PROBLÉMA

Közép-Európában a politikai és gazdasági átmenet időszakában a társadalomkutatók által gyakran felvetett kérdés, hogy kik, mely társadalmi csoportok az átmenet haszonélvezői, és kik azok, akik leginkább vesztesnek számítanak (Mateju 1993; Greskovits 1992; Kolosi 1992). Ezzel összefüggő és a politikai döntések társadalmi fogadtatását befolyásoló kérdésünk arra vonatkozik, hogy az átmenet időszakában milyen tényezőktől függ leginkább a lakosság elégedettségi szintje.

E kérdés a gazdasági-társadalmi attitűdök problematikájába illeszkedik, aminek jelentős kutatási hagyománya van (Katona 1963), s aminek tanulmányozása napjainkban a jóléti államokban politikai jelentőségre tett szert (Dekker–Ester 1993).

A gazdasági-társadalmi attitűdöknek az átalakulási folyamatokban játszott szerepét néhány kelet-európai kutató is felismerte (Kolarska–Bobinska 1994; Vecernik 1995).

Ha az elégedettség kérdését az életszínvonallal való elégedettség mérésére szűkítjük le, akkor a következő két tényező hatását mindenképpen számításba kell vennünk.

Az egyik szerint nem biztos, hogy az életszínvonal tekintetében valójában nyerők ezt a tényt az életszínvonal emelkedéseként fogják érzékelni: a saját helyzet megítélése elszakadhat – mint látni fogjuk, el is szakad – a realitásoktól.

A másik hatás azt eredményezi, hogy egy-egy társadalmi csoport, réteg veszteségének, illetve nyereségének mértéke nem áll arányban társadalmi érdekérvényesítő képességével. Az életszínvonal tekintetében kisebb romlást elszenvedő, de jó érdekérvényesítő pozícióval rendelkező réteg veszteségét nagyobbban képes feltüntetni, mint egy nagyobb romlást elszenvedni kénytelen, de gyenge érdekérvényesítő csoport.

Ennek megfelelően az életszínvonallal való elégedettség mértéke csak közvetve hozzható összefüggésbe a gazdasági átmenet során elért nyereségekkel, illetve elszenvedett veszteségekkel. Ezeket a hatásokat minden esetben az egyének szubjektív megítélésének szűrőjén keresztül érzékelhetjük. Ez a tény azonban nem teszi értelmetlenné azt, hogy a lakosság elégedettségi szintjét az egyének társadalmi és anyagi helyzetével összefüggésben elemezzük.

Tanulmányunk nem az elégedettségi színvonal változásait igyekszik nyomon kísérni, hanem arra öszpontosít, hogy meghatározza azokat a társadalmi, demográfiai, jövedelmi és

vagyoni összetevőket, amelyek az átmenet időszakában a lakosság életszínvonallal való elégedettségét befolyásolják. E tényezők számbavétele abból a szempontból is fontos, hogy pontosabb képet kapjunk az egyes, a lakosság életkörülményeit érintő gazdaságpolitikai döntések várható társadalmi hatásairól. A kérdést több dilemmában fogalmazhatjuk meg.

a) Vagyon vagy jövedelem

Kik elégedetlenek az életszínvonalukkal és kik elégedettek? A válasz első pillantásra oly magától értetődőnek tűnik, hogy feleslegessé is látszik tenni minden további tudományos vizsgálódást: a szegények elégedetlenek, a gazdagok pedig elégedettek. Van itt azonban néhány további megkerülhetetlen kérdés.

Miben mérjük a szegénységet és a gazdagságot? Vagyonban vagy jövedelemben? Bár a kettő közötti összefüggés nyilvánvaló, jócskán ismerünk példákat vagyonos, de szerény körülmények között élő, illetve viszonylag magas jövedelmű, de vagyontalan emberekre is.

A kérdés mármost az, hogy az életszínvonal megítélésében a jövedelem vagy a vagyon játszik-e inkább szerepet?

E tényezőket vizsgálva, a háztartás vagyoni helyzetének kitüntetett szerepet tulajdonítottunk. Míg a jövedelem rövid távú hatásként fogható fel, addig a vagyon a jövedelem hosszabb távú felhalmozódásának eredménye. Ha az életszínvonallal való elégedettséget nem rövid távú, hanem hosszú távú hatások eredményeként értelmezzük, akkor a vagyoni hatás dominanciáját kell feltételeznünk.

Ennek megfelelően az életszínvonalal való elégedettségnek két értelmezést is tulajdoníthatunk. Először ennek megítélése egy hosszabb távú folyamat eredménye, amelyben a kérdezett egyének az étellel szembeni elvárásai, hosszabb távon kialakított vágyai ütköznek össze az élet során elért eredményeivel, illetve lehetőségeivel. Eszerint az életszínvonalal való elégedettség egy hosszú távon kialakuló, értelmezhető kategória, amely nincs közvetlen összefüggésben a rövid távú (pl. a gazdasági átmenetnek az egyének életére gyakorolt) hatásaival. Leginkább a hosszabb távon realizálható szükségletek elérésének lehetősége tükröződik benne. Egy-egy ilyen szükséglet realizálása hosszabb időszakot igényel: így hosszabb távon dől el, hogy az adott szükséglet milyen valószínűséggel realizálható.

A másik értelmezés szerint dominánsak lehetnek a rövid távú hatások: a pillanatnyi jövedelmi helyzet függvényében változhat az életszínvonalal való elégedettség. A jövedelmi, a társadalmi pozícióban bekövetkező változások már rövid távon egyértelműen kijelölik a nyertesek és vesztesek körét, akik felismerve helyzetüket, elégedettek és elégedetlenek lesznek, és felismerésüket a társadalmi javak és pozíciók újraelosztásában próbálják képviselni. E felfogás szerint az elégedettek és elégedetlenek csoportjai közvetlen politikai tényezőként léphetnek fel, így kívánván befolyásolni a gazdasági átalakulás politikai-gazdasági döntéseit.

b) Statikus vagy dinamikus jövedelmi hatások

Az átmenet társadalmi hatásait vizsgáló munkákban megfogalmazódott az a vélekedés, hogy a gazdasági recesszió hatásai nem is annyira a szegényeket sújtják, mint inkább a középosztálybelieket, akiknek egy része fokozatosan elszegényedik (Kolosi 1992). Ha ezt elfogadjuk, és feltételezzük azt, hogy az életszínvonal alakulását rövid távon is követi az arról való vélekedés, akkor azt várhatjuk, hogy nem a szegények, hanem az elszegényedő középrétegbeliek azok, akik az életszínvonalukkal elégedetlenebbek.

Általánosabban fogalmazva, mivel függ inkább össze az életszínvonal megítélése: a jövedelem – abszolút vagy relatív – statikus helyzetével, vagy a jövedelem dinamikájával?

Az életszínvonallal kapcsolatos feltételezésünkhöz híven arra hajlunk, hogy a rövid távú (éves időhorizontú) dinamikus hatásoknál a statikus jövedelmi hatások szorosabb kapcsolatot mutatnak az életszínvonallal való elégedettséggel.

c) Abszolút, vagy relatív jövedelmi helyzet

A tényleges anyagi helyzet számít-e inkább, vagy az, hogy az emberek hová sorolják magukat a többséghez képest? A relatív depriváció fogalmát alkalmazva, bizonyára nem fölösleges megkülönböztetni az abszolút jövedelmi helyzetet a másokhoz viszonyított helyzettől. Melyik függ inkább össze az életszínvonal megítélésével?

A relatív (másokhoz viszonyított) jövedelmi helyzet érzékelését, illetve tényleges alakulását a statikus tényezők között a legfontosabbnak tételeztük fel. Emögött az a megfontolás áll, miszerint az egyének saját helyzetüket egy általuk kiválasztott referenciacsoport helyzetéhez való viszonyban ítélik meg.

A másokhoz viszonyított anyagi helyzet elemzése során is megkülönböztethetjük azonban a statikus és dinamikus értékelést. Az első esetben az emberek családjuknak a többséghez viszonyított anyagi helyzetét értékelik. A második esetben pedig a család anyagi helyzetének elmúlt évbéli alakulására vonatkozó értékelést vetjük össze a többség anyagi helyzetének alakulására vonatkozó becsléssel.

d) Egyéni vagy családi jövedelem

Továbbá, ha a jövedelemben gondolkozunk, az egyéni jövedelemre kell gondolnunk vagy a családdéra? Melyik fontosabb az emberek számára az egyéni elégedettség mérlegelésekor?

Bár az egyéni jövedelem közvetlen hatása nyilvánvaló az egyéni elégedettség megítélésekor, mégis arra hajlunk, hogy a családi jövedelmi hatásoknak nagyobb fontosságot tulajdonítsunk. Az egyén életszínvonala elválaszthatatlan a család többi tagjának életszínvonalától, amelyre pedig a családtagok jövedelmi szintje van erős hatással. Másrészt az elégedettség mérlegelése során is figyelembe veszik valami módon a család egészének helyzetét.

e) Tényleges jövedelmi helyzet vagy annak érzékelése

Van a jövedelemdinamikával kapcsolatos kérdéseknek egy másik leágazása is: milyen összefüggés van a jövedelmek alakulása és a jövedelmek érzékelése közt, s melyik áll inkább összefüggésben az életszínvonal megítélésével?

A fent leírtak értelmében nem feltétlenül szükséges, hogy a tényleges helyzet és annak érzékelése egybeessen. A két tényező közül a jövedelem érzékelésének lehet inkább köze az életszínvonal megítéléséhez. Ez már magában rejt egy szubjektív mozzanatot, amely – feltételezésünk szerint – erősebb összefüggést kell, hogy mutasson az életszínvonal szubjektív megítélésével.

f) Jövedelmi, vagyoni helyzet vagy társadalmi státus

Egyáltalán, miért bizonyos, hogy az életszínvonallal való elégedettség a jövedelmi vagy a vagyoni helyzettel hozható csak összefüggésbe? Hátha társadalmi és kulturális tényezők, életciklus és élethelyzet jobban magyarázzák az életszínvonal szubjektív megítélését. Korábbi kutatási eredményeink (Lengyel 1990) arra utalnak, hogy a társadalmi környezet és a kilátások megítélése sajátos összefüggést mutat a társadalmi pozícióval. Minél magasabb végzettségű, jövedelmű, magasabb presztízsű foglalkozást űz valaki, annál kifinomáltabb véleménye van a társadalomról, és annál elégedetlenebb vele. Érvényesül-e ez a kapcsolat a

szubjektív élethelyzet és az életszínvonal megítélésekor? Vagy éppen a fordított hatás érvényesül, miszerint a magasabb státusúak, akik az átlagosnál magasabb jövedelmi szinttel és vagyonnal bírnak, inkább elégedettek életszínvonalukkal.

g) Frustráció vagy társadalmi tényezők

Megfogalmazhatunk egy olyan feltevést is, amelyik szerint az életszínvonallal való elégedetlenség inkább a frustrációval mutat összefüggést, mint a jövedelemmel, vagyonnal, vagy a társadalmi státussal. A rendszerváltáshoz kötődő felfokozott várakozások, az elhúzódó recesszió, a társadalmi és politikai problémák a társadalom egy szegmensében kiábrándultságot eredményeztek. Kérdés, hogy mekkora ez a szegmens, s milyen összefüggésben áll a frustráció a szubjektív helyzet megítélésével? Ezt a hatást többféleképpen kívánjuk mérni.

Egyrészt a frustrációt az egyén anyagi igényei és reális lehetőségei közötti különbségként értelmezzük. Azok esetében, akiknek az anyagi igényei lényegesen meghaladják a lehetőségeiket, ez a diszkrepancia feszültség és – végső soron – konfliktusok forrása lehet.

Másrészt a társadalmi változásokkal való elégedetlenségként értelmezzük, és pedig úgy, hogy számításba vesszük, kik azok, akik 1990-ben, a rendszerváltás első parlamenti választása alkalmából elmentek szavazni, most viszont már nem mennének el. Esetükben feltételezhető, hogy döntésüket elsősorban – ha nem is kizárólagosan – a társadalmi változásokkal, politikai jelenségekkel kapcsolatos kiábrándultság motiválta.

Harmadrészt figyelembe vesszük ennek politikai aspektusát, és a frustrációt úgy értelmezzük, mint a kormányzó pártokból való kiábrándulást. Itt azokat tekintjük frusztráltaknak, akik 1990-ben még a kormányzó pártokra adták voksukat, de most már vagy másra szavaznának, vagy nem mennének el szavazni.

Várakozásaink szerint a fenti három dimenzió értelmében frusztráltak szignifikánsan elégedetlenebbek életszínvonalukkal. A legerősebb összefüggést várhatóan az egyéni jövedelmi helyzettel kapcsolatos frustráció mutatja.

Ha sikerült összezavarnunk a kezdetben egyszerűnek tűnő kérdést, talán kellő érveléssel is szolgáltunk tanulmányunk célkitűzését illetően. Az alábbiakban az életszínvonallal való elégedetlenség társadalmi összefüggéseire vonatkozó hipotéziseink érvényességét korrelációs indexekkel és regressziós egyenletekkel teszteljük. Mindeközben azt is vizsgálni kívánjuk, hogy milyen főbb jellemzőkkel rendelkeznek az életszínvonalukkal elégedetlenek és elégedettek, a vagyonosak, a szegények, az alacsony és a magas jövedelműek, a frusztráltak és a depriváltak.

ADATBÁZIS, VÁLTOZÓK, MÓDSZEREK

Elemzésünk a KSH, a TÁRKI és a BKE közös Háztartás Panel vizsgálata első és második hullámának adataira támaszkodik. Az első adatfelvételre, amelyben 4226 egyént 2600 háztartásban kérdeztek meg, 1992 tavaszán, a másodikra pedig, amely 1931 háztartás adatait tartalmazza, 1993 tavaszán került sor. A minta az ország népességét nem és településtípusok szerint reprezentálja. Elemzésünkben ennek az adatbázisnak eredeti és képzett változóival, valamint az általunk képzett változókkal dolgozunk.

Az életszínvonallal való elégedettséget (ELET SZIN) egy 0-tól 10-ig terjedő 11 fokú skálán mértük, ahol a magasabb szám a nagyobb elégedettséget jelenti. A háztartás vagyoni helyzetének mutatóit egy változóba (VAGYON) foglaltuk össze. Ez tartalmazza a család ingatlan vagyonán (lakás, telek, nyaraló), likvid vagyonán és nem likvid értékpapírjain kívül az ingó vagyon meghatározott körének (háztartási gépek, elektronikai cikkek, személygépkocsi) becsült értékét is.

Az egyéni jövedelmet 1991-ben és 1992-ben is figyelembe vettük az összes egyéni jövedelem alapján (E1JOSZ91 és E1JOSZ92), amibe a főmunkahely mellett a kiegészítő jövedelmek, a táppénz, a munkanélküli-segély, értékpapírok jövedelme és egyéb ritka jövedelmek kerültek be. Az egyéni jövedelem dinamikája (EJOVDIN) e két változó hányadosa.

A háztartás összjövedelmét (H1J91B és H1J92B) a háztartás tagjainak összjövedelme és a háztartás egyéb közös jövedelme összegeként számoltuk, a háztartási jövedelem dinamikáját (DHJOSZ) pedig e két jövedelem hányadosaként. Emellett kiszámoltuk még az egy főre jutó háztartási összjövedelmet (HJOVE91 és HJOVE92) és ennek dinamikáját (DHJE) is.

A tényleges jövedelmi helyzetet leíró változók mellett számításba vettük e helyzet érzékelésére és a másokhoz viszonyított jövedelmi helyzet meghatározására vonatkozó változókat is (RELHELY1 és RELHELY2). Az első (RELHELY1) egy ötfokú skálán arra a kérdésre vonatkozó válaszokat tartalmazza, hogy „Milyen az Önök jelenlegi anyagi helyzete az ország lakosainak többségéhez képest?” A másik változó (RELHELY2) az anyagi helyzetben bekövetkezett változás megítélését mutató két, ugyancsak ötfokú skálán mért változó különbségéből adódik: a kérdezett családja anyagi helyzetének változását becsülő változóból kivontuk azt, amelyik ugyanezt a kérdést a kérdezett ismerőseinek helyzetére vonatkoztatja. Így elvileg egy kilencfokú – a minta tényleges értékei szerint pedig hétfokú – skálát kaptunk, aminek értékei –3-tól +3-ig terjednek. A kisebb értékek azt jelzik, hogy a család helyzete az ismerősök helyzetéhez képest romlott a kérdezett szerint, a nagyobbak pedig azt, hogy javult.

A jövedelemváltozók között a fentiek mellett a kérdezett összes jövedelmére vonatkozó becslés (E1JOBECs), a háztartás anyagi helyzetének elmúlt évi (E1ESZINT) és a jövő évben várt alakulása (E1ESZINJ) szerepel az elemzésünkben.

A frusztrációt – mint azt az előző pontban említettük – három oldalról közelítettük meg: egyrészt a kérdezett jövedelemmel kapcsolatos elvárásai és lehetőségei között meglévő jövedelemkülönbséget mint az egyén jövedelemmel kapcsolatos frusztrációjaként (EFRUSZ), másrészt a társadalom általános állapotával, illetve a társadalmi változásokkal kapcsolatos frusztrációként (TFRUSZ), harmadrészt a kormányzó pártokkal kapcsolatos frusztrációként (PFRUSZ) értelmeztük. A TFRUSZ értéke 1, ha 1990-ben részt vett a választásokon és 1994-ben már nem ment volna el, 0 egyébként; PFRUSZ értéke 1, ha 1990-ben a későbbi kormányzó pártokra (MDF, KDNP, FKGP) szavazott, és 1994-ben már nem szavazott volna rájuk.

EREDMÉNYEK

a) Elégedetlenségi szint az egyes lakossági csoportokban

Ezek után nézzük meg, hogy kik elégedettek és kik elégedetlenek az életszínvonalukkal.

Az átlagnál jóval elégedetlenebbek azok, akik úgy érzik, hogy anyagi helyzetük a kérdészt megelőző évben romlott. A nyolcvanas évek elején a népesség egytizede érzékelte a romlást, a nyolcvanas évek végén mintegy 45 százalék (Lengyel 1990), 1992-ben pedig az emberek több mint fele (54 százalék), s közülük kerül ki az életszínvonalukkal elégedetlenek háromnegyede. Akik úgy érzik, hogy anyagi helyzetük még a többségénél is rosszabbul alakult, azok 19 százalékot tesznek ki, s ők az életszínvonalukkal elégedetlenek egynegyedét adják. Az átlag fölött elégedetlen a középkorú, harmincas-negyvenes-ötvenes korosztály. Nem igaz tehát, hogy a nyugdíjasok, illetve a fiatalok lennének elsősorban elégedetlenek. Az életkorral való kapcsolat szignifikáns, de gyengébb, mint a jövedelemmel, illetve az attitűdökkel mért összefüggés.

Nem mutat szignifikáns összefüggést az elégedettséggel sem az iskolai végzettség, sem a vallásosság, sem pedig az a tény, hogy valaki dolgozik-e, vagy munkanélküli. Ezzel szemben az életszínvonalukkal elégedetlenek az átlagnál magasabb arányban gondolják úgy, hogy a munkanélküliséget mindenáron el kellene kerülni, és azt, hogy a munkanélküliség nem segít a munkafegyelem javításában.

Foglalkozási kategóriákat tekintve az átlagosnál némiképp elégedetlenebbek a munkások (és pedig mind a szak-, mind pedig a betanított és segédmunkások), és különösen a mezőgazdaságban dolgozók.

A relatív anyagi helyzet megítélésének változója (RELHELY1) az életszínvonalal való elégedettség alakulásához hasonlóan viselkedik. Azt tapasztaljuk, hogy a túlnyomó többség „középre húz”, mintegy 70 százalékra tehető azok aránya, akik szerint az anyagi helyzetük a többségéhez hasonló. Közel 20 százalék ítélte rosszabbnak és 10 százalék jobbnak anyagi helyzetét a többséghez képest. A helyzetmegítélés és a munkaerőpiaci státusz között nincs kapcsolat: sem a munkanélküliek, sem az inaktívak véleménye nem tér el az átlagostól. A társadalmi és demográfiai jellemzők között a foglalkozási típussal és a lakóhely típusával mutatható ki szignifikáns kapcsolat. A foglalkozási kategóriák között megfigyelhető egyrészt, hogy – amint előzetesen várható volt – az alacsonyabb státusúak (szakképzetlen és betanított munkások) rosszabbnak érzik helyzetüket; másrészt a mezőgazdaságban dolgozók sorolták az átlagnál nagyobb arányban ide magukat. Az is kitér, hogy a különben magukat inkább jobb helyzetbe soroló szellemi és vezető kategóriákon belül elfoglalt pozícióknak megfelelően nagy különbségek mutathatók ki. A felső vezetőknek 48 százaléka, a szellemieknek 43 százaléka ítélte úgy, hogy jövedelmi helyzete jobb az átlagnál. Ez az arány az alsó vezetők esetében 18 százalék, a beosztott diplomásoknál 26 százalék, a beosztott érettségizett szellemieknél pedig 14 százalék. Mindezek alapján talán feltételezhetnénk, hogy a relatív anyagi helyzet érzékelése a foglalkozási kategóriák mögött meghúzódó abszolút jövedelmi helyzettel áll összefüggésben. De ténylegesen igaz-e ez? Mennyire indokolt a másokhoz viszonyított anyagi helyzet minősítése?

A tényleges jövedelem és a vagyoni helyzet összefüggését vizsgálva, azt kapjuk, hogy erős kapcsolat mutatkozik a családi összes jövedelem nagysága (HJOVE92), valamint a család által birtokolt VAGYON és az önbesorolás között (a korrelációs együttható értéke = 0.3115 és 0.2780).

Ezzel együtt megállapítható, hogy a relatív anyagi helyzet minősítése és a tényleges jövedelmi helyzet közötti kapcsolat szoros, de nem szorosabb, mint az attitűdváltozók közötti kapcsolat. Mint láttuk, átlagosan mintegy 70 százalék úgy érzi, hogy anyagi helyzete olyan, mint a többségé, de így gondolkozik azoknak is mintegy 61 százaléka, akiknél az egy főre jutó jövedelem nem éri el az 5000 forintot. Azoknak, akik a többségnél rosszabb helyzetűnek érzik magukat, csupán alig több, mint egynegyede sorolta be reálishan magát, ezzel szemben azok esetében, akik a többségnél jobb anyagi helyzetűnek tudják magukat, ez kétharmad részben igaznak is bizonyult, ha az egy főre jutó jövedelem három osztályközös besorolását vesszük figyelembe. A megkérdezettek 38 százaléka élt a létminimum alatt az adatok tanúsága szerint. Ezeknek a létminimum alatt élőknek azonban csupán mintegy 30 százaléka érezte úgy, hogy a többségnél rosszabb, 65 százaléka, hogy a többséghez hasonló, s 5 százalék, hogy a többségnél jobb anyagi helyzetben van.

Mennyire reális az anyagi helyzet alakulására vonatkozó elképzelés? Nos, bár a jövedelemdinamika megítélése és a tényleges jövedelemalakulás között szignifikáns kapcsolat van, ez a kapcsolat nem olyan erős, mint a jövedelemdinamika megítélése és az életszínvonnallal való elégedettség közötti viszony. Mint említettük, a válaszadók átlagosan 19 százaléka gondolta úgy, hogy a többségnél rosszabbul alakult a saját anyagi helyzete. Ez az arány 21 százalék volt azok körében, akiknek jövedelmi viszonyai nem tartottak lépést az inflációval, de 17 százalék azok közt is, akiknek jövedelme lényegesen jobban nőtt, mint az infláció. A különbség tehát nem számottevő.

b) Az elégedettségi szint kapcsolata a vizsgált változókkal

Már az első kérdésünk, a vagyon vagy jövedelem dilemmája sem egyszerűen válaszolható meg. A vagyon erősebben összefügg az életszínvonal érzékelésével, mint az egyéni jövedelem, de kevésbé erősen, mint a családi jövedelem. Megállapítható tehát, hogy az emberek az életszínvonalról gondolkozván, elsősorban a család anyagi helyzetét mérlegelik.

Mivel a vagyon is családi mutató, így indokolt a család összjövedelmével való összevetés. A családi jövedelem pedig fontosabb az életszínvonnallal való elégedettség szempontjából, mint akár az egyéni jövedelem, akár pedig a családi vagyon.

Ezzel szemben a család abszolút anyagi helyzete és a másokhoz viszonyított anyagi helyzet összevetése azt mutatja, hogy az utóbbi lényegesen erősebben összefügg az életszínvonnallal való elégedettséggel. A másokhoz viszonyított anyagi helyzet tehát a legfontosabbnak tűnő társadalmi tényező, amelyik az életszínvonal megítélésével összefüggésbe hozható.

Annál meglepőbb ez, mert a relatív anyagi helyzet megítélése során az emberek jelentős része általában középre sorolja magát. Nincs ez most sem másképp, mikor, mint láttuk, a megkérdezettek több mint kétharmada átlagos anyagi helyzetűnek gondolja magát. (1. táblázat)

A fentiekén kívül elképzelhető olyan érvelés is, amely szerint az életszínvonnallal való elégedettség, csakúgy, mint a pályafutás és a perspektívák megítélése alapvetően beállítottság kérdése, amivel a társadalmi, kulturális és materiális tényezők csak laza kapcsolatban állnak. Az életút és a kilátások megítélése – legyen az reális, vagy valóságtól elrugaszkodó – szorosabb kapcsolatban állhat az életszínvonal szubjektív mérlegelésével, mint a többi fentebb említett tényező. A korrelációs számítások alapvetően támogatják ezt a feltevést: az élet különböző aspektusaival való elégedettség mutatói között kiugróan szoros a kapcsolat. Az eddigi pályafutással és az életszínvonnallal való elégedettség között a korrelációs együttható értéke 0.5611, az életszínvonnallal való elégedettség és a jövőbeni

1. táblázat

Az életszínvonallal való elégedettség és az egyes változók közötti korrelációs indexek

Változó neve	R	Esetszám
VAGYON	.1937**	4226
Egy főre vetített vagyon (EVAGYON)	.1586**	4226
Egyéni jövedelem szintje 1991-ben (E1JOSZ91)	.0534**	4225
Főmunkahelyi jövedelem szintje 1991-ben (E1FM91)	.0626**	4225
Egyéni jövedelem szintje 1992-ben (E1JOSZ92)	.0813**	4225
Főmunkahelyi jövedelem szintje 1992-ben (E1FM92)	.1006**	4225
Egyéni jövedelem dinamikája 1992/1991 (EJOVDIN)	.0745**	4226
Háztartás jövedelmi szintje 1991-ben (H1J91B)	.2355**	4202
Háztartás jövedelmi szintje 1992-ben (H1J92B)	.2363**	4202
Egy főre vetített jövedelem 1991-ben (HJOVE91)	.0031	4169
Egy főre vetített jövedelem 1992-ben (HJOVE92)	.2195**	4203
CSALÁDI JÖVEDELEM DINAMIKÁJA		
Családi jövedelem dinamikája 1992/1991 (DHJOSZ)	.0450*	4182
Egy főre vetített jövedelem dinamikája (DHJE)	.0660**	4125
Másokhoz viszonyított jövedelmi helyzet (RELHELY1)	.3970**	4083
Relatív depriváció (RELHELY2)	.1727**	3663
Egyéni jövedelem becslése (E1JOBEC)	.0891**	4143
Család anyagi helyzetének érzéklése (E1ESZINT)	.3838**	4152
Családi jövedelmi várakozások (E1ESZINJ)	.2975**	3531
ÉLETKOR	.0274	3097
NEM	.0412*	4226
Képzettség (ISKOLA)	-.0048	3097
Egyéni frusztráció (EFRUSZ)	-.1386**	4063
Társadalmi frusztráció (TFRUSZ)	.0094	4401
Politikai frusztráció (PFRUSZ)	-.0111	4439
Jövedelembecslési hiba az összjövedelem alapján (JOVBH)	-.0072	1572
Jövedelembecslési hiba a főmunkahelyi jövedelem alapján (JOVBHFM)	.0157	1362
Stratégia (STR)	.0082	4227

* : $p < .01$ ** : $p < .001$

kilátásokkal való elégedettség között pedig 0.6035, de 0.2 fölötti szignifikáns kapcsolatra utal a munkával, jövedelemmel, lakással, lakókörnyezettel, egészséggel és az életszínvonalal való elégedettség is.

Vannak azonban módszertani megfontolások, amelyek arra intenek, hogy a survey kontextusa befolyásolhatja az attitűdváltozók értékét. Így például a szakirodalom feljegyzi, hogy az igazságosságról vallott nézetek jelentősen eltérnek aszerint, hogy előzetesen az egyenlőtlenségekről, vagy a munkaetikáról tesznek fel kérdéseket (Rasinski–Tourangeau 1991). Gyanúnk szerint esetünkben az is hozzájárulhat a különböző elégedettségi változók konzisztenciájához, hogy a kérdéseket közvetlenül egymás után tették fel. Mivel ezt a hatást

csak egy más módszerrel készült felvétel kontrollálhatná, figyelmünket célszerűbb az életszínvonallal való elégedetlenség és a reális társadalmi, kulturális és materiális tényezők összefüggéseire koncentrálni. Emellett szól az is, hogy ezek az összefüggések közvetlenebb társadalmi relevanciával bírnak, mint a vélemények belső konzisztenciájának problematikája.

c) Relatív depriváció és a lecsúszó rétegek

A saját társadalmi kategórián belüli átlagos jövedelmi helyzethez viszonyított jövedelemeltérést tekintettük a relatív depriváció indikátorának (RELHELY2). Ezzel a mutatóval azt vizsgáltuk, hogy az ugyanazon korcsoportoz tartozó, ugyanazon a településtípuson élő, gazdaságilag aktív vagy inaktív egyének jövedelmi szintje mennyiben tér el a fenti három szempont által kialakított csoportok átlagjövedelmétől.

A fenti három szempont alapján nyolc hipotetikus vonatkoztatási csoportot képeztünk az alábbi módon:

- életkor szerint (1=legfeljebb 44 évesek, 2=legalább 45 évesek),
- település típusa szerint (1=község, tanya, 2=város),
- aktivitás szerint (1=inaktív, 2=aktív).

A csoportok és az egyének háztartási összjövedelme közötti hányados és az életszínvonallal való elégedettség kapcsolatát vizsgáltuk. Ez a hányados (REFJOV) azt mutatja, hogy egy adott csoportoz tartozó egyén háztartási összjövedelme hányad része a csoportátlagnak, azaz a csoportátlaghoz képest milyen jövedelmi helyzettel rendelkezik.

Feltételeztük, hogy azoknál, akiknél ez az arány 1 alatt van, azaz jövedelmi szintjük alatta marad a csoport átlagos jövedelmi szintjének, elégedetlenebbek az életszínvonalukkal, mint azon egyének, akiknél a jövedelmi szint meghaladja a csoportátlagot. Eredményeink szerint közepesen erős kapcsolat mutatható ki a REFJOV és az életszínvonallal való elégedettség között ($r=0,2176$), ami azonban gyengébb, mintha csak az átlagos háztartási jövedelemhez mért jövedelmekkel számoltunk volna. (2. táblázat) Ebből következik, hogy az életszínvonallal való elégedettség mértéke nincs kapcsolatban az általunk képzett csoportok átlagjövedelmeiből és az egyes személyek háztartási jövedelmeiből képzett hányadossal.

2. táblázat

A képzett csoportok egy főre jutó jövedelme és az életszínvonallal való elégedettség mértéke

Csoportok	Egy főre jutó háztartási jövedelem	Szórás	N	Elégedettség átlaga	Szórás	N
Összesen	8648	5907	5733	4,48	2,63	4227
Inaktív + Fiatal + Falu	6274	3889	335	4,23	2,96	324
Inaktív + Fiatal + Város	8418	5539	479	5,03	2,79	481
Inaktív + Idős + Falu	8011	6098	657	4,35	2,61	651
Inaktív + Idős + Város	8039	4952	840	4,33	2,73	828
Aktív + Fiatal + Falu	9095	5250	492	4,58	2,39	490
Aktív + Fiatal + Város	9824	6003	825	4,72	2,44	832
Aktív + Idős + Falu	10471	6125	187	4,88	2,65	185
Aktív + Idős + Város	12984	8793	436	4,72	2,53	436

$R^2 = < .2176$

$p < .001$

Az egy főre jutó háztartási összjövedelem és annak változása kombinálásával képeztünk egy olyan változót, amely azt célozta, hogy megnézzük, a lecsúszó középrétegek átlagos elégedettségi szintje mennyiben tér el azokétól, akik a családi összjövedelem tekintetében reálértékben javítani tudtak helyzetükön.

A családi összjövedelem szerint a megkérdezett mintán belül öt egyenlő létszámú csoportot képeztünk, a jövedelemdinamika szerint pedig különválasztottuk azokat, akik nominális háztartási jövedelmüket 20 százaléknál kisebb, és azokat, akik ennél nagyobb mértékben tudták növelni 1992-ben. (3. táblázat)

3. táblázat

Az életszínvonalal való elégedettség és a lecsúszó rétegek

Csoportok	Átlag	Standard	Szórás	N
lecsúszó alsó kétötöd	3.86	0.09	2.69	979
nem lecsúszó alsó kétötöd	4.06	0.12	2.63	481
lecsúszó középrétegek	4.52	0.09	2.58	920
nem lecsúszó középrétegek	4.87	0.09	2.47	823
lecsúszó felső ötöd	5.05	0.15	2.56	296
nem lecsúszó felső ötöd	5.56	0.10	2.45	650
nő a háztartási reáljövedelem szinten maradt a háztartási reáljövedelem	4.95	0.06	2.56	1794
csökken a háztartási reáljövedelem	4.37	0.20	2.66	160
alsó jövedelmi ötöd	4.30	0.06	2.66	2195
második jövedelmi ötöd	3.79	0.10	2.71	682
harmadik jövedelmi ötöd	4.02	0.09	2.64	808
negyedik jövedelmi ötöd	4.41	0.08	2.46	878
felső jövedelmi ötöd	4.95	0.09	2.57	901
felső jövedelmi ötöd	5.40	0.08	2.49	958

Ha külön-külön kiszámoljuk minden képzett csoport esetében az életszínvonalal való átlagos elégedettséget, akkor azt láthatjuk, hogy minden jövedelmi ötödnél megállja a helyét az, hogy a háztartás reáljövedelmének csökkenése együtt jár az életszínvonalal való kisebb elégedettséggel.

Az azonos jövedelmi ötödbe tartozók között a lecsúszók elégedetlenebbek életszínvonalukkal, mint a szinten maradók, vagy reáljövedelmüket növelni képesek, bár a különbségek nem tűnnek jelentősnek.

A lecsúszó középrétegek azonban elégedettebbek életszínvonalukkal, mint az alattuk elhelyezkedő jövedelmi csoportok, s különösen mint az alsó jövedelmi ötödbe tartozó szegények.

Erősebb életszínvonalbeli különbségeket kapunk, ha a jövedelemalakulás helyett annak érzékelését vizsgáljuk. Átlag alatti jövedelmi helyzetűnek érzi magát 20 százalék, s körükben – szemben az átlagos egyharmaddal – kétharmados az életszínvonalukkal elégedetlenek aránya. Az átlag fölötti jövedelmi helyzetűnek 10 százalék gondolja magát, de ez a csoport az életszínvonalukkal nagyon elégedetteknek is csupán 22 százalékát adja.

A relatív deprivációt nem csupán az átlagosnál rosszabbként értékelt anyagi helyzettel, hanem az átlagosnál rosszabbnak tartott jövedelmi dinamikával is közelíthetjük. A megkérdezetteknek ugyancsak mintegy egyötöde érezte úgy, hogy anyagi helyzete rosszab-

bul alakult, mint a többségé, ezek mintegy 45 százaléka volt az életszínvonalával elégedetlen.

Úgy tűnik tehát, hogy az anyagi helyzetről kialakított képzetek erősebben összefüggenek az elégedettséggel, mint a tényleges anyagi helyzet. Az értékelő megállapítások közül pedig a másokhoz viszonyított anyagi helyzet minősítése szorosabb összefüggést mutat az elégedettséggel, mint a jövedelmi helyzetre vonatkozó becslés, vagy az anyagi helyzet alakulására vonatkozó értékelés.

d) Az elégedettségi szint regressziós becslései

A bevezetőben felsorolt alternatív hipotéziseink tesztelésére regressziós becsléseket végeztünk. Az egyes hipotézisekhez kapcsolódó változók csoportjainak összhatását külön modellekben teszteltük.

Először nézzük meg azt, hogy a tényleges társadalmi helyzetet leíró változók hatása hogyan magyarázza az elégedettségbeli szintkülönbségeket. Az életszínvonalal való elégedettség indítékait ennél a modellnél három lehetséges magyarázat mentén csoportosítottuk.

Feltételeztük, hogy a társadalmi helyzetet leíró mindhárom tényezőcsoport hat az életszínvonalal való elégedettség alakulására. Elemzésünkben arra kerestük a választ, hogy melyek azok a tényezők, amelyek a legerősebben befolyásolják ezt, illetve, hogy az egyes magyarázattípusok közül melyik mutatkozik legerősebbnek. A bevezetőben leírt ellentétpárokból kiindulva megkülönböztettünk egyéni szintű és háztartási szintű tényezőket, valamint statikus és dinamikus hatásokat.

Egyéni tényezők

Az egyéni hatásoknál a kérdezett szociodemográfiai jellemzői mellett a személyéhez közvetlenül kapcsolódó és valós társadalmi helyzetét leíró jellemzőket választottunk ki a vizsgálatához. Az egyéni tényezők között vettük számba a kérdezett nemét, iskolai végzettségét, munkaerő-piaci állapotát (munkanélküli, nem munkanélküli), az aktív nem munkanélküliek esetében a foglalkozást, a főmunkahelyi jövedelmet és egy, a cigány etnikumhoz való tartozásra utaló változót (cigány, nem cigány).

Ismerve a közvélemény-kutatások eredményeit, amelyek a férfiak erősebb társadalomkritikai beállítódását mutatják, a nemek között olyan eltérésre számítottunk, ami szerint a megkérdezett nők szignifikánsan elégedettebbek saját életszínvonalukkal, mint a férfiak. Az életkor hatását már nem lehet egyértelműen meghatározni. Mivel rendszerint a fiatalabb korosztály tagjainak igényei és lehetőségei között a legnagyobb a diszkrepancia, tovább mivel e korosztályra a többenél inkább jellemző a társadalomkritikai szemlélet, így várhatóan a fiatalabbak kevésbé elégedettek életszínvonalukkal. Másrészt a már nyugdíjas korosztályhoz tartozók esetében, kiknek jövedelmi szintje, életszínvonala rendszerint csökken a nyugdíjba vonulással, ugyancsak alacsonyabb elégedettségi szint várható.

Emellett a magasabb társadalmi pozíciójú, iskolázottabb, magasabb jövedelműek esetében magasabb elégedettségi szintre lehet számítani.

A cigány etnikumhoz való tartozás hatása mögött nemcsak az alacsonyabb társadalmi pozíció hatása húzódik meg (a cigánysághoz tartozók iskolai végzettsége alacsonyabb a nem cigányokénál), hanem valószínűleg az is, hogy – mivel a cigányság körében jellemzően nagy a vágyak és lehetőségek közötti diszkrepancia (Szokolczi 1982) – az azonos pozícióban lévők között a cigány etnikumhoz tartozók elégedetlenebbek.

Háztartás szintű tényezők

Ilyen tényezőként vettük számításba a háztartási jövedelmet, a vagyoni helyzetet, valamint a megtakarításoknak a háztartásra vonatkozó adatait.

Dinamikus tényezők

Az egyéni és a családi jövedelemdinamika mellett a megtakarítások dinamikáját is figyelembe vettük, mégpedig kétféleképpen. Az egyik esetben a megtakarítás-állomány relatív változásával számoltunk (MGTKDN1), a másik esetben pedig a két évre vonatkozóan a megtakarító és nem megtakarító pozíció változásait vettük számításba (MGTKDN2).

A hipotézisekben megfogalmazottak értelmében egyfelől azt vártuk, hogy a jövedelmi helyzet mellett a munkaerő-piaci állapot, illetve a foglalkozás, valamint az iskolai végzettség szignifikáns hatást gyakorol a kérdezett életszínvonallal való elégedettségére. Másfelől az egyéni helyzetet leíró dinamikus változók hatását feltételeztük.

A regressziós számítások eredményei

Az egyéni faktorok vizsgálatánál először a nem, kor, aktivitás, etnikum, iskolai végzettség változókat vettük figyelembe a regressziós egyenletnél. (A regressziós elemzésnél a FORWARD módszert alkalmaztuk.)

Az eredmények azt mutatták, hogy sem a gazdasági aktivitást tükröző változó, sem az iskolai végzettség nem került be a regressziós egyenletbe. Legelőször a cigány etnikumra vonatkozó változó hatása mutatkozott szignifikánsnak, majd a kérdezett nemének hatása, amit az életkori hatás követett.

E három tényezővel alkotott egyenlet azonban csak gyengén illeszkedik az adatokhoz: az összes variancia mindössze 2,6 százalékát magyarázza meg.

A cigányság sajátos értékszerkezete alapján megfogalmazott feltételezésünk megerősítést nyert. A cigány etnikumhoz való tartozás negatívan befolyásolja az életszínvonallal való elégedettség szintjét. Ugyanez a hatás mutatható ki az életkor növekedésével is. Továbbá a férfiak – ha csak kismértékben is – elégedetlenebbek, mint a nők.

A második egyenletben a gazdasági aktivitás helyett a munkaerő-piaci helyzetet leíró változót szerepeltettük. Ebben az esetben csak az ETNIKUM hatása volt szignifikáns ($R^2=0,02044$), a többi tényező nem került be az egyenletbe.

A harmadik egyenletben kiválasztottuk a foglalkoztatottak csoportját. Ezen belül új változóként szerepeltettük az önálló (ONALLO) vezető és irányító (VEZERT), fehér-galléros (FHRG), szakmunkás (SZAKM) és segédmunkás (SMUNK) foglalkozási kategóriákat jelölő dummy változókat, valamint a főmunkahelyi jövedelemre (FMHJOV) vonatkozó változót.

E tényezők közül mindössze az ETNIKUM és az FMHJOV került be az egyenletbe, a többi változó hatása nem mutatkozott szignifikánsnak. Az így kapott közelítés pedig gyengébb volt az elsónél. A két tényező között az egyenletben az ETNIKUM hatása az erősebb, és a korábbiaknak megfelelően a cigány etnikumhoz való tartozás növeli az életszínvonallal való elégedetlenséget, míg a főmunkahelyi jövedelem hatása a várakozásoknak megfelelően pozitív, de elég gyenge.

A társadalmi helyzetet tükröző egyéni tényezők közül az összes megkérdezett között az életkor, a nem, valamint a cigány etnikumhoz való tartozás, a foglalkoztatottak között pedig az etnikum mellett a főmunkahelyi jövedelem hatása mutatkozott szignifikánsnak.

A társadalmi helyzetet a háztartás anyagi körülményein keresztül tükröző hatások között a háztartás megtakarító pozícióját jelző változó (MEGTAKPOZ) hatását figyeltük meg. Ez azt mutatja, hogy az a háztartás, amelyben a kérdezett él, tudott-e egyáltalán megtakarítani vagy sem. Továbbá a megtakarítás nagyságát (MEGTAKSUM), a háztartás vagyonát (HVAGYON), valamint a háztartás összes jövedelmét (HSUMJOV) is szerepeltettük a modellben.

A vagyon és a háztartási jövedelem mellett először a megtakarítás létre vonatkozó változó hatását vizsgáltuk. Az egyenletbe legelőször a HSUMJOV került be, majd a MEGTAKPOZ és legutoljára a HVAGYON. Az így kapott egyenlet a korábbiaknál jobb illeszkedést mutat, az összes variancia mintegy 10 százalékát magyarázza.

Ha a megtakarítási pozícióra vonatkozó változó (MEGTAKPOZ) helyett a megtakarítások összegét mutató MEGTAKSUM változót szerepeltetjük az egyenletben, akkor azt látjuk, hogy az így kialakított egyenlet rosszabb közelítést ad ($R^2=0,07584$), mintha a megtakarítási pozícióval számoltunk volna.

Ezek szerint az életszínvonallal való elégedettség mértékére inkább a megtakarítások ténye, mint a mértéke van hatással. Az elégedettség alakulásában jobban számít az, hogy valamely háztartás egyáltalán tud-e megtakarítani, mint az, hogy mennyi is ez a megtakarítás.

A megtakarítások mögött pedig – mint egy korábbi elemzésből (Lengyel 1994) láttuk – a családok biztonságra törekvése húzódik meg. Azoknál a háztartásoknál, ahol ez teljesül – azaz rendelkeznek megtakarítással –, a vagyoni helyzet, valamint a háztartási jövedelem függvényében magasabb az életszínvonallal való elégedettség mértéke.

Az általunk számításba vett dinamikus tényezők közül sem a megtakarítás pozíciójának (MEGTAKDIN1), sem a mértékének (MEGTAKDIN2) változása, sem a háztartási jövedelemdinamika (HSUMJOVDIN) nem mutat szignifikáns összefüggést az életszínvonallal való elégedettséggel. A dinamikus tényezők között csak az egyéni jövedelemváltozás hatása mutatkozik szignifikánsnak. Ez a hatás azonban igen gyengének tűnik ($R^2=0.00509$).

A tényleges társadalmi helyzetet mutató változók között tehát nem a dinamikus, hanem a statikus tényezők játszanak szerepet az életszínvonallal való elégedettség alakulásában. A legerősebb hatásokat mutató tényezőkre épülő modellünk csak némileg ad jobb közelítést ($R^2=0.10554$), mint a háztartás jövedelmét, megtakarítási pozícióját és vagyonát tartalmazó modell. Az új változók, az ETNIKUM és a NEM alig 1 százalékkal növelték a modell magyarázóerejét. E modellen belül a legerősebb hatást a háztartás közös összjövedelme és megtakarítási pozíciója adja (a béta értékek mindkét esetben 0.16 körül alakulnak), amit a vagyon hatása követ.

Eredményeink szerint tehát az életszínvonallal való elégedettségre a tényleges társadalmi tényezők között a statikus családi jövedelem, a megtakarítás képessége és a vagyon hat leginkább. A nagyobb háztartási összjövedelemmel és vagyonnal rendelkező, megtakarítani képes háztartások tagjai elégedettebbek az életszínvonalukkal. Az életkor, a nem és az egyéni jövedelmi változók hatása nem szignifikáns, illetve az előbbi tényezőknél gyengébb szerepet játszik. (4. táblázat)

Ezek után nézzük meg a vélt társadalmi és anyagi helyzetet tükröző változókat leíró modellt. Ebben egyrészt szerepeltettük a kérdezett és családja anyagi helyzetének megítélésére vonatkozó változókat. Ezek egyrészt a kérdezett véleményét tükrözik a másokhoz viszonyított jövedelmi helyzetéről (E1ESZINO), másrészt családjának anyagi helyzetében az elmúlt egy évben bekövetkezett változásról (E1ESZINT), harmadrészt

4. táblázat

A tényleges társadalmi helyzetet tükröző tényezők hatása az életszínvonallal való elégedettségre

Változó neve	B	SE B	Beta	T
HSUMJOV	2.140753E-05	2.16987E-06	.159868	9.886***
MEGTAKPOZ	.854086	.081886	.162065	10.430***
HVAGYON	1.014557E-07	1.71856E-08	.094365	5.904***
ETNIKUM	-.963455	.197512	-.073317	-4.878***
NEM	.317908	.078310	.060069	4.060***
Konstans	2.905753	.146461		19.840***

$R^2 = .10554$

$N = 4202$

$F = 97.15833$ F szign. .0000

***: $p < .001$

e helyzet várható alakulásáról (E1ESZINJ). E változók olyan ötfokú skálák, amelyekben az alacsonyabb érték a rosszabb vélt helyzetet jelenti.

A kért vélt jövedelmi helyzetét az összjövedelmére adott becsléssel (E1JOBEC5) és azzal mértük, hogy a kért becslése szerint a háztartás jövedelme mennyire fedezi a háztartás kiadásait (E1EJOVKI). Ezt ugyancsak egy ötfokú skálán mértük, ahol a „messze nem fedezi” az 1-es, a „bőven fedezi” pedig az 5-ös értéket kapta.

A változók harmadik csoportjában a három frusztrációra vonatkozó képzett változónk szerepelt (EFRUSZ), valamint a munkanélküliségtől való félelem (E1FMFEL1); az ismét egy ötfokú skála, amelyben a nagyobb értékek az erősebb félelmet jelentik. (5. táblázat)

5. táblázat

A vélt társadalmi helyzetet tükröző tényezők hatása az életszínvonallal való elégedettségre

Változó neve	B	SE B	Beta	T
E1ESZINT	1.088165	.184140	.219242	5.909***
E1ESZINO	1.546902	.081886	.162065	10.430***
E1FMFEL1	-.606014	.168921	-.120274	-3.588***
EFRUSZ	-7.48561E-06	2.74053E-06	-.091620	-2.731**
E1ESZINJ	.399722	.179758	.080715	2.224*
Konstans	3.098090	.256455		12.080***

$R^2 = .19778$

$N = 751$

$F = 36.78322$ F szign. .0000

***: $p < .001$

** : $p < .005$

* : $p < .05$

Eredményeink szerint a vélt jövedelmi, társadalmi helyzetet leíró változók erősebb magyarázatot adnak az életszínvonallal való elégedettségre, mint a tényleges jövedelmi és társadalmi helyzetet leírók. Az érzékelt jövedelemdinamikát leíró E1ESZINT mutatja a legerősebb pozitív hatást, amit a másokhoz viszonyított jövedelmi helyzet érzékelése (E1ESZINO) és a munkanélküliségtől való félelem nagyságának és az egyéni frusztráció mértékének negatív hatása követ. A modellbe még bekerült a család jövőbeli anyagi helyzetére vonatkozó várakozás is, de ennek hatása jóval gyengébb az előzőeknél.

Megállapíthatjuk tehát, a társadalmi helyzet percepcióját mutató tényezők között a családi jövedelempozíció megítélése, a másokhoz viszonyított jövedelemdinamika érzékelése és a munkanélküliségtől való fenyegetettség érzése befolyásolja legerősebben az életszínvonallal való elégedettséget.

e) Elégedettségi szint és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom

Az életszínvonallal való elégedettség lehetséges társadalmi összefüggéseit mérlegelve értelemszerűen elsősorban a társadalmi tűrőképességgel és a társadalmi intézményekre vonatkozó véleményekkel való kapcsolat tűnik fontosnak. Az látszik logikusnak, hogy az életszínvonallal való elégedettség és a tűrőképesség hiánya között erős kapcsolat van, ha a személyes érdekeket sértő társadalmi jelenségeket mérlegelik az emberek. Különösen így lehet ez, ha az elégedettség az alsóbb osztályokban kumulálódik (Lipset 1981).

Ezzel szemben a magyar vizsgálati eredmények arra utalnak, hogy az életszínvonallal való elégedettség és a társadalmi tűrőképesség között csupán igen gyenge kapcsolat áll fenn. Az életszínvonallal való elégedettség önmagában nem mozgósítja az embereket sztrájkra, tüntetésre, s az ilyen akciókban az embereknek csupán elenyészően kis hányada venne részt.

Ennél erősebb összefüggés van a társadalmi intézményekbe vetett bizalom és az életszínvonallal való elégedettség között. Minél elégedetlenebbek az emberek életszínvonalukkal, annál kevésbé bíznak a kulcsfontosságú társadalmi intézményekben, mindenekelőtt a kormányban és a parlamentben.

Hasonlóképpen erős a kapcsolat az életszínvonallal való elégedettség és a beállítottság olyan rejtett dimenziói között, amelyeket a hatalomtól való megfosztottság, az anómia és az elidegenedés fogalmai fednek. Minél elégedetlenebb valaki az életszínvonalával, annál inkább hajlamos hangoztatni, hogy „az ember ki van hagyva mindenből”, „nem számít, hogy mit gondol a dolgokról”, „a hatalmon lévők csak kihasználnak minket”. Az életszínvonallal való elégedettség különösen erős kapcsolatot mutat az olyan véleményekkel, amelyek elesettséget, reménytelenséget tükröznek. Akik úgy érzik, hogy gondjaikon nem tudnak enyhíteni, nem tudnak eligazodni az élet dolgaiban, balszerencsések, azok egyszersmind életszínvonalukkal is jelentős mértékben elégedetlenek.

Így válik érthetővé, hogy az életszínvonallal való elégedettség és a tűrőképesség hiányának társadalmi felszültségekben tetet öltő formái közt várakozásainkkal ellentétben nincs erős kapcsolat: az életszínvonallal való elégedettség érzete különösen a reményvesztett, beletörődő emberek körében számottevő.

JEGYZETEK

¹ Mivel itt egy ötfokú skála értékeit vonjuk ki egymásból, egy mínusz 4-től plusz 4-ig terjedő kilencfokú skálához jutunk.

² Elemzésünk ezen a ponton James Colemannak a forradalmak társadalmi dinamikájával kapcsolatos érvelését követi. Lásd Coleman 1990.

³ A felvétel részletes leírását és az első elemzések eredményeit lásd *Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok I.* BKE Szociológiai Tanszék – TÁRKI, Budapest, 1992 december; Sík Endre – Tóth István György (szerk.) *Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok 3.* BKE Szociológiai Tanszék – TÁRKI, 1993. december.

- Andorka, Rudolf: Társadalmi szerkezet 1991–1992. In: Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. (szerk.): Magyarország Politikai Évkönyve, 1993. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1993. 16–39 pp.
- Coleman, James: *Foundation of Social Theory*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. & London, England, 1990. 495–527 pp.
- Dekker, Paul – Peter Ester: *Social and Political Attitudes in Dutch Society*. Social and Cultural Planning Office, Rijswijk, 1993.
- Greskovits, Béla: The Use of Compensation in Economic Adjustment Programs. KOPINT-DATORG Discussion Papers, No. 9., December, 1992.
- Katona, George: *Psychological Analysis of Economic Behavior*. McGraw Hill B. C., N. Y., 1963.
- Kolarska–Bobinska, Lena: *Aspirations, Values and Interests. Poland*, 1989–1994. Warsaw, 1994.
- Kolosi, Tamás–Róbert, Péter: A rendszerváltás társadalmi hatásai. In: Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport – 1992*. TÁRKI, Budapest, 1992.
- Lengyel, György: Válság, várankozások, vállalkozói hajlandóság. In: Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport – 1990*. TÁRKI, 1990., 288–304. old.
- Lengyel, György: A társadalmi-gazdasági változások percepciója, 1994. (Kézirat)
- Lipset, S. Martin: *Political Man*. Johns Hopkins U. P., Baltimore, 1981.
- Rasinski, Kenneth A.–Tourangeau, Roger: Psychological aspects of judgements about the economy. *Political Psychology*. Vol. 12. No. 1., March, 1991. 27–40. pp.
- Sík, Endre–Tóth István György (szerk.): Jelentés a Magyar Háztartás Panel I. hullámának eredményeiről. *Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok 1.*, BKE & TÁRKI, 1992 december.
- Sík, Endre: A háztartások gazdasági helyzete és magatartása. In: Andorka R. et al. Op. cit. 1992. 179–200. pp.
- Szabó, Andrea–Szabó László: Az életszínvonalról alkotott vélemények és a jövedelmek összefüggései. *Szociológiai Szemle*, 1994/3. 93–124. old.
- Szokolczai, Árpád: A cigánység értékrendjének sajátosságai, *Szociológia*, 1982/4. szám, 521–533. old.
- Vecernik, Jiri: Economic and Political Man. Hardship and Attitudes in the Czech Republic and Central Europe. 1995. (Manuscript)

Lendvay Judit

A MAGYAR NYELVŰ TELEVÍZIÓS MŰSORKÍNÁLAT POTENCIÁLIS KÖZÖNSÉGE

Az elemzés adatai a Magyar Televízió megbízásából végzett nézőmérő műszeres közönségmérés ún. alapozó felméréséből származnak. Az adatfelvételt az AGB Hungary Kft. megrendelésére a Szonda Ipsos Közvéleménykutató Intézet bonyolította 1994 őszén 5000 háztartás (illetve ezek négy éven felüli tagjainak) országos reprezentatív mintáján. Az adatfelvétel során a kérdezőbiztosok személyesen meggyőződtek arról, hogy a kérdezettek otthonában a tévékészüléken mely tévéadókat állították be. A háztartások antenna-csatlakozásainak adatai a kérdezettek közlésén alapulnak.

* * *

Jelenleg Magyarországon csaknem ötszáz kábelüzemeltető szolgáltat olyan tévéműsorokat, amelyek továbbítása vagy műholdon keresztül, vagy egyéb terjesztésben (kazettaforgalmazás, AM-micro, helyi kábeladás) megoldott. Közülük mintegy nyolcvan működik Budapesten.

Ezek a programok a háztartások 52 százalékához juthatnak el: ennyi azoknak az otthonoknak az aránya, amelyekben egyéni vagy központi parabolaantenna, AM-micro antenna vagy kábelcsatlakozási lehetőség biztosítja a nem földi sugárzású tévéműsorok vételét. Legtágabb értelemben a nem földi sugárzású tévéműsorok potenciális közönsége erre a mintegy kétmillió háztartásra terjed ki. Közülük 16 százalék a felsorolt megoldások közül többel is rendelkezik.

Az elemzés – jóllehet megjelennek benne a TV1-re és a TV2-re vonatkozó adatok is – a fentiekben meghatározott magyar nyelvű televíziós műsorkínálatra összpontosít. Nem foglalkozik azokkal a programokkal, amelyeknek rendszeres adása az adatfelvétel idején még nem kezdődött meg (ilyenek például az A3, a TV3 vagy a TOP TV stb.), és azokkal sem, amelyeknek a potenciális közönsége – lokális jellegük vagy egyéb tényezők miatt – nem éri el a háztartások 4 százalékát.

1. A MAGYAR NYELVŰ TELEVÍZIÓS MŰSORKÍNÁLAT POTENCIÁLIS KÖZÖNSÉGE¹

A vizsgált programok közül a legtöbb lakásban – a háztartások 39 százalékában – a Duna TV műsora nézhető. A Szív TV az otthonok 21 százalékában hozzáférhető állandó jelleggel, az ATV 15 százalékukban. 8 százalék azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyekben az HBO vétele megoldott, azoké pedig, ahol a TV Plusz, 5 százalék.

A potenciális közönségnagyság becslét adatait az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat

A magyar nyelvű tévéadók potenciális közönségének nagysága

	Háztartások száma (millió)	Személyek száma* (millió fő)
MTV1	3,8	9,8
MTV2	3,7	9,5
Duna TV	1,5	4,0
Szív TV	0,8	2,1
ATV	0,6	1,5
HBO	0,3	0,8
TV Plusz	0,2	0,5

* A 4 – 17 éves népességgel együtt.

2. A VÉTELI LEHETŐSÉGEK LEGFONTOSABB TÉNYEZŐI

Azt, hogy ki milyen tévéadókat néz(het), döntő mértékben az befolyásolja, hogy ki milyen típusú antennával rendelkezik és milyen jellegű településen lakik. Utóbbi nagymértékben meghatározza, hogy a háztartásokban milyen antennával veszik a műsorokat.

2.1. Az antennatelepítés dinamizmusa miatt nehéz pontos, naprakész képet adni arról, hogy ténylegesen kinek milyen antennája van.

- Csaknem minden második háztartásban (44 százalék) csak szobaantenna, egyéni vagy központi tetőantenna található. Ezek a családok a szobán forgó műsorkínálatból a TV1 és a TV2 adásain kívül mást gyakorlatilag nem nézhetnek. (4 százalék azoknak az aránya, akik nem rendelkeznek tévékészülékkel.)
- A háztartások 43 százaléka olyan központi rendszerhez csatlakozik, amely lehetővé teszi a műholdon vagy a csak a kábelrendszereken keresztül továbbított műsorkínálat vételét is (központi parabola-, AM micro- vagy kábelrendszer). Egy részük (8 százalék) megtartotta régi (szoba- vagy tető-) antennáját.

- 9 százalék egyéni parabolaantennát használ – többségük (6 százalék) tetőantennával. Közülük a csak kábelhálózaton terjesztett programok ahhoz a szűk nézőréteghez jutnak el, akik központi rendszerekhez is kapcsolódnak (0,5 százalék).

A magyar nyelvű műsorok hatókörét a háztartásokban található antennák típusa szerint a 2. táblázat foglalja össze.

A magyar műsorok potenciális közönségének nagysága a közösségi antennarendszerekhez csatlakozók körében a legnagyobb, illetve azokban a háztartásokban, amelyekben egynél több műholdvételi lehetőség adott. Azok, akik saját parabolaantennát szereltek fel, elsősorban a külföldi adók iránt érdeklődnek: ezekben az otthonokban átlagosan 12-13 külföldi adó állandó vétele megoldott.

A háztartásokban behangolt magyar nyelvű és külföldi adók átlagos száma között meglehetősen erős pozitív korreláció mutatható ki ($r = 0.5543$). Ez azt jelenti, hogy minél több külföldi adó nézhető egy családnál, annál nagyobb a magyar nyelvű televíziós kínálat is. Az összefüggés mind a három központi antennarendszerre igaz. Más a helyzet a saját parabolaantennát működtetőknél: ebben a nézőrétegben a korreláció gyenge és negatív előjelű ($r = -0.0729$).

2. táblázat

A magyar nyelvű műsorok hatóköre antennatípusok szerint (százalék)

	Csak* központi parabolaantenna	Csak* saját parabolaantenna	Csak* AM-micro antenna	Csak* kábel- csatlakozás	Vegyes*
MTV1	100	99	99	100	100
MTV2	100	99	99	99	100
Duna TV	67	19	91	81	89
Szív TV	12	1	4	53	57
ATV	7	1	7	39	38
HBO	5	1	3	18	25
TV Plusz	1	–	2	13	12
Átlagosan	19	9	6	34	15

* A földi sugárzású tévéműsorok vételét javító antennákkal (szoba- és tetőantenna) együtt.

2.2. A magyar nyelvű műsorkínálatot a háztartásokban a lakóhely típusa is nagymértékben befolyásolja. A magyar nyelvű programokat tekintve a megyeszékhelyeken élők vannak a legkedvezőbb helyzetben: miként azt a 3. táblázat adataiból láthatjuk, valamenyi szóban forgó műsor potenciális közönsége ennél a településformánál a legnagyobb – leszámítva a Duna TV-ét. A fővárosban lényegesen kevesebb háztartásban van érdeklődés a Szív TV, az ATV és az HBO iránt, ugyanakkor a Duna TV-t jóval többen hangolták be Budapesten, mint a megyeszékhelyeken. Kisebb városokban elsősorban a Duna TV, a Szív TV és az HBO iránt mérsékeltebb a kereslet. A községekben a TV1 és a TV2 műsorain túl nem számottevő a családoknál a magyar nyelvű televíziós kínálat.

3. táblázat
A magyar nyelvű műsorok hatóköre településtípusok szerint (százalék)*

	Budapest	Megyeszékhely	Egyéb városok	Községek
MTV1	97	97	97	96
MTV2	96	96	95	92
Duna TV	62	51	38	19
Szív TV	29	37	25	3
ATV	19	27	19	1
HBO	14	20	3	–
TV Plusz	6	7	7	–

3. A POTENCIÁLIS KÖZÖNSÉG ÖSSZETÉTELE

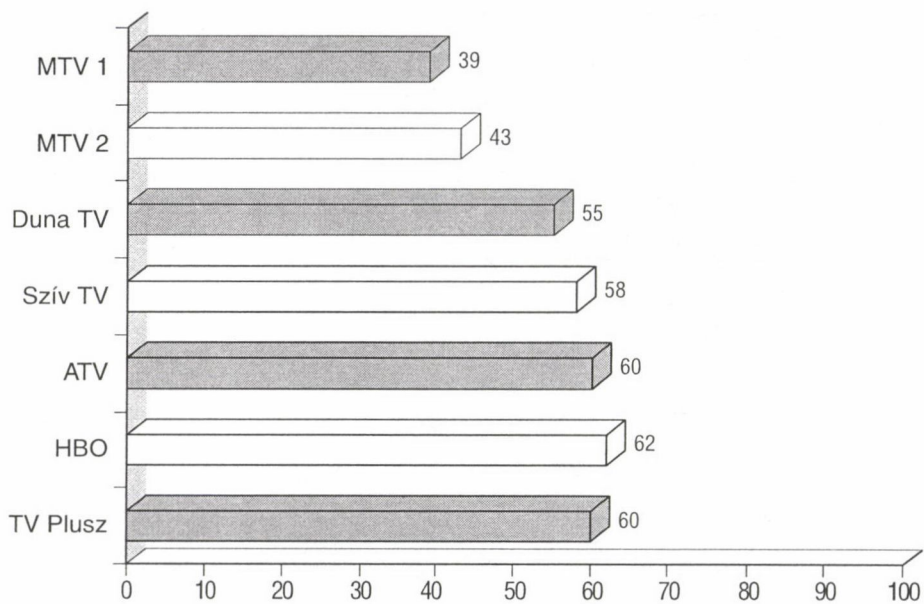
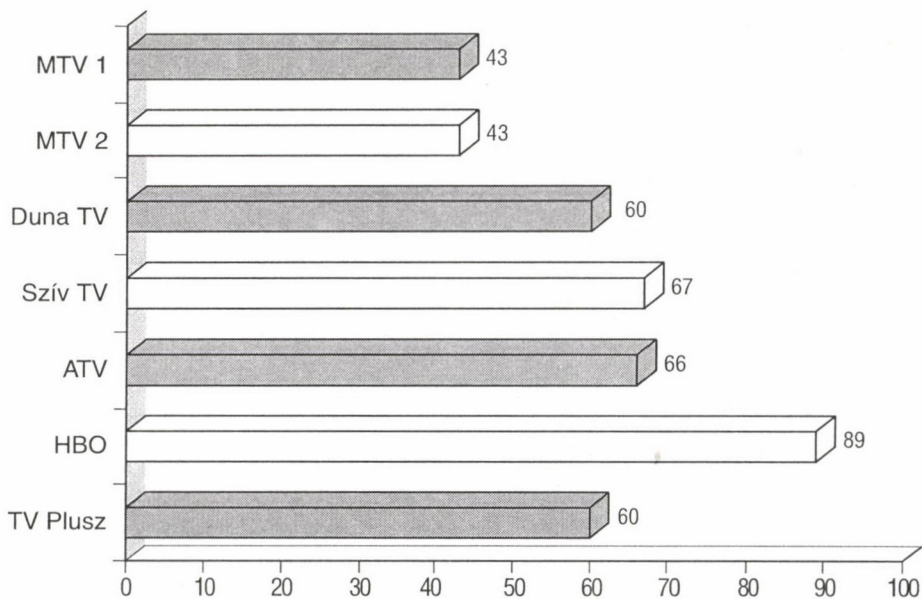
A nem földi sugárzású magyar nyelvű adók közönség-összetétele a vizsgált ismérveket tekintve egészében véve hasonló egymáshoz és érezhetően különbözik a TV1 és a TV2 összetételétől. A TV1 és a TV2 közönség-összetétele – a csaknem teljes körű országos terítettség miatt – megfelel a társadalom általános összetételének. Ettől jelentős mértékben eltér a műholdon továbbított Duna TV és a közösségi rendszereken hozzáférhető más programok közönségének összetétele: közöttük az átlagosnál jóval magasabb a nagyvárosokban – a fővárosban és a megyeszékhelyeken – lakók aránya, kedvezőbb az iskolázottsági szint, a társadalmi státus, valamint az anyagi helyzet. Az összefüggés kézenfekvő, hiszen a televíziós műsorkínálat sokféleségét biztosító korszerű antennák jelentős anyagi áldozattal járhatnak.

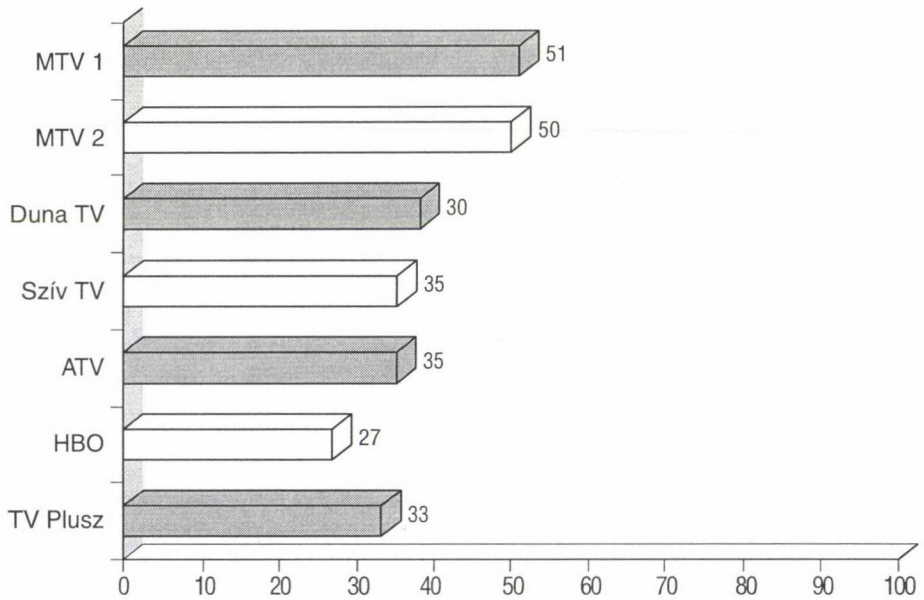
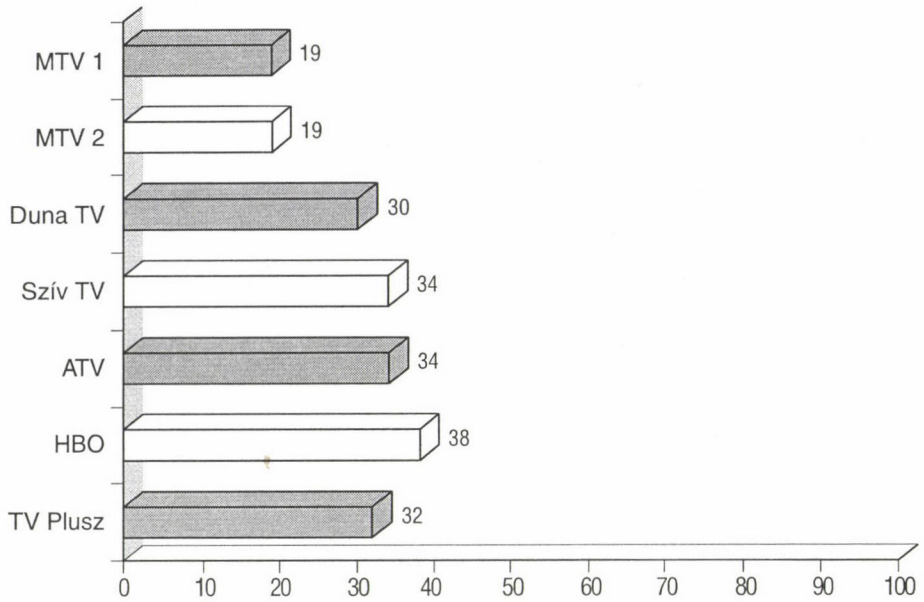
A szóban forgó programok közönségében

- a Budapesten és a megyeszékhelyeken élők aránya kétharmad, a két országos hatókörű televíziónál 43 százalék;
- a közép- vagy felsőfokú végzettségű családfők aránya jóval meghaladja az 50 százalékot – a TV1 és a TV2 esetében 39, illetve 41 százalék;
- minden harmadik családfő szellemi foglalkozású, a TV1 és a TV2 közönségében alig minden ötödik;
- alacsony (27–38 százalék közötti) azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyekben a családfő inaktív (a TV1 és a TV2 közönségében ugyanakkor 51, illetve 50 százalék).

A legkedvezőbb helyzetben az HBO közönsége van: a nagyvárosokban lakók aránya 87 százalék, a közép- vagy felsőfokú végzettségű családfőké 62, a szellemi foglalkozásúaké 38 százalék. Ugyanakkor az HBO közönségében a legkevesebb az inaktív családfő (27 százalék).

Az idevágó adatokat a következő ábrák szemléltetik.

JEGYZET

¹ Valamely műsor potenciális nézőjének az elemzés további részében azokat tekintjük, akik televíziójukba azt behangolták.

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

Terestyéni Tamás

KOMMUNIKÁCIÓS ZAVAROK A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Közéletünk különféle színterein sűrűn megfogalmazódnak olyan tartalmú panaszok vagy kritikai észrevételek, hogy valami baj van a kommunikációval: nincs érdemi párbeszéd azok között, akiknek a problémák vagy konfliktusok megoldása, a dolgok jobbra fordítása érdekében megállapodásra kellene jutniuk; az ügyek megvitatása gyakran nem az érintettek által ellenőrizhető csatornákon és módon zajlik; a nyilvános kommunikációk üzenetei nem érnek célba vagy legalábbis nem érik el a velük szándékolt hatásokat; a felelősök, a döntéshozók, a hatalom gyakorlói, ha egyáltalán vállalják a nyilvánosságot, mellébeszélnek, csúsztatnak, hazudoznak – méghozzá többnyire minden következmény nélkül; az emberek, illetve különféle csoportjaik, miközben nemritkán súlyos információhiányokban szenvednek, nem tudják, esetleg nem is akarják megszólítani és megérteni egymást, kommunikációképtelen székértáborok alakulnak ki; az informálás, tájékoztatás céljaira rendeltetett intézményekben egyoldalúságok, elfogultságok, monopolizáló szándékok, propagandisztikus manipulatív törekvések mutatkoznak; és még hosszasan lehetne sorolni. Mint ezek és a hasonló, a mértékadó sajtóban is gyakran megfogalmazódó panaszok is jelzik, a kommunikáció zavarait emlegető megállapítások többnyire a politika és a média szférájához kötődnek, ami természetesen nem jelenti azt, hogy az ilyesféle zavarok csupán a politika és a média világára korlátozódnának. Jelen dolgozat arra vállalkozik, hogy némi rendszerességgel számba vegye napjaink magyar társadalmának legszembetűnőbb kommunikációs defektusait. Feladatunkat egyelőre nem az elemzés, csupán a felszíni áttekintés, a problémáknak – a teljesség igénye nélküli – „nyilvántartásba vétele” képezi, de szándékaink és reményeink szerint a zavarok lokalizálásával (későbbi) mélyebb kutatásukat is sikerül motiválnunk.

Egy meglehetősen durva, de céljainknak megfelelő megközelítésben az emberek valamely csoportjában megfigyelt vagy érzékelt kommunikációs zavaroknak három alapvető forrása lehet: a kommunikációs csatornák hiánya vagy korlátozottsága, a megértést biztosító közös kód (nyelv, jelrendszer) hiánya vagy korlátozottsága, végül a rendelkezésre álló csatornáknak és kódoknak olyan használata, amely nem járul hozzá a valós információs-kommunikációs szükségletek elvárható mértékű és színvonalú kielégítéséhez, és amely valamiképpen ütközik azzal a többé-kevésbé közmegegyezéses feltevéssel, hogy egy nyitott, demokratikus, de ugyanakkor racionálisan működő társadalomban a kommunikációnak, az információval való bánásmódnak milyen funkciókat és milyen módon kell(ene) betöltenie. E három zavarforráshoz jellegzetes kommunikációs problémátípusok tartoznak.

A KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNÁK HIÁNYA VAGY KORLÁTOZOTTSÁGA

A kommunikáció megvalósíthatóságának elemi feltétele, hogy a potenciális kommunikációs aktorok között fennálljon valamiféle kapcsolat, valamiféle összeköttetés, amely lehetővé teszi, hogy az aktorok üzeneteket cseréljenek. Ennek a kommunikációkutatói irodalomban hagyományosan a „csatorna” terminussal jelölt kapcsolatnak van egy fizikai és egy társadalmi vetülete. A fizikai vetület azt a kérdést érinti, hogy kiépültek-e, (zajmentesen) működnek-e az információátvitelnek a közvetlen interperszonális érintkezésen túli, mesterséges csatornái, amelyek időben és térben egymástól távoli aktorok között is képesek a kommunikációs kapcsolathoz szükséges fizikai összeköttetést létesíteni és fenntartani.

Az információs-kommunikációs infrastruktúra elmaradottsága

A modern civilizációkban a kommunikációs csatorna fizikai vetülete az információ-átvitel, az információ-feldolgozás és az információtárolás céljait szolgáló technikai-műszaki infrastruktúrának, a technikai-műszaki értelemben vett hír- és távközlésnek az elemeit fogja egybe, a telefontól kezdve a távközlési rendszereken keresztül a számítógépes hálózatokig és adatbankokig. Mivel közismert tényekről van szó, nyilván nem szükséges hosszasan demonstrációkba és érvelésekbe bonyolódunk annak érvényes megállapításához, hogy Magyarország a világ fejlett régióihoz képest az információs-kommunikációs infrastruktúra tekintetében (is) erősen le van maradva. Elég talán arra hivatkozni, hogy a (vezetékes) telefonellátottság tekintetében a nyolcvanas évek végén még a kelet-európai (volt szovjet blokk) mezőnyben is az utolsó helyek egyikét foglaltuk el, s bár azóta a helyzet sokat javult (sőt a mobil rádiótelefonos magyarországi elterjedésének sebessége – talán éppen a vezetékes hálózat korlátozottsága miatt – még nyugat-európai összehasonlításban is figyelemre méltó), a fejlett országokhoz mért lemaradásunk változatlanul szembeűnő. De arra is utalhatnánk, milyen messzeségben vannak egyelőre a magyarországi információs-kommunikációs infrastrukturális lehetőségek attól, hogy – az Amerikai Egyesült Államokban tapasztalható fejlődéshez hasonlóan – a számítógépes hálózatokra, nem utolsósorban az Internetre hazai földön is dinamikusan növekvő és busásan jövedelmező szolgáltatóipar épüljön.

Bizonyára nem kell hosszasan fejtegetni, hiszen nyilvánvaló, hogy a hazai információs-kommunikációs infrastruktúra elmaradottsága a legszorosabban összefügg a szovjet típusú szocializmus évtizedeinek politikai-társadalmi viszonyaival. A nem utolsósorban az információs monopólium, a kommunikációs kapcsolatok korlátozása, a vélemény szabadság elfojtása és a fejlett világtól való elzárkózás által fenntartott diktatórikus szerveződésekben a rendszer belső logikájából szükségszerűen következett az idegenkedés a kommunikációk bővülését lehetővé tevő fejlesztésektől, az ilyen irányú műszaki-technikai nyitástól.

Az információs-kommunikációs infrastruktúra viszonylagos fejletlensége az élet számos területén okoz súlyos, az állampolgárok által is naponta érzékelt zavarokat. Köztudott például, hogy a számítógépes adatfeldolgozó rendszerek és hálózatok alacsony szintű kiépítettsége hátráltatja a banki-pénzügyi műveletek gyorsítását, a szolgáltatási kínálat bővítését, az ügyfelek kényelmét szolgáló készpénzkímélő eszközök használatát, a tranzakciók haté-

konyabb ellenőrizhetőségét. Vagy említhetnénk a különféle nyilvántartási intézményeknél, például a földhivataloknál vagy a vámhivataloknál az infrastruktúra elmaradottságának közismert következményeként uralkodó kuszaságot, megbízhatatlanságot és rendkívüli lassúságot.

A nyilvánosság intézményeinek kiépítettsége

A kommunikációs csatorna társadalmi vetülete azzal a kérdéskörrel kapcsolatos, vajon létrejöttek-e, törvények által konstituálódtak-e, rendeltetésüknek megfelelően működnek-e a nyilvánosság intézményei, vagyis jogilag garantált-e az a lehetőség, hogy a polgárok az őket érintő ügyekben hozzáférhessenek az alapvető információkhoz, illetve léteznek-e a szabad véleménynyilvánítás fórumai, amelyeken a polgárok a fontos közügyekben állást foglalhatnak, kifejezhetik nézeteiket. Itt tehát a sokirányú információáramlásnak nem a technikai-műszaki, hanem döntően a politikai és jogi feltételeiről van szó: megszülettek-e és hatnak-e azok a törvények és intézmények, amelyek biztosítják a társadalmi folyamatok átláthatóságát és a szólásszabadságot.

A nyilvánosságot és a szólásszabadságot szélsőségesen korlátozó kommunista totalitáriánizmus és szovjet imperializmus évtizedei után a politikai rendszerváltás megteremtette azokat a törvényi és intézményi feltételeket, amelyek mellett létrejöttek, megnyílhattak a szabad véleménynyilvánítást, a szólásszabadságot, az átláthatóságot elvileg lehetővé tevő csatornák. Egyúttal – legalábbis reméljük – maradéktalanul megszűntek azok a titkos csatornák (besúgók, ügynökhálózat, „hangulatjelentések”, lehallgatások stb.), amelyek úgy gyűjtöttek főképpen politikai-belügyi természetű információkat az állampolgárokról, hogy azoknak tudomásuk és kontrolljuk nem, legföljebb csak sejtésük lehetett minderről. Úgy tűnik, politikusok, jogászok, hivatásos kommunikátorok, társadalomkutatók és állampolgárok nagy általánosságban egyetértenek abban, hogy a polgári nyilvánosság törvényi keretei napjaink Magyarországon a lényegét tekintve adottak, még akkor is, ha a törvényhozásnak vannak adósságai (például jelen sorok írásakor éppen hogy csak megszületett, de a gyakorlatban még egyáltalán nem hat a törvény a rádióról és televízióról), és ha a jogi szabályozás vagy szabályalkalmazás esetenként kevésbé differenciálnak vagy elmentmondásosnak mutatkozik is.

A nyilvánosság és a szólásszabadság lehetőségét elvileg megteremtő törvények megléte ellenére szép számmal akadnak feszültségek az információval és kommunikációval kapcsolatos jogi szabályozások területén. Ezek gyakran abból adódnak, hogy hatalmi helyzetben lévő és bürokratikusán működő szervezetek a jog eszközeivel próbálnak meg információs-kommunikációs monopóliumokat, kivételezettségeket, extra jogosítványokat biztosítani maguknak. Például számos ilyen szervezet hajlamos arra, hogy tevékenységét vagy tevékenységének egy részét a vonatkozó információk államtitokká vagy hivatali-szolgálati titokká minősítésével megkísérelje elzárni a nyilvánosság elől, vagy hogy az állampolgárokról olyan adatokat és olyan módokon gyűjtsön, amelyek sértik a személyiségi jogokat. Az információs-kommunikációs csatornáknak a titkosítások útján történő indokolatlan elzárása, illetve az emberek autonómiáját és szabadságát sértő adatgyűjtések óhatatlanul azt a benyomást keltik, hogy egyfelől a hatalom egyoldalú ellenőrzésre vagyis antidemokratikus hatalomgyakorlásra törekszik, másfelől olyan rejtegetni valóik vannak, amelyeknek nyilvánosságra kerülése előnytelen színben tüntetné fel.

A szabad és sokirányú kommunikáció csatornáinak törvényi konstituálása természet-szerűleg még egyáltalán nem jelenti a társadalmi kommunikáció zavarmentességét. A törvények általános keretet, mondhatni játékeret biztosítanak a potenciális kommunikációs aktorok számára, de az már nem a törvények meglétéén múlik, hogy egyáltalán komolyan veszik-e és betartják-e őket, illetve hogy az általuk felállított keretek között milyen tevékenység folyik. Egy analógiával élve, ahhoz hasonlítható ez, hogy a labdarúgás játékszabályai által meghatározott feltételek mellett lehet elegánsan, tetszetősen és mégis hatékonyan játszani, de lehet durván, erőszakosan, eredménytelenül is; sőt, a szabályokat meg is lehet sérteni. A kommunikáció ilyen természetű torzulásaira a későbbiekben részletesen is visszatérünk.

Megtörténhet, hogy a nyilvánosság és a szólásszabadság csatornáinak korlátozottsága nem – vagy legalábbis elsődlegesen nem – a politikai pluralizmus és a megfelelő törvényi feltételek hiányára és még csak nem is a jogi eszközökkel megtámogatott hatalmi törekvésekre vezethető vissza, hanem bizonyos gazdasági körülményekre. Hiába a sokirányú információ-áramlás elvi lehetőségét biztosító politikai struktúra és törvényi keret, ha a gazdasági-pénzügyi eszközök szűkössége nem teszi lehetővé a lehetőségek kihasználását. Lehetséges, hogy a törvény biztosítja sajtótermékek, valamint rádió- és televízióállomások szabad alapítását és az utóbbiak számára számos frekvencia is rendelkezésre áll, de a tőkeszegénység és a vásárlóerő szűkössége miatt a sajtó és az elektronikus média mezőnye mégis korlátozott, hiányos, egyoldalú, mivel nincs pénz, illetve fizetőképes kereslet olyan lapok és állomások fenntartására, amelyek iránt egyébként széles körben lenne érdeklődés. Sokan azon a véleményen vannak például, hogy a hazai konzervatív (jobboldali) sajtó erőtlensége nem az igények, az ilyen irányú szükségletek hiányának a következménye, hanem elsősorban azé a gazdasági körülményé, hogy a más szellemiségű, más orientációjú sajtótermékek már a rendszerváltás kezdeti szakaszában lekötötték a lapok fenntartását biztosítani képes forrásokat, (a hazai földön egyelőre még nem különösebben gazdag) hirdetési kapacitásokat.

A KÖZÖS KOMMUNIKÁCIÓS KÓD HIÁNYA VAGY KORLÁTOZOTTSÁGA

Az információk szabad áramlását biztosító (fizikai-technikai, illetve politikai-jogi természetű) csatornák megléte mellett a kommunikációk zavarmentességének másik elemi feltétele, hogy a potenciális kommunikációs partnerek birtokoljanak egy közös kódot, egy közös nyelvet, amelyen közöttük az üzenetek cseréje és a kölcsönös megértés megvalósulhat. Nyilvánvaló, hogy ha két ember nem ugyanazokat a szavakat használja, vagy ugyanazon a szavakon nem ugyanazt érti, akkor e két ember kísérlete az információ-cserére aligha lehet zavartalan és sikeres.

Kompetenciaproblémák

A kóddal kapcsolatos kommunikációs problémákat két részletben tárgyaljuk. Először az olyan zavarokat vesszük szemügyre, amelyek a szó szorosabb értelmében vett nyelvi kóddal, illetve annak hiányával vagy korlátozottságával, vagyis a nyelvi kompetenciával függenek össze, majd a következő részben – a kód fogalmát tágabban értelmezve – a beszédmódok szubkulturális kötődésű különbségeiből adódó feszültségeket vizsgáljuk.

A kommunikációs képességek biológiai hátterű korlátozottsága

Amiként a csatornák esetében különbséget tehetünk a materiális (műszaki-technikai) és a társadalmi (jogi, politikai stb.) vonatkozások között, úgy a kommunikációs kompetencia-problémák körében is elválaszthatók egymástól a materiális és a társadalmi természetű jelenségek. A materiális oldal itt a kommunikációs képességek biológiai alapjaival, illetve az ezen biológiai alapok valamilyen szintű korlátozottságából vagy sérüléséből adódó közlési és információfeldolgozási zavarokkal azonosítható. A süketnémák és vakok kommunikációs nehézségeitől kezdve az értelmi fogyatékoság különféle fajtáin keresztül az affáziás kórképekig igen széles körre terjednek ki az ide tartozó problémák. Bár a gyökerek biológiai-fiziológiai jellegűek, az már természetszerűleg társadalmi – nem utolsósorban oktatásügyi és egészségügyi – kérdés, hogy a biológiai okok következményeként fellépő kommunikációs nehézségeken és zavarokon a környezet miképpen próbál egyfelől intézményesen, másfelől a képességeikben korlátozott vagy sérült emberek iránti toleranciával és szolidaritással segíteni.

A nyelvi-kommunikációs kódok kidolgozatlanágából adódó zavarok

A kommunikációs kompetencia-problémák társadalmi vetülete elsődlegesen a nyelvi-kommunikációs rétegződésnek a szociolingvisztikai vizsgálatokból ismert jelenségéhez kapcsolódik, ugyanis a kóddal kapcsolatos kommunikációs feszültségek jelentős hányada alapvetően arra a tényre vezethető vissza, hogy az egyazon nyelvközösséghez való tartozás még nem jelenti a nyelvközösség minden tagja számára a kommunikációs eszköztár és kompetencia teljes azonosságát. Amiként maga a nyelvközösség is szociálisan és kulturálisan sokféleképpen tagolt és rétegzett, a nyelv és a nyelvhasználat sem homogén: ugyanazon nyelvközösségekben belül – egymást keresztezve és egymással szoros kölcsönhatásban – nyelvi-kommunikációs változatok, nyelvi-kommunikációs rétegek, nyelvi-kommunikációs szubkulturák sokasága él.

A kommunikációs problémák egyik fő forrása, hogy a különféle nyelvi-kommunikációs változatok nem mindig vagy nem minden helyzetben egyenértékűek abból a szempontból, hogy birtokosaik számára milyen lehetőségeket kínálnak a társadalmi érvényesüléshez. Az iskolarendszer és az intézmények a nyelvnek gazdag lexikával, bonyolult szintaxissal, szemantikai sokszínűséggel, a kifejezés nagyfokú rugalmasságával és árnyaltságával jellemezhető, kidolgozott változatait kultiválják és jutalmazták. A modern – gyakran információsnak is nevezett – társadalmakban a továbbtanulás intézményeibe való belépéshez, a munkamegosztásban (annak kedvezőbb pozícióiban) való részvételhez, a demokratikus ál-

lampolgári jogok gyakorlásához, a hatékony érdekérvényesítéshez, általában az érvényesüléshez, a boldoguláshoz az információkezelő, információfeldolgozó kommunikációs készségeknek és jártasságoknak gazdag és kidolgozott készletére van szükség. Aki nem vagy csak korlátozottan rendelkezik ezen információs-kommunikációs készségekkel, óhatatlanul az oktatási rendszernek, a munkaerőpiacnak, a kultúrának, a jogrendszernek a perifériájára szorul. A nyelvnek lexikailag szegényes, szintaktikailag töredezett, szemantikailag egysíki, rugalmatlan, kevésbé árnyalt, kidolgozatlan változatai csak korlátozottan vagy egyáltalán nem teszik alkalmassá birtokosaikat különféle társadalmi szerepek – főképpen az előnyösebbek – betöltésére. Ráadásul a szociolingvisztika tapasztalatai szerint az információs-kommunikációs hátrányokban (is) manifesztálódó szociokulturális depriváció hajlamos a generációról generációra történő újretermelődésre, és gátjává válhat a felemelkedő társadalmi mobilitásnak.

A kódbeli különbségek szükségképpen értelmezési zavarokhoz, megértési problémákhoz, végső soron csoportok, rétegek közötti nyelvi sorompók, kommunikációs szakadékok kialakulásához vezethetnek. A nyelv kidolgozatlan változatainál megrekedt hátrányos nyelvi-kommunikációs helyzetű csoportok számára kevésbé magától értetődő, nehezen befogadható, gyakran teljesen értelmezhetetlen az a mód, ahogyan a kidolgozott kódot alkalmazó intézmények – például a tömegkommunikációs tájékoztatás – a történeket leképezik, az eseményeket interpretálják, a társadalmi problémákat definiálják, ahogyan valamilyen megoldás mellett érvelnek, ahogyan a fontos döntéseket ismertetik és indokolják. Ennek következtében ezen csoportok valójában kívül rekednek a társadalmi kommunikáció meghatározó folyamatain, fő áramlatain, és afféle nyelvi-kommunikációs gettókba záródnak, amelyekből alig van kitérés lehetősége.

Funkcionális illiteráció

A kidolgozatlan nyelvi kód jelenségével a legszorosabban összefügg a felnőttkori írás- és olvasásnélküliség problémája. A(z orális anya)nyelvi kód többé-kevésbé kidolgozott változatainak birtoklásán túl a mindennemű nehézség nélküli írni, olvasni, számolni tudás az, amit a legújabb kor társadalmi állampolgáraiktól feltétlenül elvárnak. Ezen tudások birtoklása nélkül nem lehet bekerülni az iskolai oktatás magasabb szintjeire; az írni, olvasni, számolni nem vagy csak korlátozottan tudó ember nem vagy csak nehézkesen képes használni a modern technikai eszközöket; alkalmatlanná válik arra, hogy az éppen adott helyzetnek vagy ambícióinak megfelelően újabb és újabb készségeket és ismereteket sajátítson el, vagyis hogy – ha szükséges – egész életén keresztül tanuljon; mindennek következtében minimálissá válnak az esélyei arra, hogy tartósan álláshoz jusson; korlátozott kommunikációs készségei korlátozhatják ismeretszintjét is, világképe beszűkülhet, személyisége kiszolgáltatottá válhat a társadalomromboló ideológiákkal szemben; és még hosszasan lehetne sorolni a veszélyeket.

A világ fejlettebb régióiban hosszú időn keresztül úgy tűnt, hogy a kiépült iskolarendszer, az általános elemi szintű tankötelezettség, a tanulási lehetőségek gazdag kínálata, a pedagógiai módszerek fejlődése az írás- és olvasásnélküliség, az analfabetizmus jelenségét teljességgel felszámolta; ha egy-egy eset előfordult is, az már inkább kuriózumnak, nem pedig megoldásra váró társadalmi problémának minősült. A hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől – párhuzamosan azzal, hogy a kizárólagosan fizikai természetű munka részará-

nya és relatív jelentősége az intellektuálisabb tevékenységekkel szemben erőteljes csökkenésnek indult, és a modern technikák és technológiák terjedésével az írásbeliség szerepe McLuhan jóslatával ellentétben nemhogy visszaszorult volna, hanem éppen növekedett – kezdtek felfigyelni arra, hogy a munkaerőpiacon jelentkező felnőttek nem kis hányada, bár legalábbis elemi szinten járt iskolába és valamikor tanult írni, olvasni, számolni, nem tud megfelelni bizonyos munkaköri követelményeknek, mivel a szóban forgó készségei túlságosan gyengék ahhoz, hogy képes és kellőképpen nyitott legyen új ismeretek és új eljárásmodok elsajátítására. Ezt a jelenséget funkcionális analfabetizmusnak vagy – manapság szívesebben használt terminussal – funkcionális illiterációnak nevezték el.

A funkcionális illiteráció nem feltétlenül vagy nem elsősorban analfabetizmust, azaz teljes írástudatlanságot jelent, hanem az írási, olvasási, számolási készségeknek egy olyan korlátozott szintjét, amely nem felel meg a kor követelményeinek. A funkcionális illiteráció fogalma által fedett jelenségkör valójában egy kontinuum, amelynek a teljes analfabetizmus az egyik szélső pontját jelenti, és amely ezen szélső ponttól fokozatok sokaságán keresztül terjed a minden nehézség nélküli írás, olvasás, számolás képességéig.

Mivel a funkcionális illiteráció – egészen kis számú esetet leszámítva – olyanokat érint, akik legalábbis elemi szinten jártak iskolába, a jelenséget sokan hajlamosak egyedül az iskolai oktatás gyengeségére, kevéssé hatékony voltára visszavezetni. Az okok azonban bizonyára összetettebbek, kezdve a hátrányos szocio-kulturális helyzetűtől a kedvezőtlenebb egyéni adottságokon (például dyslexia) keresztül a már egyszer az iskolában megszerzett írásbeliséget felnőttkorban elveszni hagyó szellemi restségig.

A fejlett világ országaiban „a funkcionális írástudatlanság által érintett népesség általában a 15 éven felüliek 20 százaléka körül van.”¹ A nyolcvanas évek közepéről származó vizsgálati adatok egyértelműen arra utalnak, hogy Magyarországon sem jobb a helyzet: egy 1985–86-ban végzett országos reprezentatív adatfelvétel szerint a felnőtt magyar lakosságának legalább az egynegyede érintve lehet a funkcionális illiteráció súlyosabb vagy kevésbé súlyos fokozatai által.² A kilencvenes évek elejétől a munkanélküli-központok tapasztalatai már a szélesebb nyilvánosság figyelmét is felhívták az át- és továbbképzésnek a funkcionális illiterációból fakadó korlátaira.

Talán felesleges is külön hangsúlyozni, hogy a nyelvi kód szociokulturális gyökerű korlátozottsága és a funkcionális illiteráció olyan problémát jelent, amely mellett Magyarországon sem lehet szó nélkül elmenni. Hogy csak néhányat említsünk a nemzetközi szakirodalomban közkeletű érvek közül:

- a modernizációnak és a gazdasági felemelkedésnek súlyos gátjává válhat, ha a rendelkezésre álló munkaerőben tömeges a nyelv kidolgozatlan változatainak használata és a funkcionális illiteráció;

- a munkanélküliség azokat a rétegeket sújtja leginkább és azokat fenyegeti a munkaerőpiacról való teljes és végleges kiszorulással, akik nem rendelkeznek a(z át- és tovább)képezhetőséghez szükséges nyelvi képességekkel és a minden nehézség nélküli írni, olvasni és számolni tudással;

- a kidolgozott kóddal rendelkező csoportoktól leszakadt írás- és olvasásnélküliek csak korlátozottan vagy egyáltalán nem képesek élni a demokratikus intézmények kínálta (politikai) részvétel megnövekedett lehetőségeivel, és fokozottan kiszolgáltatottak a manipulációnak és a demagógiának.

A cigány kisebbség nyelvi-kommunikációs problémái

A kidolgozatlan nyelvi kódoknak és a funkcionális illiterációnak a szociokulturális deprivációval való szoros összefüggését és a jelenségből adódó kommunikációs feszültségeket érintve mindenképpen külön is ki kell emelnünk napjaink Magyarországanak egyik legsúlyosabb társadalmi és egyben nyelvi-kommunikációs problémáját, a hazai cigány kisebbség helyzetét. Nem vállalkozhatunk arra, hogy a tárgykör szerteágazó, vitáktól is terhelt irodalmát akárcsak futólag áttekintsük, feladatunknak – mint a bevezetésben jeleztük – pusztán azt tekintjük, hogy a problémákat számba vegyük és felhívjuk rájuk a figyelmet. Mindenesetre annyit minden különösebb kitekintés és érvelés nélkül leszögezhetünk: ahhoz, hogy a cigányság olyan hazát találhasson a magyarországi határok között, amelyben otthon érezheti magát és amellyel azonosulhat, nem utolsósorban nyelvi-kommunikációs felemelkedésének és egyenjogúsodásának kell bekövetkeznie, ami természetesen aligha valósulhat meg a nem cigány többség toleranciája, nyitottsága és támogatása nélkül.

Az idegen nyelvek ismertségének szűkössége

Nemzetköziesedő és globalizálódó világunkban egy nép kommunikációs kultúrájának szerves részét képezi a más népekkel, a más kultúrákkal való érintkezés képessége is, ami természetesen az idegen nyelvek széles körű ismeretét és használatát is magába foglalja. A rendszerváltás nyomán a vasfüggöny leomlásával, a fejlett nyugati világ felé orientálódással, a külpolitikai és külgazdasági kapcsolatrendszer átstrukturálódásával és kibővülésével, a modernizációs erőfeszítésekkel, az Európai Közösség felé tartó integrációs törekvésekkel Magyarország számára elemi követelménnyé vált, hogy állampolgárai minél nagyobb számban és minél alaposabb ismeretekkel felvértezve kapcsolódjanak be a nemzetközi vérkeringésbe. A külföldiek (üzletemberek és turisták) mindennapos tapasztalatai, éppúgy, mint a tárgykörrel kapcsolatos adatfelvételek eredményei azonban azt jelzik, hogy az idegen nyelvek magyarországi ismeretének elterjedtsége és mélysége messze elmarad attól a szinttől, amely zavartalan kommunikációt tenné lehetővé a külvilág képviselőivel. A felszíni tapogatózást meghaladó módszertani szigorral végzett kutatások szerint a kilencvenes évek közepén (a nemzetiségi nyelvtudókat nem számítva) a 14 éven felüli lakosság 11,8 százaléka ismer legalább egy idegen nyelvet legalább olyan szinten, hogy szóban és írásban is elboldogul rajta. Azok aránya, akik két nyelvet beszélnek, 3,6 százalék, azoké pedig, akik három vagy még több nyelvet, 0,8 százalék. A 18 éven felüli lakoságnál ezek az arányok: 11,2, 3,3 és 0,8 százalék.³ Megállapítható tehát, hogy a felnőtt magyar állampolgárok között meglehetősen alacsony a (kielégítő szintű) nyelvtudással rendelkezők aránya, és ez szükségképpen azt jelenti, hogy az országnak a külvilággal való érintkezését folyamatos kommunikációs korlátozottságok és defektusok terhelik.

BESZÉDMÓDOK ELTÉRÉSE ÉS ÜTKÖZÉSE

A kommunikációs eszköztárak különbségei, a köztük, illetve a használóik között húzódo esetleges gátak vagy szakadékok gyakran nem pusztán a szó szorosabb értelmében vett nyelvi, tehát grammatikai, lexikai tényezőkre vezethetők vissza, hanem a kommunikáció tartalmi és

formai jegyei komplex együtteseinek, a beszédmódoknak, a diskurzusoknak a sajátosságaira is. A beszédmód, a diskurzus nemcsak egyszerűen nyelvi formát, hanem egy bizonyos szemléletet, tematizációt, értelmezési keretet jelent, amelyben attitűdök, értékorientációk, magatartásminták, ideológiák manifesztálódnak. A beszédmód egyúttal hagyomány és szocializációs-integrációs közeg is, amely esetenként erős csoportidentitást teremt.

Szakmai és kváziszakmai beszédmódok

A beszédmódbeli különbségek egyik fontos alosztályát a szakmákhoz, foglalkozásokhoz kötődő speciális kommunikációs kódoknak és közlési szokásoknak a jellegzetességei képezik. Hangsúlyozzuk, hogy itt nem pusztán a szaknyelveknek a laikusok számára nehezen vagy egyáltalán nem érthető terminológiai és egyéb formai sajátosságairól van szó. Ugyanis azt, hogy a laikusok nem értik és nem tudják követni például az orvosi vagy a jogi szaknyelvet, tulajdonképpen természetesnek tekinthetjük, hiszen a szaknyelv a speciális szakmai ismeretek rögzítésére és az adott szakma művelőinek egymás közötti érintkezésére szolgál. A kommunikáció minősége szempontjából sem pusztán a szaknyelveknek a köznyelvi változatoktól való elkülönbözése jelent problémát, hanem az a mód, ahogy a szakmák a szolgáltatásaikat igénybe vevő laikusokkal, a „nagyközönség”-gel érintkeznek.

A szakmák és a szakmákon kívüliek kapcsolatában előálló kommunikációs zavarok egyik fő típusa arra vezethető vissza, hogy a szakmák a laikus ügyfelekkel való érintkezésben gyakran nem vagy csak részlegesen lépnek ki a szakmai diskurzus kereteiből, és olyan beszédmódot alkalmaznak, amely az ügyfeleket valamilyen alárendelt szerepbe szorítja. Ezen kváziszakmai beszédmódnak két jellegzetes, a hétköznapi életből jól ismert mintája vagy stratégiája van. Az egyikre az jellemző, hogy a szakma képviselője (például az orvos vagy a jogász) a páciens nem szolgáltatásra jogosult egyenrangú, szerződéses ügyfélként és nem is segítségre és emberi együttérzésre szoruló személyiségként, hanem személytelen, eldologiasult esetként kezeli. Ennek a beszédmódnak jellegzetes példája az, amikor az orvos kommunikációja a pácienssel kizárólag arra korlátozódik, hogy néhány rutinkérdéssel egy általa jól ismert kórképbe gyömöszölje az illetőt, és az utóbbi számára ismeretlen rendeltetésű, megfélembhezhetetlen utasításokat adjon. A másik diskurzusmintában a kapcsolat ugyan nem személytelen, sőt esetleg erőszakoltan meghitt, de a szakma képviselője – mintegy a gondoskodó, de ugyanakkor autoriter szülő szerepét felvéve – a magatehetetlen, tudatlan, önállótlan gyermek szintjére kényszeríti az ügyfelet. Erre a beszédmódra jó példa lehet az úgynevezett „kórháznyelv” a maga sajátos becéző („egyeske”, „ketteske”) és többes szám első személyű („Most pedig szépen bevesszük az orvosságot”) infantilizáló fordulataival.

Az egyfelől a távolságtartást és a tekintély, a státus kifejezését, másfelől az elhárítást és az autonómia korlátozását célzó kváziszakmai beszédmódok természetesen foggyatékos, torz, diszfunkcionális kommunikációnak minősülnek mindazok számára, akik könnyen érthető és teljesebb, kölcsönösebb, nyíltabb, a másik fél szempontjait, előfeltevéseit, helyzetét figyelembe vevő, empatikus és együttműködő kommunikációt igényelnek. A mindennapi életben a még mindig gyakran tetten érhető autoriter pedagógusi beszédmódtól kezdve a hivatalok és hatóságok hatalmaskodó, öncélúan túlbonyolított, bürokratikus nyelvhasználatán keresztül a jog és a törvénykezés területén megvalósuló, a laikusok számára sokszor alig-alig követhető kommunikációkig igen sűrűn találkozhatunk a szóban forgó elvárásokat

semmibe vevő kváziszakmai beszédmódmintákkal. A diskurzusbeli diszfunkcionalitás szélsőséges példájaként a katonaságnál dívó „kaszárnyanyelv”-et említhetjük, amely durvaságával és trágárságával a legkevésbé sem a bajtársiasság és a szolidaritás erősödését, hanem a félelemkeltést, a megalázást, a személyiség lerombolását, a kiszolgáltatottság és alávetettség érzésének kialakítását szolgálja.

A szakmák és a laikusok érintkezésében a kommunikációs zavaroknak egy másik jellegzetes típusát az információtorzulásoknak olyan esetei képezik, amelyek annak következtében állnak elő, hogy tudományos módszerekkel dolgozó szakmák megállapításait a szakmai beszédmód minimális követelményeit semmibe véve lényegi torzulásokkal prezentálják a nem szakmai nyilvánosságnak. Sűrűn tapasztalhatjuk például, hogy a sajtó és az elektronikus médiumok vagy maguk az érintett politikusok – tudatlanságból, hozzá nem értésből, a „precíziós” újságírás gyakorlatának hiányából adódóan, de esetleg tudatos manipulációként, tehát szándékosan – a közvélemény-kutatásoknak és az empirikus társadalomtudományoknak a statisztikai adatfelvételekre épülő eredményeit az eredeti érvényességi kereteket figyelmen kívül hagyva mutatják be és önkényesen értelmezik, félrevezetve, megtevesztve ezáltal a laikus közönséget.

Diskurzustípusok ütközései

A társadalmi csoportok, rétegek, szubkultúrák beszédmódja közötti különbségek nemcsak a szociolingvisztika, hanem a tudásszociológia és a szociálpszichológia számára is fontos kutatási területet jelentenek. A kommunikációs-kulturális rétegződésnek és a tudásstílusoknak egy nagy ívű hazai szociológiai vizsgálata például három karakterisztikusan eltérő tudásstílust és ezekkel a legszorosabb összefüggésben háromféle jellegzetes beszédmódot és kommunikációs habitust különböztetett meg:

- az uralmi-reprezentatív tudásstílust, amely igen érzékeny a társadalmi státusra és presztízssre, és mint ilyen, erősen kötődik a társadalmi különbségeket és hovatartozást kifejező szimbolikus formákhoz, előnyben részesíti a formális, tradicionális, társadalmilag differenciáló és távolságtartó közlési módokat, és elutasítja a közvetlen, informális, a relatív különbségeket negligáló nyelvi formákat;

- a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílust, amelynek produktuma a társas kapcsolat, a személyes vonzás és az érzelmi hatás, erősen asszociálódik a nagyon közvetlen, minden formalitást mellőző, nagy érzelmi töltésű, bizalmas személyességet kifejező nyelvi formákkal, és kerüli a nagyon formális és nagyon tradicionális érintkezési módokat;

- a kognitív-instrumentális tudásstílust, amely egyfelől kevésbé törekszik társadalmi differenciálásra a mindennapi interakciókban, másfelől a kommunikációt sokkal inkább a racionális feladatmegoldás, semmint a személyes, érzelmi vonzás megteremtése eszközének tekinti, mind a társadalmilag differenciáló formális és tradicionális, mind a nagyon közvetlen és a tradíciókat teljességgel mellőző nyelvi formákat elutasítja.⁴

Az eltérő tudásstílusoknak és kommunikációs habitusoknak a pregnáns megnyilvánulásai meglehetősen idegenek egymás számára, és ez alkalmanként kommunikációs feszültségeket eredményezhet. Gondoljunk például arra, hogy a formákra és a tradíciókra erősen adó idősebb emberek és a formalitásokat kerülő, a hagyományokat megkérdőjelező tizenévesek érintkezését sokszor határozott kölcsönös ellenérzések terhelik, esetleg teljesen meg is bénítják.

Természetszerűleg nemcsak életkor szerint, és nemcsak az említett három tudásstílus tekintetében találunk jellegzetesen eltérő és egymással gyakran ütköző beszédmódokat. Mint az előző részben láttuk, a diskurzusok különféle típusai kötődhetnek intézményesült szakmai közegekhez, de hordozói, kifejezői, közvetítői lehetnek politikai irányzatoknak, egyházi-vallási tradícióknak, kulturális hagyományoknak, különféle szubkulturáknak. Például az olyan ellentétpárok, mint „tradicionális–modernizációs”, „nemzeti konzervatív és liberális”, „urbánus és népies” és még sok más hasonló mind olyan ideológiai, politikai, kulturális elkülönbözésekre vagy éppen szembenállásokra utalnak közéletünkben, amelyek nem utolsósorban jellegzetes beszédmódbeli különbségekben manifesztálódnak. A világ szimbolikus leképzésének mikéntje, az értelmezési keretek és az előfeltevések rendszere, a jelentéstulajdonítási stratégiák, a megvitatható témáknak egy bizonyos készlete és fontossági rangsora, a preferált nyelvi formák, az egymás közötti érintkezés hallgatolagos normái a szóban forgó irányzatok valamelyikével azonosulók számára közösséget képeznek és egyúttal elhatárolnak másoktól.

A nyilvános kommunikációk zavarainak jelentős része az ideológiai-politikai irányzatokat és szubkulturákat megjelenítő beszédmódok, diskurzustípusok különbségeire vagy éppen ütközéseire vezethető vissza. A szemléleti-értelmezési kereteknek, az előfeltevéseknek, a jelentéstulajdonítási stratégiáknak és a beszédmódokat meghatározó egyéb tényezőknek az eltérései nem egy esetben azt eredményezik, hogy a közszereplők egymás mellé beszélnek, hiszen még amikor látszólag ugyanazt mondják, akkor sem ugyanazt értik rajta. Különösen a politikai mezőben figyelhető meg gyakran, hogy az aktorok nem ugyanazt a nyelvet beszélik, és nyilvános kommunikációik nem is az ügyek közös megvitatását és a kompromisszumok keresését, hanem egyfelől az azonosulás lehetőségét felkínáló önprezentációt, másfelől a kirekesztést, az elhatárolódást és a konfrontációt szolgálják. Szelényi Iván egy interjúbán a következőképpen jellemezte a helyzetet. „A gyakorlatban az értelmiségi elit, Tamás Gáspár Miklós kifejezését használva, törzsekre, vagyis a nyolcvanas években kialakult baráti körökre tagozódik. Ahelyett, hogy élne az autonómia lehetőségeivel, élvezné a kritikai gondolkodás mámorát, gondosan ügyel arra, hogy szigorúan alkalmazkodjék politikai-ideológiai törzsének normáihoz, és mindig csak azt mondja ki, amit a saját törzse politikailag éppen helyes álláspontnak tart... Szinte untatóan előre jelezhető, kik milyen kérdésre mit fognak válaszolni.” (Hová tűntek a másként gondolkodók? *Népszabadság*, 1996, január 13.)

Látnunk kell egyébként, hogy a kommunikációs zavarok vagy éppen kommunikációképtelenségek nem szükségszerű következményei a szubkulturális beszédmódok sokféleségének. Kölcsönös toleranciával és kölcsönös erőfeszítéssel a beszédmódok különbségei leküzdhetők, éppúgy, ahogyan a különböző nyelveket beszélő népek esetében is lehetséges kölcsönös megértés. Az emberek – szemben a Whorf-Sapir-féle nyelvi relativizmus szélsőséges értelmezésével – nincsenek egyszer s mindenkorra bezárva (anya)nyelvük vagy szubkulturájuk világába. Elvileg is, és gyakorlatilag is lehetséges a multikulturális békés egymás mellett élés. Ha egy-egy szubkultúra és jellegzetes beszédmódja önmagába záródik és valóságos szekértáborrá alakul – mint ahogy erre közéletünkben számos példát lehet találni –, akkor annak oka nem valamiféle „objektív”, áttörhetetlen kommunikációs törvényszerűség, hanem az adott szubkultúra képviselőinek, az adott beszédmód gyakorlóinak – nem egy esetben kemény érdekviszonyok által motivált – kifelé irányuló bizalmatlansága, türelmetlensége, ellenségessége.

A KOMMUNIKÁCIÓS CSELEKVÉSEK ZAVARAI

A kommunikáció zavarainak, defektusainak harmadik nagyobb csoportja annak a kérdésnek az összefüggésében lokalizálható, hogy a társadalmi aktorok miképpen használják a kommunikáció rendelkezésükre álló csatornáit, kódjait, eszközeit a társadalmi folyamatokba történő beavatkozásra, vagyis hogy mit és miként cselekszenek kommunikációs megnyilatkozásaik útján.

A kommunikációs cselekvésekkel, az információval és a nyilvánossággal kapcsolatos felelősségérzet elhalványulása vagy hiánya

A társadalmi ügyek meghatározása és intézése többnyire beszédcselekvések végrehajtásában zajlik.⁵ Szavakkal cselekszünk, amikor politikai vagy egyéb kérdésekben véleményt nyilvánítunk, állást foglalunk, minősítünk, javaslatokat teszünk, támogatást adunk, tiltakozunk, határozatokat, döntéseket hozunk, tájékoztatást adunk, ígéreteket teszünk, utasítunk, elrendelünk, szerződéseket kötünk, kérelmezünk, engedélyezünk és tiltunk stb. Mindezek és a hasonló cselekvések – szemben a fizikai aktusokkal – nem a fizikai környezetben, hanem a kommunikációs felek egymáshoz fűző személyközi kapcsolatában, morális és jogi helyzetében, intézményi viszonyában, attitűdjeiben, ismereteiben és szándékaiban, vagyis valamilyen interperszonális, társadalmi térben idéznek elő változásokat. A változásoknak szavak mondásában, tehát beszéd, kommunikáció útján történő előidézése – éppúgy, mint minden (szándékos) cselekvés – elkötelezéssel és felelősségvállalással jár, sőt a beszédcselekvések többségének esetében éppen az elkötelezés és a felelősségvállalás jelenti az egyik döntő tényezőt. Az aktusok egy részében saját magunkat kötelezzük el, mégpedig szavaink igazsága, hitelessége, valóság-hűsége mellett – mint az állításokban, kijelentésekben, mások informálásában, tanúságtételekben –, vagy szándékaink valóságosága, őszintesége, komolysága mellett – mint az ígéreteken, fogadalmakban, szerződéseken, esküvéseken. Beszédcselekvéseink egy másik részében viszont nem magunkat, hanem éppen a kommunikációs partnerünket kötelezzük – hatalmi–befolyási helyzetünkben adódóan több-kevesebb erővel – valaminek a megtételére, mint például az elrendeléseknél, parancsoknál, utasításoknál, engedélyezéseknél, tiltásoknál, kéréseknél, könyörgéseknél.

A beszédcselekvéseknek lényegi vonása, hogy konvencionális természetűek; konvencióknak, szabályoknak, normáknak engedelmeskednek abban az értelemben, hogy a szavak kimondása csak akkor minősül érvényes, helyénvaló, elfogadott cselekvésnek – a beszédaktuselmélet terminológiáját használva az illokúciós aktusnak –, ha eleget tesz bizonyos feltételeknek, normáknak. Nem önmagukban a szavak, hanem a szavak használatát szabályozó konvenciók, normák, intézmények azok, amelyek meghatározzák azt a társadalmi teret, a társadalmi viszonyoknak azt a szövedékét, amelyben a szavak kimondása cselekvésértékű és cselekvéserejű beavatkozást jelent. Nem tudnánk szavakkal elkötelezni magunkat valaminek az igazsága, hitelessége mellett, ha nem létezne olyan, bizonyos területeken intézményesen és formálisan is rögzített norma, hogy igazat kell mondanunk és szavainkért vállalnunk kell a felelősséget. És másokat sem tudnánk pusztán szavakkal elkötelezni, ha nem lennének olyan társadalmilag intézményesült szerep- és normarendsze-

rek, mint például a jog, amely szabályozza, hogy mikor mit tehetünk vagy nem tehetünk. A szavak kimondása tehát csakis azoknak a társadalmi intézményeknek, azoknak a gyakran formálisan is rögzített szokásoknak, normáknak az összefüggésében minősül társadalmilag releváns és érvényes cselekvésnek, a dolgok menetébe való cselekvésértékű beavatkozásnak, amely intézmények és szokások biztosítják a társadalom működéséhez szükséges koordinációt, és meghatározzák az emberek tevékenységének általános kereteit.

A beszédcselekvések érvényességével kapcsolatos szokások és normák fellazulása magától értetődő módon igen kedvezőtlen hatással van a társadalmi szerveződés egészének működésére. Ha egy közösségben gyengül a normaérzék azzal kapcsolatban, hogy az információk hitelességéért, az állítások igazságáért, a nyilvánosságért vállalni kell a felelősséget, hogy az ígéreteket és a szerződéseket be kell tartani, hogy az utasítások, parancsok, tiltások, engedélyezések, döntések, határozatok következményeiről számot kell adni, akkor a beszédaktusok többé nem lesznek igazi cselekvések, hanem üres rituálékká válnak. Ott, ahol a kommunikáció és a nyilvánosság nem jár tényleges elkötelezéssel és felelősségvállalással, az információk elvesztik a hitelüket, megbízhatóságukat, elhalványul a szavak cselekvési értéke, és elenyészik a nyilvánosság változásokat kikényszerítő ereje. Egy olyan állapot viszont, amelyben felelősség nélkül bárki bármit mondhat, a normativitás leépüléséhez, a társadalmi alanyok kiszámíthatatlanságához és ezáltal koordinálhatatlanságához vezet. Az emberi kapcsolatok szétzilálódnak, a szerveződés működésképtelenné válik.

Közéletünk egyik legfájdalmasabb és hatásaiban egyik legveszélyesebb kommunikációs defektusa, hogy a szavak gyakran minden következmény nélkül szállnak el, mintha elvesztették volna cselekvési értéküket, és mintha – még a hivatásos kommunikátorokban is – elhalványult volna az információval, a nyilvánossággal kapcsolatos felelősségérzet. A kommunikációval és a nyilvánossággal kapcsolatos normarendszer szétziláltságát mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a normasértés szinte már nem is minősül normasértésnek. Az már szinte megszokott, hogy mind a közszereplők, mind az állampolgárok magatartása mögött ott munkál egy olyasféle attitűd, hogy „néha próbálkozhatunk egy kis elhallgatással, egy kis hazugsággal, egy kis inszINUÁLással, egy kis stiklivel, a lényeg az, hogy mindez le ne lepleződjön, nyilvánosságra ne kerüljön”. Természetesen már ez az attitűd is gátlástalanságot jelez, mindenesetre itt még érződik némi tartás a nyilvánosságtól, némi félelem a lelepleződéstől. Az viszont már végképp súlyos kórtűnet, ha az elhallgatások vagy hazugságok lelepleződése, az eltitkolt információk napvilágra kerülése, a botrányok kirobbanása után nem történik semmi, és lényegében minden marad a régiben, vagyis ha a nyilvánosságnak nincs ereje ahhoz, hogy kikényszerítse a felelősség beismerését, a konzekvenciák levonását, az etikátlan, normasértő vagy éppen törvénytelen tettek szankcionálását. Ékes példaként szolgálhat a Budapest Bank Rt.-nek titokban juttatott 12 milliárd forintos tőketámogatás ügye, amelynek napvilágra kerülése után még annak sem nagyon adták tanújelét a felelősök, hogy tisztában lennének az elhallgatás normasértő voltával; az pedig, hogy a lelepleződés után bármelyik illetékesnek bármiféle következménnyel kellett volna számolnia, – legalábbis komoly formában – fel sem merült. Vagy említhetnénk a lottófőnyeremény nyerteseinek személyiségi jogait súlyosan sértő Objektív című tévéműsor emlékezetes esetét. (A műsor – sokak által élesen kifogásolt módon – felismerhetővé és ezáltal kiszolgáltatottá tette a nyerteseket.) Bár a MUOSZ etikai tanácsa elmarasztaló határozatot hozott, amely szerint a vitatott riport készítői „nem jártak el kellő gondossággal a riportalanyok személyének védelmében”, az újságírók nemhogy nem ismerték be felelősségüket, és azt, hogy hibáztak volna, de egyenesen saját magukat tartották sértettnek: jogi képviselőjük úgy nyi-

latkozott, hogy „sérti az újságírók személyiségi jogait a határozat nyilvánosságra hozatala”. („Elmarasztalt objektívesek” Népszabadság, 1996, január 12.)

Százával sorolhatnánk a hasonló példákat, amelyek mind arra utalnak, hogy napjaink magyar társadalmában az információval, a nyilvánossággal, a szavak cselekvési értékével kapcsolatos felelősség- és normaérzet kórosan meggyengült. Az okok elemzésére ebben a dolgozatban nem vállalkozhatunk, csupán annyit szeretnénk jelezni, hogy a kommunikációs problémáknak ez a köre (is) nem kis részt alighanem a civil szféra relatív gyengeségére vezethető vissza. Az állampolgárok szinte katóton közömbösséggel veszik tudomásul, hogy hiába a közismert normák, hiába a jól hangzó etikai elvek, hiába a sokszor törvényileg is rögzített szabályok, és hiába a hangos felháborodás, az elvárható (kommunikációs) magatartást, illetve a norma-sértés szankcionálását semmilyen erő sem kényszeríti ki.

A kommunikáció útján megvalósított stratégiai cselekvések defektusai

Míg az előző részben olyan kommunikációs problémákról volt szó, amelyek a beszédcselekvések (illokúciós aktusok) érvényességi feltételeit konstituáló és a nyilvánosság erejét adó normák, konvenciók megsértéséből álltak elő, most olyan zavarokat veszünk szemügyre, amelyeknél a defektust nem, vagy legalábbis nemcsak ezen normák, konvenciók megsértése jelenti, hanem az, hogy a kommunikációs érintkezésben álló emberek, intézmények, csoportok nem képesek megvalósítani azokat a stratégiai céljaikat, amelyeknek elérése érdekében kommunikációba léptek egymással, esetleg egyáltalán nem is képesek vagy nem is akarnak igazi kommunikációs kapcsolatba kerülni, holott problémáik megoldásához ez elengedhetetlen lenne.

Szokásos körülmények között – némi leegyszerűsítéssel – azzal a tudatos vagy kevésbé tudatos szándékkal kezdeményezünk kommunikációs érintkezést, hogy embertársainkra valamiféle hatást gyakoroljunk, elfogadtassunk velük bizonyos tényállásokat, nézeteket, rábírjuk őket valaminek a megtételére; és azért fogadunk be információkat, hogy minél gazdagabb ismeretekkel rendelkezünk környezetünkről, hiszen ezáltal növekedhetnek esélyeink arra, hogy e környezetbe kommunikációink és egyéb cselekvéseink útján hatékonyan tudjunk beavatkozni. Ebből a szempontból egy kommunikációs eseményt akkor tekinthetünk defektusosnak, ha az információk kibocsátója és/vagy befogadója – vagy éppenséggel egy külső megfigyelő – úgy tapasztalja: a szóban forgó kommunikációs esemény nem segítette elő a kommunikációs felek céljainak elérését, azaz nem volt elég hatékony ezen célok tekintetében.

(A) A közszereplő kommunikátorok kudarcai

A kommunikáció útján megvalósítani szándékolt stratégiai cselekvések kudarca az esetek nem kis részében arra – vagy arra is – vezethető vissza, hogy az aktorok nem birtokolnak a sikeres kommunikációhoz szükséges kompetenciákat, vagy ha mégis, akkor rosszul használják képességeiket és eszközeiket. Jellegzetes példaként az olyasféle jól ismert panaszokat vagy kritikákat említhetjük, amelyek azt kifogásolják, hogy valamely politikai párt, közintézmény, egyház, szolgáltató cég stb., nem képes széles körben előnyösen prezentálni és elfogadtatni magát, nem képes a társadalomnak, a potenciális támogatóknak vagy a piacnak szánt üzeneteit megfelelő hatékonysággal átadni. Az elfogadtatás vagy meggyőzés sikerte-

lenségének oka természetesen az is lehet, hogy a kínált üzenetre – akármilyen vonzó legyen is a kommunikációs csomagolás – nincsen jelentős számú „vevő”, de nem ritkán inkább az a helyzet, hogy a szóban forgó intézmények képviselői nem rendelkeznek olyan kommunikációs készségekkel, rutinokkal, PR-gyakorlattal, amely sikeresebbé tehetné kommunikációikat.

A kommunikáció útján megvalósítandó stratégiai cselekvések gyengesége, erőtlensége, hatástalansága mögött nem ritkán a közszereplő (intézmény, személy) szerepzavara, önazonosságának hiánya, vagyis az húzódik meg, hogy valójában nem is biztos abban, milyen üzenetet kívánna kommunikálni, és mit akarna azzal elérni. Jól megfigyelhető ez olyan politikai pártok esetében, amelyeket belső nézeteltérések, belső viszályok feszítenek. Elég talán a Bokros Lajos pénzügyminiszter által kezdeményezett gazdasági-pénzügyi programmal kapcsolatos, belső vitáktól kísért, kevés letisztultságot mutató, az egység hiányát tükröző, igen kevésbé egyértelmű MSZP-, illetve kormánykommunikációkra utalni, amelyek végképpen megrendítették a megszorításoknak egyébként sem örvendő állampolgárok széles rétegeinek a bizalmát.

Az elhibázott stratégiai cselekvés jellegzetes esete az is, amikor a kommunikáló közszereplő – a kölcsönös megértéshez szükséges empátikus képességek hiányában – nincs tisztában azzal, hogy tulajdonképpen kinek is szánja üzenetét, például mindenkihez szólni akar, miközben a dolog természetéből adódóan esetleg esélye sincs arra, hogy mindenkinél meghallgatásra találjon. Ebbe a problémakörbe tartozik a nyelvi kódok és beszédmódok korábban már részletesebben is tárgyalt eltéréseinek figyelmen kívül hagyása, vagyis az abból adódó kommunikációs kudarc, hogy a kommunikátor nincs tekintettel a megcélzott befogadóhoz közel álló nyelvhasználat és diskurzus jellegzetességeire, és nem is keresi a közös nevezőt, a kölcsönösen elfogadható retorikát.

(B) A befogadói elvárások kielégítetlensége

A befogadók oldaláról nézve a legszembetűnőbb kommunikációs defektus akkor áll elő, amikor azok az intézmények vagy személyek, amelyek vagy akik a kommunikátor szerepében lépnek fel, együttműködést igénylő vagy feltételező helyzetekben nem kooperatív, együttműködő, hanem kompetitív, versengő stratégiát igyekeznek kommunikációikkal megvalósítani, ami szükségképpen az együttműködésre számító befogadói elvárások sérelmét eredményezi.

A befogadói elvárások kielégítetlenségének a legnyilvánvalóbb esete, ha azok a közszereplők, akiket intézményes szerepük információadásra, a nyilvánosság fórumain történő állásfoglalásra kötelez, megtagadják vagy több-kevesebb ravaszsággal megkerülik az információadást vagy az állásfoglalást, különösen olyan szituációkban, amelyekben valamilyen (számukra) kedvezőtlen dologról van szó. A nyilvánosságtól való ódzkodás, a kedvezőtlen tények közlésétől való elzárkózás, az őszinteség hiánya lépten-nyomon tetten érhető közéletünkben. Alighanem ennek a problémákat akaratlanul is leplezni igyekvő, azokkal őszintén nem szembenéző általános attitűdnek tudható be, hogy a magyar társadalom széles rétegei – és sokan a döntéshozók és a politikai aktorok közül – szemmel láthatóan mind a mai napig nincsenek tisztában az ország gazdasági alulfejlettségével és számos területen tapasztalható elmaradottságával, az alapvetően a múltból hurcolt gazdasági-társadalmi problémák súlyosságával, a politikai és gazdasági rendszerváltás elkerülhetetlenségével, a jövő érdekében végrehajtandó változtatásokkal szükségképpen együtt járó áldozatokkal, az átalakult körülmények követelményeivel és kényszereivel.

Végül, de nem utolsósorban arra kell rámutatnunk, hogy befogadói oldalon nem ritkán széles körű ellenérzéseket váltanak ki a kommunikációs diszfunkcionalitásnak azok az esetei, amelyekben a közszereplők nem az intézményesült szerepüknek és az adott helyzetben természetes elvárásoknak megfelelően járnak el: informálás helyett meggyőzni, tájékoztatás helyett agitálni, megvitatás helyett kinyilatkoztatni akarnak. Tipikus példaként az 1994-es parlamenti választásokat megelőző „médiaháborús” időszak TV Híradóját és A Hét című műsorát említhetjük. De lényegüket tekintve a torz kommunikációs cselekvéseknek ebbe a típusába tartoznak mindazok a korábban a beszédmódokkal összefüggésben már hangsúlyosan érintett diszfunkcionalitások, amelyeknek lényege, hogy a közlések nem az elvárható kommunikációs együttműködést, hanem az aktorok öngazolását, önreklámozását, a felelősség elhárítását, a másik félnek, a közlés címzettjének alárendelt szerephez szorítását szolgálják.

EGY ESET A KÖZELMÚLTBÓL

A társadalmi kommunikáció zavarait számba vevő összeállításunk hátralévő részében az információval, a kommunikációval, a nyilvánossággal kapcsolatos egészségtelen beidegződések és diszfunkcionális megnyilvánulások riasztó példájaként egy közel három évvel ezelőtti, a maga idejében igen nagy vihart kavart eseményt veszünk szemügyre. Az ügynek sokféle, nemcsak kommunikációs vonatkozású tanulsága volt, mi mindenesetre elsősorban a kommunikáció defektusaira utaló elemeket emeljük majd ki. Bár a levonható tanulságok elsődlegesen nem a sajtóról vagy a médiáról szólnak, az ügy a felelős újságírói magatartás normáit is érintette.

Az esemény

A Financial Times című tekintélyes brit napilap 1993. május 20-i számának 15. oldalán Technikai fizetéseképtelenség a magyar kereskedelmi csúcsbankoknál címmel terjedelmes cikket jelentetett meg, amely siralmas képet festett a magyar bankszektorról, különösen az akkortájt legnagyobbként minősített két magyar állami pénzügyintézményről, a Magyar Hitel Bankról és a Kereskedelmi Bankról. A cikk többek között a következőket tartalmazta: „A Világbank tanulmánya szerint a két legnagyobb kereskedelmi bank technikailag fizetéseképtelen, s nagy tőkeinjekcióra van szükségük. A két bajba jutott bank – mindkettő állami tulajdonban van – a Magyar Hitel Bank, mely erősen függ a nehéz helyzetben lévő magyar gépipartól, és a Kereskedelmi Bank, az ország aszály sújtotta gazdaságainak fő hitelezője. A két bank a kommunista időszakból örökölt adósságokat s a rossz adósságok terhét nyögi, mely a hároméves magyar recesszió és a korábbi KGST-országokba irányuló ipari eladások megszűnésének következménye. A Magyar Hitel Bank követeléseiből 34,6 milliárd forint (390 millió dollár) értékű minősült rossznak, kétesnek vagy szabvány alattiak. Számításba véve e hiteleket, a banknak 19 milliárd forint értékű negatív tőkéje van, ami megegyezik a súlyozott eszközkövetelés 7,9 százalékaival. A Kereskedelmi Bank 26,3 milliárd forintot tart nyilván minősített kölcsönben, 13,7 milliárd forint negatív tőkével, ami az esz-

közök 8,5 százaléka. A Financial Times által megszerzett belső világbanki jelentés ki mondja: „Jelenleg a bankok többsége technikailag fizetéképtelen a nemzetközileg elfogadott számviteli szabványok szerint.” 100 milliárd forintos (1,1 milliárd dollár) tőkeinjekció szükséges ahhoz, hogy a bankszektor tőkét a hitelnyújtás 4 százalékára felhozzák – a Világbank ezt ajánlja célkitűzésként. Az új tőke felére a két nagybanknál van szükség.”

A reagálások

A Financial Times cikke Magyarországon rendkívüli vihart kavart. A nyilvános kommunikáció csatornáit, a politikai és a gazdasági sajtót éppúgy, mint a rádiós és televíziós híradásokat egyaránt elemi felháborodást tükröző visszautasításözön lepte el. A reagálások két fő vonalon haladtak: egyfelől cáfolni igyekeztek a Financial Times cikkének tartalmát, másfelől – mintegy zárójelbe téve a cikkben foglaltak igazságának vagy hamisságának kérdését – magának a publikálásnak a tényét kifogásolták.

A tartalmi cáfolatok

A nyilatkozatok és hivatalos állásfoglalások többsége egyértelműen és teljes határozottsággal tagadta, hogy a Financial Times cikkének megállapításai megfelelnek a valóságnak. A hazai mértékadó sajtó teljes mezőnye – részben az MTI-re való hivatkozással – kiemelt helyen közölte, hogy a „magyar pénzemberek vitatják a brit lap állításait”. (Népszabadság, május 21.) „A magyar bankok likviditása – forintban és devizában egyaránt – kifejezetten jó. Tőkeellátottságuk – potenciális veszteségeiket is figyelembe véve – auditált mérlegeik szerint pozitív. Következésképpen sem technikailag, sem bármilyen más értelemben egyik bank sem vált fizetéképtelenné. Az MHB és az OKHB pénzügyi helyzetével foglalkozó hírek nem megalapozottak...” (Napi Gazdaság, május 22.)

A Magyar Nemzeti Bank szükségesnek tartotta, hogy külön cáfoló nyilatkozatot tegyen közzé. „Az MNB alelnöke vitatja a Financial Times állításait... A cikkel kapcsolatban Tarafás Imre, az MNB alelnöke hangsúlyozta: szó sincs arról, hogy bármelyik magyar bank technikailag vagy bármilyen értelemben fizetéképtelenné vált volna. Sőt, likviditásuk kifejezetten jó, tőkeellátottságuk pedig – a számviteli törvény alapján készített és auditált mérlegek szerint – pozitív. Még akkor is, ha a potenciális veszteségeket is figyelembe veszik.” (Népszabadság, május 21.) A felháborodás és tiltakozás oly méreteket öltött, hogy „a Magyar Nemzeti Bank és a Financial Times között levélváltásra került sor; a cikk megjelenése után a magyar jegybank egyik vezetőjének magánlevelében a többi között az állt, hogy a brit lap tévedést követett el az írás megjelentetésével. Válaszában a Financial Times visszautasította ezeket a vádakokat, s egyben felajánlotta az MNB-nek a lap hasábjait egy nyilvános levél publikálására.” (Magyar Hírlap, május 26.)

Maguk a megnevezett hazai nagybankok is siettek cáfolatokat közzétenni. „A Magyar Hitel Bank zavartalanul működik, a betétesek pénze teljes biztonságban van – tartalmazza az a tájékoztató, amelyet az MHB... juttatott el az MTI-hez.” (Népszabadság, május 21.) Töröcskei István, a pénzügyi vezérigazgatója – hivalkodó öndicsérettől sem mentesen – utasította vissza a Financial Times állításait. „Ma a magyar bankok jóval fizetőképesebbek,

mint valaha voltak. Ez különösen igaz a Magyar Hitel Bankra. Jegybankhoz soha nem kellett fordulnunk segítségért. Éppen likviditásunk szempontjából fennállásunk óta olyan jól nem álltunk, mint most.” (Mai Nap, május 22.)

A Kereskedelmi Bank a hazai újságokban közölt cáfoló nyilatkozatok mellett a Financial Timesban levelet jelentetett meg „A Kereskedelmi Bank saját tőkéje” címmel, amelyben azt állította, hogy a brit lap cikkének adatai „a 13,7 milliárd forint negatív tőkéről nem egyeznek meg a bank pénzügyi kimutatásaival...”

A tartalmi cáfolatokat a Magyar Hitel Bank vezetése még azzal is nyomatékosítani igyekezett, hogy perrel fenyegette meg a Financial Timest. „Töröcskei István, a Magyar Hitelbank vezérigazgatója megalapozatlannak és rosszindulatúnak nevezte a Financial Times állításait... A vezérigazgató beszámolt arról is, hogy minden valószínűség szerint a Hitelbank jogi úton követel majd kártérítést a brit üzleti laptól.” (Népszabadság, május 22.) A Kereskedelmi Bank részéről egy kissé visszafogottabbak voltak a nyilatkozatok, és pereskedésről, jogi elégtételről nem esett szó: „...A Kereskedelmi Bank egyelőre nem foglalkozik a Financial Times beperlésének gondolatával.” (Pesti Hírlap, május 24.) Vizsgálat-
tal és felelősségre vonással fenyegetőzött viszont Teleki Pál, a nagybankok részbeni állami tulajdonosaként fellépő Állami Vagyonkezelő Rt. vezérigazgatója: „Az ÁV Rt. vizsgálatot indít.” (Magyar Nemzet, május 24.)

A tartalmi cáfolatok másik csoportja már kevésbé volt egyértelmű: azt, hogy a Financial Times cikkének tartalma megfeleljen a valóságnak, a nyilatkozatoknak ez a típusa is tagadta, mindeközben azonban több-kevesebb határozottsággal elismerte, hogy a magyar bankoknak és a magyar bankrendszer egészének komoly gondjai vannak. Például Szalkai István, a Magyar Hitel Bank elnöke, bár „dramatizálónak és szenzációkeltőnek minősítette... a Financial Timesban megjelent cikk címét, amely két magyar bank – a Magyar Hitel Bank és a Kereskedelmi Bank – technikai fizetésképtelenségére hívta fel a figyelmet”, azt végül is nem vonta kétségbe, hogy „a cikkben említett világbanki tanulmányból valóban érzékelhető a probléma nagyságrendje, s a végkövetkeztetése is ez...” (Napi Gazdaság, május 21.) Az elismerve tagadó (vagy tagadva elismerő) műfajba tartozott Bod Péter Ákosnak, a Magyar Nemzeti Bank elnökének egy terjedelmesebb nyilatkozata is: „...Szerinte kissé felfújtt, szenzációhajhász híradásról volt szó, hiszen a probléma régen ismert... A brit lap szakmai ügyetlenséget követett el, hiszen nincs szó arról, hogy a két bank fizetésképtelen, hogy likviditási problémái lennének. Más kérdés, hogy a hitelkonszolidáció során a bankok könyveiben rendet kell teremteni... Nyilvánvaló, hogy a magyar bankok tőkefelelélési mutatói messze elmaradnak a nemzetközi szinttől – ám ez egészen más, mint a fizetésképtelenség.” (Magyar Nemzet, május 24.) Az Állami Bankfelügyelet vezetése is óvakodott attól, hogy teljes mértékben a szőnyeg alá söpörje a brit lap által jelzett gondokat. „Nem a fizetésképtelenségen, hanem annak 'technikai' minősítésén, azaz a számítások módján van a hangsúly, s ez 'semmit nem jelent' – vélekedett egy magyar bankfelügyeleti szakember annak a brit sajtóhírnék a kapcsán, miszerint technikai fizetésképtelenség fenyeget magyar bankokat... A névtelenségbe burkolózó magas rangú illetékes ugyanakkor elismerte, hogy a bankok saját forrásai nem nyújtanak az összes veszélyre, problémára fedezetet.” (Magyar Nemzet, május 21.)

A publikálás kifogásolása

A reagálásoknak az ezen vonulatába tartozó nyilatkozatok vagy nyilatkozatrészletek már nem a Financial Times cikkének a tartalmát, állításainak az igazságértékét vitatták, hanem azt nehezményezték, hogy a lap egyáltalán megírta azt, amit megírt. A kifogásoknak ez a típusa – néha egyébként összemosódva a tartalmi cáfolatokkal – teljesen átértelmezte a helyzetet: nem azt tekintette problémának, hogy a bankok esetleg bajban vannak, hanem azt, hogy mindezt a Financial Times közhírré tette. Itt a felháborodást motiváló előfeltevés nem az volt, hogy „a magyar bankokkal nincs semmi gond, tehát hazudik, aki az ellenkezőjét állítja”, hanem az, hogy „a magyar bankok problémái abból fakadnak, hogy gondjaik nyilvánosságra kerülnek, és ennek következtében itthon is, külföldön is felfigyelnek rájuk, és így a bajok felnagyítódnak”.

Az ezen rugóra járó tiltakozások igen széles skálán mozogtak.

(a) Voltak, akik szerint azért nem lett volna szabad publikálni a Financial Times cikkében foglaltakat, mert az adatok és a főbb megállapítások egy titkos anyagból származnak. Különösen Teleki Pál, az ÁV Rt. vezetője hivatkozott előszeretettel a titkosságra: „Az Állami Vagyongazdálkodási Részvénytársaság az információ kiszivárogtatása ügyében azonnali vizsgálatot kezdett, és együttműködik mindazon szervekkel, akiknek ezen információk hivatalosan birtokukban voltak.” (Magyar Nemzet, május 24.)

(b) Egy másik nézet szerint a bankok problémáit azért nem lett volna szabad nyilvánosságra hozni, mert a laikus, tudatlan nép félreérti azokat, és még azt találja hinni, hogy bajban vannak a magyar bankok. Például: „Az Állami Vagyongazdálkodási Részvénytársaság az információ kiszivárogtatása ügyében azonnali vizsgálatot kezdett, és együttműködik mindazon szervekkel, akiknek ezen információk hivatalosan birtokukban voltak.” (Magyar Nemzet, május 24.) Vagy idézhetnénk Töröcskei Istvánt, az MHB vezérigazgatóját: „... Érthetetlen egy tekintélyes gazdasági napilap részéről, hogy pusztán becsülésekkel idegesítik az embereket.” (Mai Nap, május 22.)

(c) Közel állt az előbbi kifogáshoz az az érvelés, hogy a kedvezőtlen információk közlése megingathatja a bankokba vetett bizalmat, és ez – önbeteljesítő jóslatként – a bankoknak csak nagy ráfordításokkal kivédhető megrendülését eredményezheti, mivel a betétesek majd rohannak kivenni a pénzüket. Ilyesféle gondolatmenetet tükrözött például azon tudósítás, hogy „az ÁV Rt. vezérigazgató-helyettese felelőtlen újságírói tettnek minősítette a hírek szélnek eresztését.” (Magyar Hírlap, május 22.) Vagy álljon itt egy már hivatkozott közleménynek egy részlete: „A banki világot érintő tévhírek súlyos költségekkel terhelik a bankokat.” (Magyar Nemzet, május 24.)

(d) Visszatérő elem volt a publikálás tényét kifogásoló megnyilatkozásokban, hogy a magyar bankrendszerre nézve kedvezőtlen adatok és megállapítások nyilvánosságra kerülése rossz színben tünteti fel az országot. „A hozzászólók egyetértettek abban, hogy a megalapozatlan híresztelések ártnak Magyarországot tekintélyének, és gyengítik a pénzügyi intézetek privatizálásának esélyeit.” (Magyar Nemzet, május 27.)

(e) Olyan észrevételek is előfordultak, amelyek szerint mi sem jelzi jobban a Financial

Times közlésének elhibázottságát, mint az, hogy nemcsak Magyarországon, hanem máshol is ellenérzéseket keltett. Például: „Lapunk értesülése szerint a Világbank illetékesei is igen csak rossz néven vették a Magyar Hitel Bank és az Országos Kereskedelmi és Hitel Bank fizetési képtelenségéről, likviditási problémáiról a Financial Timesban megjelent tévhírt, s komoly adatvédelmi és egyéb intézkedéseket foganatosítanak.” (Magyar Nemzet, május 27.)

(f) Jellegzetes típust képeztek a bűnbakkereső megnyilatkozások. Ezek abból a feltételezésből kiindulva, hogy a Financial Times cikke ártalmas, és azzal a szándékkal is született, hogy ártson, azt kutatták, hogy a kedvezőtlen és ártalmas információk nyilvánosságra hozatala kinek állhatott az érdekében, és milyen alattomos céljai voltak vele. Példaként a Magyar Nemzet „Ki állhat a bankok lejáratása mögött?” című cikkét idézhetjük. „Pénzügyi szakemberek szerint nem lehet kizárni, hogy az akció mögött a bankrésztvények alacsony árfolyamában érdekelt potenciális vevők, esetleg a versenytársak állnak. Egyesek azt is elképzelhetőnek tartják, hogy a bankprivatizáció tekintetében Magyarországgal rivális országnak is jól jöhetett a két magyar bank lejáratása. Mások az akcióban a privatizáció gyorsításának – meglehetősen ügyetlen – szándékát vélik felfedezni.” (május 27.)

Bankbotrány a levegőben

A Financial Times cikkéből Magyarországon végül is néhány nap alatt botrányszagú ügy lett, amelyben – túlnyomórészt a felháborodás, a visszautasítás, a számonkérés hangján – politikusok és pártok is sűrűn megszólaltak, különösen azok, amelyek olyan hírben álltak, hogy nem viseltetnek túl sok szimpátiával a bankokkal, a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel és a külföldi privatizálókkal szemben. Például: „Csurka István (MIÉP) kifogásolta, hogy a bankprivatizáció idején a Financial Times magyarországi tudósítója megírta: a magyar kereskedelmi bankok, különösen a Hitelbank és a Kereskedelmi Bank fizetési képtelen. A képviselő megengedhetetlennek tartotta, hogy ezt az információt az ÁV Rt. és a Nemzeti Bank legfőbb privatizációs tanácsadó cége szivárogtatta ki.” (Magyar Hírlap, június 13.)

Az ügy kapcsán szinte hisztérikus közhangulat alakult ki, amelynek a felháborodástól és a tiltakozástól izzó levegőjében sokszor még a szakmailag és politikailag potens személyiségek sem vállalták nyíltan a véleményüket. Ezt mi sem jelzi jobban, mint a következő epizód. Az egyik vidéki napilap újságírója az Állami Bankfelügyelet elnökének azt a kérdést tette fel, hogy „miért nem szólalt meg ebben az ügyben a bankfelügyelet?” Az újságíró leírása szerint az ÁBF vezetője „válaszolt, ám előzőleg kikapcsoltatta a magnót, mi több, megkért, hogy a tollat is tegyem le, s arra is, hogy utólag se írjam le, amit mondott.” (Zalai Hírlap, május 26.)

A reagálások értékelése

Látjuk tehát, hogy magyar részről a leírtak teljes vagy részleges tagadásával és/vagy a publikálás tényén érzett felháborodással reagáltak a Financial Timesnak a magyar állami nagybankok problematikus helyzetét jelző cikkére. Immár közel három év távlatából vizsgáljuk meg most azt a kérdést, vajon helyénvaló volt-e az a kommunikáció, amelyet annak idején a magyar hivatalosságok az ügyben folytattak?

Jogosak voltak-e tartalmi cáfolatok?

Már előljáróban egyértelműen leszögezhetjük: nem. Elsősorban azért nem, mert a magyar bankok valóban bajban voltak. A Financial Times cikkének megjelenése idejére éppen hogy befejeződött az 1992. évi hitelkonszolidáció, de már nyilvánvalóvá vált, hogy az állami nagybankok sok-sok milliárd forintot kitevő rossz hiteleinek problémáját nem sikerült megoldani. Az üggyel lényegében azonos időben napvilágot látott információk szerint a Magyar Hitel Bank és a Kereskedelmi Bank teljesen megrendült állapotban volt: „Budapestén dolgozó nyugati pénzügyi megfigyelő szerint... a két bank olyan rossz helyzetben van, amilyen nagyon ritkán fordul elő a világban.” (Népszava, május 21.) A pénzügyi intézetek közgyűlése kapcsán tetemes veszteségekről szóltak a híradások. Például: „A Magyar Hitel Bank 1992. évi 6,4 milliárd forintos vesztesége...” (Heti Világgazdaság, május 30.) Vagy: „A Kereskedelmi Bank Rt. 1992. évi üzleti eredménye 5,748 milliárd forint volt, amely a veszteségjelentés és a kockázati tartalékállomány 4,340 milliárdos növelése után 1,071 milliárd forint veszteséggé alakult át...” (Új Magyarország, május 21.) Azt, hogy a magyar bankok tőkeerősítésre szorulnak, még az Állami Vagyonkezelő Rt.-nek a Financial Times cikke ellen talán legélesebben tiltakozó vezetője sem vonhatta kétségbe. „Teleki elismerte, hogy szükség van új tőkére...” (Népszava, május 22.)

A legfényesebb bizonyítékot a Financial Times helyzetértékelésének igazságára azonban kétségkívül az a körülmény, illetve későbbi fejlemény szolgáltatta, hogy a vitatott cikk megjelenésekor már előkészítés alatt állt a bank- és adókonszolidáció néven elhíresült mentőakció, amelynek során több mint 300 milliárd forintot pumpált a pénzügyi kormányzat a tőkevesztett állami bankokba. (A pontos összeg ma sem ismert, sokak szerint az 500 milliárdot közelíti.) Ha a szóban forgó bankok nem voltak a brit lap állításainak megfelelően rendkívül válságos helyzetben, akkor vajon miért kellett óriási, a költségvetést és természetesen az adófizetőket sok-sok évre előre súlyosan megterhelő ezermilliókat a pénzügyi intézetek stabilizálására költeni? És vajon mi lehetett a magyarázat arra, hogy a magyar banki-pénzügyi szakemberek többsége vadul cáfolta a bankok válságának hírért? Az eseményeket figyelemmel követő állampolgárok valójában csak két dologra gondolhattak: az illetékesek vagy (a) nagyon is jól tudták, hogy mi a helyzet, ebben az esetben a nyilvánosság számára egyértelműen hazudtak; vagy (b) tényleg nem voltak tisztában a helyzet súlyosságával, ekkor viszont nyilvánvalóan nem voltak elég jó szakemberek ahhoz, hogy bankokat és pénzügyeket irányítsanak.

Csúsztatások, félreértelmezések

Kommunikációs szempontból arra is érdemes felfigyelnünk, hogy ha a Financial Times helyzetértékelése valóban téves lett volna, a magyar reagálásban megfogalmazott érvek ekkor sem lettek volna alkalmasak a hiteles cáfolatra, mivel csúsztatásokra és félreértelmezésekre épültek.

(a) A csúsztatások egyik leggyakrabban felbukkant fajtája a hazai és a nemzetközi számviteli szabályok különbözőségének elmosása volt. Miközben ugyanis a Financial Times cikke a nemzetközi pénzügyi piacokon egyedül mérvadó nemzetközi számviteli szabályok szerint értékelte a magyar bankok pozícióját, addig a cáfolatok a nemzetköziéknél lényegesen lazább és éppen ezért lényegesen kedvezőbb képet mutató hazai számviteli szabályokra hi-

vatkozott, amelyeket természetsszerűleg sehol a világon nem fogadnak el. Például: „A nemzetközi számviteli szabályok szerint értékelve, ha valamely bank kötelezettségeinek értéke meghaladja eszközeinek értékét, technikailag fizetéseképtelenné válik.” (Magyar Hírlap, május 21.) Ezzel szemben a hazai „cáfolatok”-ban az volt olvasható, hogy „a magyar számviteli elvek alapján a két bank tőkéje pozitív”. (Világ gazdaság, május 21.) Vagy említhetnénk, hogy május 27-én a Magyar Hitel Bank számos lapban közleményt jelentetett meg „Az MHB a magyar könyvvitel szerinti számok tükrében” címmel. (Magyar Hírlap, május 27.)

(b) Hasonlóképpen megtévesztő hatású (és feltehetően megtévesztő célzatú) volt a magyar reagálásokban a likviditás és a tőkehelyzet összemosása. A Magyar Hitel Bank imént idézett közleményében többek között az olvasható, „a bank vezetése kijelenti, hogy a bank zavartalanul működik, likviditási szintje az előírtat meghaladta, a betétesek pénze teljes biztonságban van.” (Magyar Hírlap, május 27.) Ez nem minősül érvényes válasznak a Financial Times azon állítására, hogy az MHB és az OKHB elveszítette saját tőkéjét és ezért technikailag fizetéseképtelen, hiszen a zavartalan likviditás nem azt jelenti, hogy egy vállalkozásnak vagy banknak van a pénzügyi biztonságához elegendő tőkéje, hanem hogy aktuális fizetési kötelezettségeinek fedezésére fel tud venni újabb hitelt. Mint ahogy arra a felháborodás és a cáfolási kényszer csillapultával több cikk is nyomatékosan rámutatott, a Financial Times „megállapításai sokkal inkább a bankok tőkehelyzetére vonatkoztak, mint a bankok pillanatnyi likviditására, azaz fizetőképességére. A kettő pedig elválhat egymástól. Még ha a bank kihelyezései, a hitelei nem is folynak vissza, s emiatt rendkívül megnő tartalékolási kötelezettsége, ami akár saját tőkéjét is igénybe veheti, közben akár zavartalanul is működhet, ha el tudja magát látni friss forrásokkal.” (Magyar Hírlap, június 2.) „Ha egy bank minősített kinnlévőségeinek állományát, amelyben átlag alatti, kétes és rossz hitelek is vannak, egy adott évben a nemzetközi szabályok szerint értékeljük, akkor az összes megképzendő céltartalékot még ugyanabban az évben be kell állítani a mérlegbe, s elszámolni az eredmény terhére. Ha a bank az adott évben veszteséges, akkor ezt az összeget már csak a saját tőkéjéből lehet levonni.” (Figyelő, június 17.)

Talán felesleges is hangsúlyozni, hogy a csúsztatások, félreértelmezések természetsszerűleg szintén vagy a hazugságnak, vagy a hozzá nem értésnek a gyanúját kelthették a hazai reagálásokat figyelőkben.

Jogos volt-e a publikálás kifogásolása?

Attól, hogy a Financial Times cikke – az érvénytelen, illetve hamis magyar cáfolatokkal szemben – a valóságnak megfelelő, igaz képet festett a magyar állami bankok helyzetéről, a kedvezőtlen tények nyilvánosságra hozatala még lehetett ártalmas, vagyis a publikálással szemben felhozott kifogások éppenséggel még lehetek megalapozottak és helytállóak is. Érdemi alátámasztást vagy mentséget azonban a nyilvánosságra hozatalt kifogásoló reagálások számára sem találtunk.

Mint emlékszünk, a publikálást az állásfoglalások nem kis része arra való hivatkozással kifogásolta, hogy a nyilvánosságra hozott adatok és helyzetértékelések egyfelől (hivatali vagy állam)titoknak minősültek, másfelől – mivel sötét képet festettek az érintett bankokról – megtéveszthették a közvéleményt, és az ügyfeleket (esetleg) arra indíthatták (volna), hogy tömegesen kivonják betéteiket ezekből a pénzintézetekből.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a Financial Times vitatott cikkében közöltek a

magyar bankügyekben akár csak felületesen tájékozottak számára egyáltalán nem képeztek titkot: a hazai állami nagybankok súlyos válsága köztudott tény volt, amelyről egyébként a sajtó szinte naponta írt. Vagyis az Állami Vagyonkezelő Rt. elnöke és társai olyan állítólagos titkok kiszivároztatása ellen tiltakoztak, amelyek valójában senki előtt sem voltak titkok. „A honi pénzügyvilág szereplői mintha túlreagálták volna a dolgot, és lázasan tiltakoztak a szenzációsnak szánt megállapítás ellen... Holott a szakembereket nem lepte meg a hír – mert eddig is tudták –, hogy a magyar bankok jelentős tőkehiánnyal küszködnek, stabilitásukkal... gondok vannak.” (Figyelő, május 27.) A bankszféra képviselőinek és a gazdasági újságíróknak egy – igaz, hogy csak kisebb – része nem is talált semmi meglepőt a Financial Times cikkében. Például Surányi György, aki akkor a CIB egyik vezetője volt, úgy nyilatkozott az egyik lapnak, hogy „a nagy kereskedelmi bankok... felérték tőkájukat, hiszen bevételeiknél nagyobb kétes kinnlévőségeik vesztesége. Ezért van szükség újratőkésítésre és a komplex hitelkonszolidációs programra.” (Népszabadság, május 22.) Vagy idézhetjük azt a híradást, amely szerint „az ÁBF névtelenségbe burkolózó magas rangú illetése” rámutatott, „az, hogy bankjaink némelyikének gondjai vannak és lehetnek... közismert”. (Magyar Nemzet, május 21.)

A laikusok, a nem szakmai közvélemény esetében sem lehetett szó arról, hogy az állami nagybankok válságával kapcsolatos hírek bármiféle váratlan újdonságot jelentettek volna. A művelt, tájékozott rétegek – amelyekből egyébként a banki betétesek és ügyfelek többsége kikerül – bizonyára tisztában voltak a helyzettel, hiszen a tömegkommunikáció akkor már egy éve szinte semmi másról sem szólt a bankokkal kapcsolatban, mint válságjelekről, rossz hitelekről, vissza nem fizetett, illetve nem törlesztett kölcsönökről és kölcsönkamatokról, a tőkemegfelelési mutató alacsony szintjéről, a kihelyezések bizonytalanságáról, csökkenő pénzügyi jövedelmekről, banki veszteségekről, hitelkonszolidációról és hasonlókról. Természetesen – mint ezt a mértékadó sajtó többször is közölte – nem is következett be semmiféle „bankpánik”, semmiféle tömeges betétkivonás. Az sem volt a legkevésbé sem titok senki számára, hogy a szerény eredményeket hozó hitelkonszolidációs akció után már jó ideje előkészületben volt a bankok feltőkésítését célzó bankkonszolidációs program. Például a Népszabadság – más lapokkal egyetemben – május közepén már azt közölte, hogy „a Nemzetközi Valutaalappal és a Világbankkal folytatott... tárgyalások után az Állami Vagyonkezelő Rt., a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyminisztérium megegyezett, hogy kidolgozzák a második hitelkonszolidációs és bankújratőkésítési programot... Az új program feltételeinek kidolgozása előrehaladt szakaszban van...” (május 14.)

Ami azt a bűnbakkereső kérdést illeti, hogy közreműködtek-e valamiféle sötét, a magyar bankok és az ország lejáratását szándékoló erők a kedvezőtlen információk publikálásában, erre alighanem csak azzal lehet válaszolni, hogy már maga a felvetés is meglehetősen abszurd: nem tükröz mást, mint azt, hogy az MDF vezette kormányzat ideje alatt bizonyos körökben valóságos nemzeti hisztéria alakult ki olyasféle félelmeket gerjesztve, hogy összeesküvő ellenségek – köztük nem utolsó helyen a liberális sajtó és média – le akarják járatni, romba akarják dönteni a magyar hazát. Az viszont nagyon is elképzelhető, hogy a Financial Times szerkesztősége és budapesti újságírója – az elkerülhetetlen lépések megtételét forszírozó nyomásgyakorlasként – azért publikálta a vitatott cikket, illetve azért éppen az állami nagybankok közgyűlésének napjaiban tette ezt, mert így akarta a magyar kormányzatot gyors elhatározásra bírni a bankok stabilizálása érdekében, és így akart áttételes támogatást nyújtani azoknak a magyarországi modernista-reformista gazdaságpolitikai erőknek, amelyek kiemelt fontosságot tulajdonítottak a bankszektor mielőbbi rendbetételének. Mindenesetre néhány jeltől arra lehet következtetni, hogy a Financial Times cikkének ebben az

értelemben tényleg volt nyomásgyakorló, a szükséges döntéseket gyorsító szerepe, emögött azonban aligha lenne jogosult ártó szándékot feltételezni. Például: „Magyar illetékesek határozott ígéretet tettek az ország gondokkal küszködő pénzügyi szektorának újratőkésítésére, az után, hogy a Financial Times megírta: a két legnagyobb bank, a Magyar Hitel Bank és a Kereskedelmi Bank tőkéjét rossz hitelekkel fakadó veszteségei felemésztették...” (Népszava, május 22.)

Határozottan úgy tűnik tehát, hogy a magyar bankokkal kapcsolatos kedvezőtlen információk publikálását kifogásoló nyilatkozatokat nem racionális indokok motiválták. Sokkal inkább az a jól ismert és napjainkban is számos esetben megfigyelhető attitűd munkált itt, amely szerint a problémákat nem szabad kivinni a nyilvánosság elé, különösen nem a nemzetközi színterekre, mert a szennyes kitergetése árt az ország hírnevének és – adott esetben – a magyar bankok külföldi megítélésének.

Az újságíró szerepe

Végül is maga a Financial Times és budapesti tudósítója adta meg a legvilágosabb választ arra a kérdésre, hogy miért volt helyes a vitatott cikk publikálása, és miért érthetetlen a magyar hivatalosságok kommunikációs magatartása. „A Financial Times brit gazdaságpolitikai napilap levélben válaszolt a Nemzeti Bank állásfoglalására, amelyben a pénzügyi visszautasítja az újság csütörtöki számában a Magyar Hitel Bank és a Kereskedelmi Bank technikai fizetésképtelenségéről szóló állításokat... A válaszlevél hangsúlyozza, hogy a banki állásfoglalás semmilyen érvet nem tartalmaz az FT állításainak helytelenségéről... Mivel az FT a tudósításban semmilyen szakmai hibát nem fedezett fel, teljes mértékben támogatja budapesti tudósítóját. Peter Martin, a lap pénzügyi szerkesztője nem hallott eddig arról, hogy sajtóper indulna az FT ellen, és el sem tudja képzelni, mi lenne a vádpont. Soha nem közölnek légből kapott számokat, ebben az esetben még csak saját megjegyzést vagy kommentárt sem fűztek a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap szikár jelentéséhez.” (Népszabadság, május 26.) Vagy: „...Peter Martin, az FT gazdaságpolitikai rovatvezetője elmondta: ha hasonló tartalmú, s tényeket felsorakoztató, korrekt írás jelenik meg valamilyen brit cégről, akkor onnan kezdve már nem azon folyik a vita, helyes volt-e annak publikálása – a figyelem magára a problémára irányul, s a vita a megteendő szükséges lépésekről folyik... Az újságírás feladata a többi között az, hogy népszerűtlen témákat felvessen és nyilvánosságra hozzon.” (Magyar Hírlap, május 26.)

Hasonló értelemben nyilatkozott a kifogásolt cikk szerzője, Nicholas Denton, a Financial Times budapesti tudósítója. „Nem kell minden mögött összeesküvést gyanítani... A nyugati újságírásban ez nem morális kérdésként vetődik fel. Persze, amikor ilyen számokról van szó, nagyon kell vigyázni. De az elsődleges felelősségem az olvasók hiteles és gyors tájékoztatása. Ebben pedig az a perdöntő kérdés, hogy igaz-e, amit írunk vagy nem. Ha igaz, akkor közre kell adni.” (Népszabadság, május 26.) Vagy: „Ha egy ország Európához szeretne csatlakozni, akkor nem engedheti meg magának, hogy pénzügyi rendszere lemaradjon az európai szinttől. Mindenki tudja, hogy a magyar körülmények nem említhetők egy napon bármely nyugati állam kondícióival... Figyelembe kéne venni, hogy a magyar gazdaság csakis abban az esetben bontakozhat ki, ha a határokat nem önmaga szabja meg, hanem a világgazdaság. Személyes véleményem szerint ez az egész bankügy két nap alatt lejátszódhattott volna, ha az érintett emberek elég okosan reagálnak. Azt kellett volna mondani, hogy

ugyan vannak problémák, de ezek megoldhatók, és a Világbank által készített jelentés is csak a segítségnyújtás alapjául szolgál. Egyébként meg vagyok győződve, hogy ez így is van. Ehelyett azonban egy hétig rágódott a magyar sajtó ezen az ügyön, végül mégis el kellett ismerniük az említett tények valóságát.” (Pesti Hírlap, június 1.)

A tanulságok ma is érvényesek

Egy-két hét elteltével a Financial Times cikkének megjelenése után a kedélyek lecsillapodtak, az illetékesek beletörődtek abba, hogy nem lehet eltitkolni azt, amit egyébként mindenki tud. A Magyar Nemzeti Bank sem erőltette tovább, hogy a magyar bankvilág számára elégtételt csikarjon ki a Financial Timestól, és természetesen a Magyar Hitel Bank sem indított sajtópert, az ÁV Rt. elnöke által kezdeményezett titoksértési vizsgálat pedig elhalt valahol, bár az intézmény vezetője nagyon fogadkozott, hogy „a vizsgálat eredményéről tájékoztatni fogja a közvéleményt”. (Népszabadság, május 24.) Majd jött a bankkonszolidáció is, amelynek viszont számos részlete – például összköltségének pontos végösszege – mind a mai napig nem ismert a nyilvánosság számára.

Kommunikációs szempontból végül is az eset legfőbb tanulsága egyértelműen az volt, hogy nem az igazság nyilvánosságra kerülése, a kedvezőtlen információk publikálása az, ami árt az érintettek vagy éppen az egész ország tekintélyének, hanem az igazság elkendőzésének, a közismert tények cáfolásának, a nyilvánossághoz való jog kétségbevonásának a nemzeti érdekekre hivatkozó, de valójában a sértett gőg által vezérelt kísérlete. Világosan mutatja ezt, hogy az esetre felfigyelő külföldi újságíróknak is elsősorban ez a vonatkozás maradt emlékezetes a Financial Times és a magyar hivatalosságok konfliktusából. Például az Osztrák Rádió és Televízió tudósítója, Karl Stipsicz a következőképpen kommentálta az ügyet. „...Ha a tartalom igaz, miért ne lenne leközölhető? Mert árt az országnak? Igenis árt, de nem annyira, mint a fontos döntések halogatása vagy annak áhítása, hogy majd megoldódnak a gondok saját maguktól.” (Heti Világgazdaság, június 5.)

Befejezésül arra kell rámutatnunk, hogy a társadalmi kommunikációnak az olyan természetű zavarai, amilyenekre az előzőekben ismertetett „bankbotrány” szolgált sajnálatosan jó példaként, egyáltalán nem ismeretlenek napjainkban sem. A közelmúltban a sport világában sikerült egy kísértetiesen hasonló ügyet produkálni. Miután az Ajax labdarúgó-csapatának vezetői különféle nemzetközi fórumokon a leghatározottabban szóvá tették, hogy a csapatnak a Ferencváros elleni budapesti kupamérkőzésén a holland vendégek a magyar szurkolótáborban az Ajax színes bőrű játékosait különösen sértő rasszista és fasisztoid megnyilvánulásokat voltak kénytelenek tapasztalni, a magyar sportköröket és kapcsolódóan a sajtó egy jelentős részét is a felháborodott tiltakozás hulláma öntötte el. A magyar reagálások, mit sem törődve azzal, hogy a hollandok által kifogásolt megnyilvánulások ténylegesen megtörténtek, és egyébként is köztudottan állandó kíséreléseik némely hazai csapat szerepléseinek, az Ajax magatartását minősítették sportszerűtlennek. Az esettel kapcsolatos magyar kommunikációk hisztérikusságát mutatja, hogy még olyan sajtócikk is akadt, amely az Ajax tiltakozó akcióját egyenesen annak jeleként értékelte, hogy Magyarországot ilyen módon (is) ki akarják szorítani Európából és távol akarják tartani az Európai Közösségtől. Nyilvánvaló, hogy a hollandokkal szembeni gyermeteg vádaskodások helyett egyetlen helyénvaló válasz lett volna: elnézést kérni a budapesti találkozón történetekért, megígérni, hogy a jövőben igyekezünk mindent elkövetni az Ajax által kifogásolt jelenségek felszámolása érdekében, és természetesen betartani az ígéretet.

¹ Thomas, A. M.: Az írástudatlanság társadalmi és gazdasági költségei. In Maróti A. (szerk.): *A funkcionális analfabetizmustól a távoktatásig*. ELTE Közművelődési Tanszék, Budapest 1992.

² Terestyéni Tamás: An inquiry into the role of the written word in Hungarian communication culture. *Prospects*, Vol. XVII, No. 2, 1987.

³ Terestyéni Tamás: Helyzetkép az idegennyelv-tudásról. *Jel-Kép*, 1995/2.

⁴ Angelusz Róbert – Tardos Róbert: Kulturális-kommunikációs rétegződés. *Szociológia*, 1987/2.

⁵ A beszédcselekvések mibenlétéről lásd Austin, J.: *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

Kováts Ildikó

A KOMMUNIKÁCIÓS SZAKKÉPZÉS NEMZETKÖZI TAPASZTALATAI

*Beszámoló a kommunikációs oktatási profilok és tendenciák
című nemzetközi szemináriumról*

Magyarországon az egyetemi szintű kommunikációoktatás és újságíróképzés az elmúlt egy-két évben erőteljes fejlődésnek indult. A tárgykörben 1995 májusában Pécsen tartott munkaértekezlet tanúsága szerint legalább 12 egyetemen és főiskolán lehet ilyen tanulmányokat folytatni.

A Felsőoktatási Fejlesztési Alapból a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem támogatást kapott egy felsőfokú kommunikációs szakképzési program kidolgozásához és megvalósításához. E projekt részeként az Egyetem 1995 nyarán – a Nemzetközi Média- és Kommunikációkutató Társaság (IAMCR) Portorozsban megrendezett konferenciájához kapcsolódóan¹ – nemzetközi szemináriumot szervezett a kommunikációs oktatási profilokról és világtendenciákról. A szeminárium magyar résztvevői megismerkedhettek neves külföldi egyetemek oktatási gyakorlatával és amerikai, angol és finn szakemberek tapasztalataival. A nemzetközi tapasztalatcsere után a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem kommunikációképzési projektjének megvitatására került sor. A következőkben a szemináriumnak azokkal a lényegesebb megállapításaival ismertetjük meg az olvasókat, amelyek szélesebb körben is érdeklődésre tarthatnak számot.

OKTATÁSI PROFILOK A KÜLÖNBÖZŐ EGYETEMEKEN

Kaarle Nordenstreg professzor, a tömegkommunikáció-kutatás Magyarországon is jól ismert tekintélye azzal indította beszámolóját, hogy Finnország volt az első skandináv ország, ahol már viszonylag korán – 1925-ben Helsinkiben – elkezdődött a rendszeres újságíró-oktatás. 1960-ban az egyetem társadalomtudományi fakultását, melynek keretein belül az újságíróképzés folyt, a felsőoktatási decentralizálási program részeként Tamperébe helyezték át. Ezzel párhuzamosan modernizálták a képzést, egyrészt elméletileg megalapozottabb lett az oktatás, másrészt a szélesebb tömegkommunikációra is kiterjedt, nemcsak a nyomtatott sajtóbeli újságírásra. 1960 és 1990 között mintegy 500 diák választotta fő szakként, 400 pedig másodszakként a tömegkommunikációt.

1993 óta három fő témakörben folyik az oktatás: újságírás (nyomtatott sajtó, rádió és televízió), médiainstémények és kommunikációs elméletek. A tömegkommunikáció és újságírás tanszéknek 22 állandó munkatársa van. A munkatársak kutatási profilja igen széles területet ölel fel: tömegkommunikáció-elmélet, a (társadalmi) kommunikáció filozófiai és ideológiai vonatkozásai, objektivitás, posztmodernizmus, újságírói etika, médiapolitika, politikai kommunikáció, média és demokrácia, nyilvánosság, politikai imázs, kultúra és média, populáris kultúra és média, audiovizuális kultúra, média és kulturális identitás, média és nemzeti identitás, diskurzuselemzés, meggyőzés és propaganda, retorika, műfajelméletek, közönségkutatás, nemzetközi kapcsolatok és média, interkulturális kommunikáció, médiatörténet, közvélemény és természetesen a gyakorlati újságírás.

Undergraduate szinten az oktatás általános bevezető kurzussal kezdődik, mely a következő tantárgyakból áll: bevezetés az újságírásba és a tömegkommunikációba, tömegkommunikációs intézmények, médiajog és etika, tömegkommunikáció és társadalom, tömegkommunikáció és kultúra. Graduate szinten a hallgatók tudományos és gyakorlati specializáció között választhatnak. A lehetőségek olyan irányokra terjednek ki, mint tudományos kutatásra való (elméleti és módszertani) felkészülés, kommunikációelméletek, újságírói szakmai képzés, audiovizuális kommunikáció, elektronikus információs hálózatok.

Terhi Rantanen, a Helsinki Egyetem kommunikációs képzésfejlesztési munkacsoportjának tagja elmondta, hogy az Egyetemen 1968-ban alapították a kommunikációs tanszékét. Hét teljes munkaidős oktatójuk van, és számos részmunkaidős vagy óraadó tanár segíti a munkájukat. Oktatási profiljuk hármast: tömegkommunikáció, szervezeti kommunikáció és személyközi kommunikáció. Évente 32–35 diákot vesznek fel, nagy a jelentkezés ezekre a helyekre. 1975 óta 326 diák végzett náluk – 61 százalék tömegkommunikációs, 26 százalék szervezeti kommunikációs, és 13 százalék személyközi kommunikációs képesítéssel. A végzetek 39 százaléka PR-területen helyezkedett el, 23 százalék a médiánál, a többieket reklámcégek, egyetemek és kutatóintézetek alkalmazzák.

A tanszék a következő kurzusokat kínálja: bevezetés a kommunikáció tanulmányozásába, kommunikációs jogok, tömegkommunikáció-elemzés, a szervezeti kommunikáció elemzése, PR és személyközi kommunikáció, külső és belső szervezeti kommunikáció, kommunikációkutatási trendek és módszerek. Az alapstúdiumokat követő, illetve kiegészítő speciális kommunikációs kurzusaik a következők: kommunikáció és fejlődés, nyelv és kommunikáció, a kulturális ipar, vizuális kommunikáció, reklám és hirdetés, cégimázs, politikai kommunikáció, nemzetközi kommunikáció, a hír története, kommunikációs politika és szólásszabadság, környezet és kommunikáció, gyakorlati újságíróképzés.

Colin Sparks a Westminster Egyetem Kommunikációs Központjának képzési struktúráját mutatta be. A Központ egyrészt újságíróképzést, másrészt kreatív-művészeti oktatást kínál, az előbbiben nagyon sok gyakorlati foglalkozással. Kommunikációkutatásaikra kulturális antropológiai orientáció és erős társadalomkritikai beállítódás jellemző. Munkájukban esztétikai közelítések, reprezentációs elméletek, szemiotikai elemzések dominálnak, miközben hangsúlyozott kutatási vonal a politika és a gazdaság interferenciája a kommunikációban.

Két-háromezer undergraduate és száz-százötven graduate diákjuk van. A Westminster Egyetem egyéves posztgraduális kommunikációs Master kurzust is tart. Alapszinten az oktatás legfőbb célja a tömegkommunikációs és telekommunikációs politikát és gyakorlatot befolyásoló politikai, gazdasági, kulturális tényezők hatásmechanizmusainak megismertetése, különös tekintettel a kommunikációs ipar politikai-gazdaságtani sajátosságaira, a nem-

zeti és nemzetközi kommunikációpolitikára, a kultúra, a modernizáció és a kommunikációs technika kapcsolataira. Posztgraduális szinten olyan tárgyak kapcsolódnak be a képzésbe, mint média és modernitás, kommunikációkutatói módszerek, piackutatói módszerek, kommunikációs politika, média és hatalom, az Európai Közösség audiovizuális politikája. A témák tulajdonképpen már önmagukban is jelzik, hogy a társadalmi kommunikáció és a kommunikációs politika elemzése terén nagy hangsúlyt helyeznek a kritikai gondolkodás elsajátítására.

Andrew Calabrese, az amerikai Colorado Egyetem professzora a következőképpen mutatta be a náluk folyó kommunikációs oktatást. Intézményükben 28 oktatóval működik a Tömegkommunikációs és Újságíró-iskola. Tradicionálisan Master fokozatot nyújtanak, de az utóbbi két évben már Ph. D fokozat megszerzésére is lehetőség volt. A kifejezetten kommunikációs tantárgyak aránya mintegy 25 százalék, a fennmaradó tantárgyi hányad különféle társadalomtudományi kurzusokból áll. A diákok az egyetem harmadik évében vehetik fel a kommunikációs specializációt, mégpedig négy területen: hirdetés, rádió- és televízió-riporterség, műsorproduktions-menedzsment, hírszerkesztés. A felvétel előfeltétele, hogy a jelentkezők az első két évben túljussanak a következő tárgyakon: bevezetés a modern tömegkommunikációba, írásgyakorlatok, műfajok. A kommunikációs specializáció kötelező kurzusai: az újságírás története, tömegkommunikáció-kutatás, közvélemény-kutatás, reklámkutatás. További felvehető tárgyak: hír- és véleményírás, színes riportok, fotóriport, kiadványtervezés, PR alapfogalmak, kommunikációs jog, nemzetközi kommunikáció, médiagazdaságtan, kommunikációelmélet, telekommunikációs politika, kommunikáció, modernitás és társadalmi térbeliség, tömegkommunikációs intézmények. A Ph. D. programban a fő hangsúly a kommunikációs elméletekre, valamint a kommunikáció és a kultúra intézményi közelítésére esik.

Mint a fentiek is jelzik, a szeminárium egyik fő tanulsága az volt, hogy a különböző egyetemeken a helyi sajátosságoknak, az oktatói kapacitásoknak és természetesen a tanárok egyéni érdeklődésének függvényében a legkülönbözőbb kommunikációoktatási profilok jöhetnek létre. Nincsenek általánosítható elvek, és senki sem érezheti feljogosítva magát arra, hogy értékítéletet mondjon a másik helyen folyó oktatás jellegéről, struktúrájáról. A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem kommunikációs programjának profiljához a Helsink-i Egyetem képzési rendszere áll legközelebb, de ott a tágabb környezet nem közgazdasági és társadalomtudományi, hanem inkább bölcsészettudományi.

AZ ÚJSÁGÍRÓKÉPZÉS ÉS A (TÖMEG)KOMMUNIKÁCIÓ-OKTATÁS LEGÚJABB TENDENCIÁI

Az újságíróképzésre vonatkozóan nemzetközi kutatási tapasztalatok is rendelkezésre állnak. Ezekről a szemináriumon Colin Sparks beszélt, aki a 80-as évek közepén Slavko Splichallal (Szlovénia) egy, a témába vágó nemzetközi projektet vezetett, és az eredményekről könyvet is publikált. (*Journalists for the 21st Century*, Ablex, 1994.) A szóban forgó kutatás újságíró-hallgatók motivációit, családi hátterét, szakmai elvárásait, politikai nézeteit, a sajtószabadságról és a professzionalizmusról alkotott nézeteit vizsgálta a nyolcvanas évek második felében 22 országban.

Az eredmények azt jelzik, hogy széles körű egyetértés alakult ki arra vonatkozóan, hogy az újságíróképzésben a következő tárgyköröket kell tanítani: (a) kommunikációs készségfejlesztés és jártasság kialakítása a kommunikációs technikák használata terén; (b) alapvető kommunikációs és médiaelméletek; (c) módszertani ismeretek; (d) általános háttérismeretek és egy-egy terület – például politika, gazdaság, tudomány, jog stb. – speciális ismerete. Általában elfogadott az a vélemény, hogy az alapozó, szélesebb társadalmi ismereteket nyújtó és a kifejezetten kommunikációs tárgyak között az optimális arány 75–25, 70–30 százalék körül mozog. A kommunikáció területén belül az elméleti és gyakorlati tárgyak optimálisnak tartott aránya változóbb: a gyakorlatorientált (újságírói) „szakiskolák”-tól a kifejezetten kommunikációelméleti orientációig sokféle változat található. Kitűnt, hogy miközben az oktatók az elméleti oktatást forszírozzák, a diákok azt remélik, hogy gyakorlati képzést kapnak.

Meglehetősen bizonytalanosság mutatkozik abban a tekintetben, hogy milyen legyen a médiaipar és az egyetemek kapcsolatának jellege. Sajátossága az újságírói szakmának, hogy bár terjed az újságíró-oktatás, és nagyon sok egyetem ad ilyen képzettséget igazoló diplomát vagy fokozatot, a szakmai alkalmazásnak gyakran egyáltalán nincsenek olyan kritériumai, melyek kizárnák a célirányos képzettséggel nem rendelkezőket a szakmából. Ez természetesen – legalábbis a számos szakmában (például a jog vagy az orvoslás területén) érvényesülő formális alkalmazási követelmények felől nézve – a professzionális jelleget is megkérdőjelezi. Ugyanakkor az a tény, hogy az újságírók véleménye világszerte viszonylag egységes a szakmai normákat és a tömegkommunikáció társadalmi funkcióit illetően, a munka tartalmának vonatkozásában a professzionalizmus viszonylag magas szintjéről tanúskodik.

Miközben Európában az újságírás és az egyéb kommunikációs pályák, illetve az ilyen irányú egyetemi-főiskolai stúdiumok iránt igen nagy az érdeklődés, a magyar származású George Gerbner professzor, aki egyike a legnagyobb nemzetközi tekintélyű kommunikációkutatóknak, arról tartott előadást, hogy az Egyesült Államokban a korábbiaktól, illetve az európaiaktól eltérő tendenciák figyelhetők meg. Az Államokban kezdődött a világon először az egyetemi szintű újságíróképzés a múlt század végén, és alighanem az amerikai média tekinthető a világon a legfejlettebbnek mind technikai értelemben, mind a piac nagyságát, mind a nyújtott programok számát és sokféleségét nézve. Ugyanakkor Amerikában mutatkoztak meg legelőször az újságírószakmának és a szakirányú újságíróoktatásnak a válságjelei is. Például a kommunikáció- és médiaszakokon végzettek egy része nem tud elhelyezkedni, vagy csak alacsonyan fizetett állásokban. A fizetések csökkenésével és a szakma presztízsének gyengülésével párhuzamosan érezhető az újságírói pálya elnöiesedése is. A háttérben nem utolsósorban az áll, hogy az újságírói munka megszűnt – ha valaha is az volt – szabad, autonóm újságírók tevékenységének lenni. Az újságírói tevékenység elbürokratizálódott, az újságíró pusztán egy csekély autonómiájú és döntési szabadságú láncszemé vált a publikáció folyamatában, egyéni felelőssége és morálja óhatatlanul összeroskolt a médiaműködés érdekeivel, és mindez szükségképpen kihatott a szakmai identitásra, de a munka és az alkalmazás körülményeire is.

A felsőfokú újságíróképzés problémái, amelyek egyébként szorosan összefüggnek az amerikai felsőoktatás egészének válságával, nem utolsósorban azzal a finanszírozási vonatkozásokat is érintő kérdéssel kapcsolatosak, hogy milyen mértékben kell az (állami) egyetemeknek a (privátszférában végzendő) gyakorlati munkára felkészíteni a hallgatókat. Különösen élesen vetődik fel ez a kérdés az újságíró- és kommunikációoktatás terén, mert ez a

szféra meglehetősen költségigényes a drága oktatási technika és a kiscsoportos oktatási formák szükségessége miatt. Az oktatók nem kis része szerint a média és az újságírás területén folyó képzés gyakorlati, szakmai jellegű, ez pedig egy igazi egyetemnek – mint universitásnak – nem feladata. Azok, akik az egyetemeken folyó újságíróképzés gyökeres átalakítását támogatják, azzal érvelnek, hogy a kommunikációs aspektus és szemléletmód minden téren alapvető fontosságúvá vált, ezért a kommunikációs oktatást értelmetlen és indokolatlan külön szakokhoz kapcsolni. Arra hivatkoznak, hogy a hagyományos tantárgyak, illetve tanszékek keretein belül is meg lehetne, sőt jobban meg lehetne oldani a kommunikációs képzést. Például a nyelvi-kommunikációs kompetenciával kapcsolatos stúdiumok az irodalmi oktatás részét képezhetnék (részben képezik ma is). Olyan tendencia is tapasztalható, hogy a hagyományos tömegkommunikációs tantárgyakat multimédia kurzusokká vonják össze, bár ez, miközben a technikai jellegű kommunikációs készségeket kétségkívül fejleszti, kevéssé segíti elő az elvárt kritikai újságírói attitűd kialakulását. Az egyetemi változtatási igényekkel egy időben maga a médiaipar is olyan átalakulásokon megy keresztül, amelyek megkérdőjelezzik a hagyományos tantárgystruktúrákat, például a nyomtatott sajtó, a rádió és a televízió, tehát a technika szerinti tantárgyi elkülönülést.

Az egyetemi újságíróoktatás lényegében változatlan fenntartása mellett érvelők a demokrácia érdekeire hivatkoznak. Szerintük különösen a vidéki és kisvárosi médiavállalkozások és a kisebbségi, lokális médiumok színvonala csökkenne, mert ezek – szemben a nagy és gazdag médiavállalkozásokkal – nem tudnának megfelelő szakmai képzést nyújtani munkatársaiknak.

George Gerbner az elméleti oktatás primátusa mellett tette le voksát, mondván, hogy az egyetemeknek valóban nem az a feladatuk, hogy konkrét gyakorlati munkára készítsenek fel; az egyetemeken olyasmit kell a hallgatóknak – a jövő újságíróknak is – tanítani, amit nem tudnak megtanulni a munkahelyeken, például a szerkesztőségekben. Különösen igaz ez a szakmának, a munkahelyeknek áttekinthetetlen és előre láthatatlan változása idején. Kaarle Nordenstreng viszont Gerbnerrel szemben azt hangsúlyozta, hogy az elmélet mellett gyakorlati készségfejlesztést is tartalmaznia kell a felsőfokú újságíróképzésnek, mert egyrészt ez vonzó a hallgatók számára, másrészt mert ha a képzésben nincsenek az újságírói gyakorlathoz célirányosan kötődő elemek, akkor valójában újságíró-oktatásról nem is beszélhetünk. A vita a szeminárium keretében nem dőlt, nem is dőlhetett el, mindenesetre nyilvánvalóvá vált, hogy a hatékony újságíróképzés megvalósításához nincsenek általánosan elfogadott receptek. Valószínű, hogy hazai terepen is többféle változat alakul ki.

JEGYZET

¹ Az IAMCR portorozsi konferenciájáról lásd Kováts Ildikó: Kommunikáció- és médiakutatás nemzetközi perspektívából. *Jel-Kép*, 1995. 3–4.

ORIENTÁCIÓ

Komlósi László Imre

A JELENKORI ÉRVELÉSELMÉLET KÉRDÉSEI

II. RÉSZ*

INTERAKCIONIZMUS, KONSTRUKTIVIZMUS ÉS A NYILVÁNOS ÉRVELÉS

„A fizikai valóság annak arányában tűnik visszahúzódni, amint az ember szimbolikus tevékenysége tért hódít. Ahelyett, hogy az ember a dolgokkal magukkal foglalkozna, bizonyos értelemben szakadatlanul magával folytat tárgyalást.”

Cassirer (1944:25): *Essay on Man*

„Az értelem képessége csak az embereknek az egymásközi társadalmi érintkezésében, a beszédben tud megvalósulni és kiteljesedni.”

Kuno Lorenz (1990:48): *Einführung in die philosophische Anthropologie*

A tanulmány első része azt a kérdést vetette fel és járta körül, vajon milyen értelem- és milyen mértékben őrizhetők és őrizendők meg a klasszikus argumentációelméleti hagyományok, illetve mennyiben szorulnak ezek a hagyományok módosításra, változtatásra. Nyílt szándékom volt, hogy a közelmúlt kutatásainak fényében az argumentáció, az argumentatív viselkedés és az érvelési tevékenység fogalmakra, valamint az azokkal szorosan összefüggő, vagy azokból levezethető fogalmakra vonatkozóan olyan definíciókat fogalmazzak meg, amelyek a fenti kérdést segítenek megválaszolni, vagy legalábbis az arra adandó válaszokat előkészíthetik.

Arra a következtetésre jutottam, hogy nem annyira a klasszikus arisztotelészi felosztás (retorika, dialektika, logika) tartalmával, mint inkább annak szemléletével vannak problémák. A hagyományosan külön részdisciplínákként kezelt fenti hármas a viselkedéstudományi kommunikációelmélet (más szóval empirikus pragmatika) valamint a modern megismerés-tudományi szemlélet ismeretében nem választhatók szét. Tehát amíg a tanulmány

* A tanulmány első része a bibliográfiában (Komlósi 1995a) megjelöléssel szereplő tanulmány.

első részében egy szemléletváltás okait elemeztem, a most következőkben annak következményeire szeretném a figyelmet irányítani.

Mielőtt azonban a következmények tárgyalására sort kerítenék, rendszerező célzattal megkísérlem összefoglalni az első részben megfogalmazott főbb állításaimat. Az emberi megismerés és gondolkodás módjaira vonatkozó mai elképzeléseink (különös tekintettel a kognitív tudomány eredményeire) azt sugallják, hogy az érvelési tevékenység mind a formális logikák keretein belül kidolgozott és megfogalmazódott következtetés-rendszerekre (azaz a szemantikai egységek közötti logikai relációk belső törvényszerűségeire), mind pedig a pragmatikai egységek (nyelvi cselekvések) közötti külső, konvencionális viszonyokat figyelembe vevő következtetés-rendszerekre egyaránt épít. Az utóbbi fajta – nem szükségszerűen deduktív eljárásokon alapuló – argumentatív viselkedés a hétköznapi, praktikus, inferenciális érvelések és azok pragmatikai feltételeinek hatása alatt működik. Mint láttuk, az „új retorika” hagyományából következik, hogy az „argumentáció logikája” univerzális és szintézist alkotó, amennyiben a hétköznapi gondolkodás és érvelés gyakorlatában érvényesnek és elfogadhatónak minősülő érvelési tevékenységet ismeri el mérvadóknak.

Az érvelési tevékenység pragmatikai konstituálódása abban áll, hogy a beszédpartnert a kérdéses/vitatott tényállásokról alkotott meggyőződésében és az abból elvárhatóan következő/jósolható cselekedeteiben a saját meggyőződése, illetve szándékaim szerint befolyásolom. Az, hogy az „eredmény” valós értelemben mennyire az én álláspontom elfogadását vagy annak bizonyos mértékű elfogadását jelenti, és hogy ez milyen mérvű kompromisszum kialakítását/kialakulását hozza magával, nyilvánvalóan egy viszonylati, de ugyanakkor fokozati kérdés is. Ismeretelméleti szempontból egy, az interaktív viselkedés eredményeként előállott, módosult tudattartalomról beszélünk. Az érveléstani szakirodalom ezt kialakított konszenzusként jelöli. Ezek figyelembevételével általánosan megfogalmazható, hogy az érvelési tevékenység egy tipikus módon verbálisan megvalósuló társas interakció, amely összetett szándékok és hatásérvényesítések kontextusában megy végbe.

De mi is ez az alku, amit megfelelő érvek megfelelő körülmények közötti felsorakoztatásával érhetünk el? És mi az eredményes érvelés garanciája?

A szélesebb értelemben vett, a társas viszonyok feltételei között végbemenő alkotó emberi cselekvés, azon belül pedig az érdekorientált kommunikatív cselekvés célja ez az alku. Az argumentatív tevékenység a kommunikatív cselekvésnek reflexíven alkalmazott, szimbolikus, verbális interaktív cselekvéseként megjelenő/megszülető aktualizációja. Ugyanakkor visszafordítva is igaz ez a sor, hiszen a nyelvileg közvetített szimbolikus interakció paradigmatis, azaz példaértékű más, nem verbális cselekvés számára.

A szimbolikus cselekvés természete, ereje, működési mechanizmusai, a szimbólumokkal történő manipuláció lehetőségei mindig is központi kérdésként vetődtek fel a filozófiában és a pszichológiában, általában az emberi gondolkodás természetét fűrkésző tudományokban. Két, tudományfilozófiailag jelentősen eltérő hagyományt képviselő, ugyanakkor a szimbolikus cselekvés problémakörét direkt módon megvilágító nézetet szeretnék röviden felidézni.

Ernst Cassirer¹ a szimbolikus formáknak az emberi megismerés és tapasztalás folyamatában elfoglalt szerepét vizsgálta, amelynek központi fontosságot tulajdonított az ember természetrajzában. Az emberi természet (és ezen belül az alkotó gondolkodás) Cassirer szerint funkcionális, nem szubsztanciális. Nincsenek intrinzikus emberi tulajdonságok, amelyek az emberi „lényegét” mutatnák fel: a „lényeg” az emberi tevékenységek rendszerében érhető tetten. Nem a hatások egységével állunk szemben, hanem csakis a tevékenység, az al-

kotó folyamatok egységével. Hangsúlyozni kell, hogy az alkotótevékenység Cassirer világ-nézetében nem az eredményével jellemezhető, hanem kizárólag a tapasztalattá emelt, a gondolatban és tapasztalatban megélt szimbolikus világegyetemmel. A szimbolikus formák filozófiája tehát egy olyan mentális szférát ír le, ahol a tapasztalattá szerveződő, a megismerést szolgáló mentális folyamatok különböző komplexitású meta-szinteket hoznak létre. Az argumentatív viselkedés szemszögéből ez úgy értelmezhető, hogy az alkotó folyamat azokkal az eljárásokkal azonosítható, amelyek a diskurzív kooperáción alapuló interakciós formák konvencionális vagy éppen ritualizált versengésén nyugszanak, azaz amelyek a felkínált érvek/állítások közül az adott argumentatív helyzet szempontjából legmegfelelőbbeket kiválasztják. Érdekes észrevenni, hogy milyen hasonló alapállású Cassirernek a szimbolikus formák manipulációján nyugvó, eljárásokban megragadható nézete Johnson-Laird (1983) mentális modelleket feltételező, hatékony algoritmusokat, mint alkotó folyamatokat eredményező elméletével vagy éppen a tudatról és megismerésről alkotott konstruktivista nézetekkel (Schmidt 1987a). Az utóbbiról részletesebb elemzést kap még lejjebb az olvasó.

A szimbólumokkal történő manipuláció természetét, lehetőségeit és következményeit vizsgálja Pléh Csaba számos, a megismeréstudomány (más néven kognitív pszichológia) mai kérdéseit tárgyaló munkájában (Pléh 1995a és 1995b). A jel (szimbólum) fogalma² – ha tetszik, Quintilianustól Peircen, Fregen, Morrison keresztül Wittgensteinig – az „aliquid stat pro aliquo” szellemében fogalmazódik meg újra és újra. „A jel valaki számára valamit valamely minőségben helyettesít.” Más szóval, a jel valakihez (szándékoltan) szól, hivatkozik vagy felidéz – valamilyen hatáseredménnyel – a célzott illetőnek vagy beszédpartnernek valamit. A szimbolikus cselekvés is valamely cselekvésre, eseményre, állapotra, tényállásra, hangulatra stb. utal egy másik résztvevő számára úgy, hogy az az utalást értse/érthesse, azt értelmezze/értelmezhesse és ezáltal a helyettesítés tényét érvényesként elfogadja/elfogadhassa. A szimbolikus cselekvések értelmezési mozzanatokra szorulnak, sikerességük a befogadó képességeitől és szándékaitól messzemenően függ. A szimbolikus cselekvések továbbá a nem természetes módon létrejövő jelekkel hozhatók párhuzamba, mivel mindkettőnek alapfeltétele, hogy szabályokon keresztül érvényesülő konvencionális jelentésük legyen és intencióval felruházott jelhasználat húzódjék meg mögöttük. Szélesebben értelmezett interakciós körülmények között elmondható, hogy a beszélők konvencionálizálódott intenciórendszere biztosítja a szimbólumhasználat érvényességét és sikerességét. Bruner (1974) az érett megismerési és gondolkodási folyamatok kialakulását egyértelműen a természetes nyelv szimbólumaival való kompetens bánásmódból vezeti le, megállapítván, hogy az érett gondolkodás szimbólumdeterminált folyamat. Piaget (1978) szerint ugyanakkor a jel önmagában való manipulálhatóságából – az „itt és most” meghatározottságától le választva – következik a szimbolikus funkciók megvalósulása.³

Az a megállapítás, hogy a szimbolikus funkciók megengedik a jel önmagában való manipulálhatóságát, a hamis képviseleket (mikoris a jel leválik a valóságról, a külső helyzetről úgy, hogy azonban továbbra is az indexikalitás benyomását kelti), valamint a jelek átalakítását, elvezet a szimbólumok keletkezésére és funkcióira vonatkoztatott társas konstruktivizmus fogalmához. Vigotszkij (1971) elméletet dolgoz ki arra vonatkozóan, miként képzelhető el a közvetítés a tényállások, a jelek és a jelek révén internalizált tényállások között. Az ő gondolati rendszerében az interszubjektív intraszubjektívvé válik, azaz a külső viszonyok átrendeződnek és újból konstruálódnak. Ez a lehetőség megnyitja az utat egy sor olyan tényleges funkció felé, amelyek a szimbólumok, illetve szimbolikus cselekedetek átrendezését teszik lehetővé. Közismert a freudi értelmezés szerint a szimbólumok

többletfelvétele, illetve azok személyes feltöltődése, vagy a jungi értelmezés szerint azok archetípusok révén történő kulturális feltöltődése. A diskurzív/argumentatív viselkedés elemzése szempontjából azonban talán relevánsabb a közösségi élménytöblet beépülésének jelensége, ahogyan azt Mérei (1975) kifejti. A megfelelő pragmatikai kontextusban elhangzó „utalás” szimbolikus funkciót tölt be és jelzés értékű, hiszen pars pro toto-szerűen hív elő olyan korábbi helyzetet, amelynek élményében a közösség tagjai közösen osztoznak. Ugyanakkor szemiotikailag az adott „utalás” egy olyan jelzés, amely aktivál egy kontextust, amelyből a jel származik. A jel, a maga primitív formájában és újra megjelenésében aktiválja az eredeti, közös élményt. Ennek járulékos jelensége egy bizonyos értelemben a „regresszió”, amely révén újból lehet részesedni a néhai közös élményből.

Hallatlanul érdekes, hogy a fent említett szimbólummanipulációt, illetve átrendezést érintő esetek a „legsikeresebb” retorikai fogásokként, illetve effektív argumentatív technikákként lennének történetesen elemezhetőek, ha az argumentációs szakemberek az ilyen szimbólumkezelést a megfelelő „problémaérzékenységgel” tudnák kezelni.

A nyelvnek a kommunikatív és argumentatív tevékenységekben betöltött konstitutív-konstruktív szerepéhez hozzá tartoznak – többek között – a pragmatikailag értelmezhető „forgatókönyvnek”, a társalgási relevancia kialakításának, a hétköznapi tudásmintázatok szociális lehorgonyzásának, valamint a másodlagos koherenciateremtés mechanizmusainak a kérdései. A nyelv és a megismerés kapcsolatában jelentős népszerűsége tett szert az a nézet, miszerint a nyelv konstituálja a megismerési folyamatokat, hiszen a nyelvi konvenciók hagyományt, kultúrát, gondolkodásmódot és életformát mobilizálnak.⁴ A nyelv aktuselméletei általában és a grice-i hagyományok konkrétan ezt a fajta sorrendet, azaz a nyelvi konvenciók meghatározó primátusát erősítik.

Ezzel ellentétes erejű a nyelvi játékok wittgensteini felfogásából következő hagyomány. Eszerint az emberi kommunikációs viselkedés magasan kontextusfüggő, még akkor is, ha az adott „kijelölt játéktér” vagy a „beszédszituáció” képzett, absztrakt, metasztintű is. Minden nyelvhasználat egy sajátos játéknak az eredménye. Bizonyos korábbi kutatási eredményeink alapján elmondhatjuk (Komlói and Knipf 1987, Komlói 1995a, 1995b), hogy az interaktív diskurzus – amelyben a szerepek és az azokkal társuló dinamikák központi helyet foglalnak el – legfontosabb keretfeltétele, hogy egy releváns és a részt vevő felek számára azonosítható játékszín (nem színjáték!) és játéktér konstituálódjék. A nyelvi játékok olyan dinamikus, rugalmas, törekeny és egyedi alakzatok, amelyeket a résztvevő, illetve részt venni szándékozó/képes ágensek kooperatív és megegyezés-orientált szándékai garantálnak. A megegyezés érvénye „kérészélű”: csupán a nyelvi játék idejére szól az egyezség! Ha újabb nyelvi játék van születőben, annak „lejátzására” új szerződést kell kötni.

Ez az elképzelés, amely lényeges pontokon módosíthatja a megismerési folyamat megértése szempontjából elemzendő nyelv és gondolkodás viszonyának kérdést, a kognitív tudomány⁵ számos mai eredményétől kap bátorítást. A kognitív fordulat (amely divat is és lendület is) szemléletváltást idézett elő a tudatfilozófiában, a tudományelméletben, a pszichológiában és a nyelvpszichológiában egyaránt. Ugyanennek a fordulatnak közvetlen következménye a „naturalizált episztemológia”, vagy a „biológiai episztemológia” megszületése, az informális logikák számos válfajának megjelenése, vagy éppen az érveléstan és általában az argumentációelmélet radikális átalakulása.

A megismerés-tudomány területén az egyik ilyen markánsan nyomon követhető hatás az úgynevezett radikális konstruktivizmus (vagy konstruktív megismerés-tudomány) érveinek térhódítása.⁶ Humberto Maturana biológiai episztemológiája új fogalmi kereteket állít

fel a nyelv, a gondolkodás és a kommunikáció viszonyáról. A radikális konstruktivizmus szerint a megismerésnek nincs tárgya. A tudás annyit jelent, hogy képesek vagyunk egy egyéni vagy társas helyzetben adekvát módon működni, cselekedni. A valóság az öntudánk által előállított „leírások” világában létezik.

A konstruktív szemlélet szerint a kommunikáció olyan tevékenység, amely a kommunikáció résztvevőinek orientációs interakcióját eredményezi. Az orientációs interakció alapja az a megismerő tevékenység, amely az egyénnek a környezeti feltételek szerinti helyzetét méri fel úgy, hogy a környezet által „felkínált” hézagról/lehetőségről kommunikatív leírást készít. Ezek a konkrét helyzetekről készült leírások szolgálnak a nyelvi tevékenység alapjául. Ez a fajta irányultsági interakciós tevékenység alapján véve sok hasonlóságot mutat mind a fentebb elemzett wittgensteini nyelvi játékok egységével és dinamikájával, mind pedig a Brentano–Husserl–Searle-féle intencionalitás hagyományával. A kommunikáció fogalmát tehát az egyének közötti spontán, de erősen kontextusfüggő, konszenzuális, nyelvi-interaktív viselkedésmódozatokra vonatkoztathatjuk, amelyek egy kooperatív interakciós mezőt hoznak így létre, illetve tartanak fenn. A sikeres kommunikáció alapja elsődlegesen a kognitív diszpozíciók, illetve a kognitív funkciók alkalmazásának egymással ellentétessége, és csak másodsorban a konvencionalitás.

A fentiekkel az argumentációs és érvelési tevékenység kutatásának kommunikációelméleti, valamint kognitív-tudományi megalapozottságát szándékoztam érzékeltetni. Ennek markánsan kiemelkedő, elméletiszintű megfogalmazását kapjuk Charles Arthur Willard amerikai argumentációelméleti szakember munkáiból.⁷ Az interakcionista-konstruktivista argumentációelmélet három sarkalatos pontja az érvelési tevékenység és a nyilvánossági szféra kapcsolata körül alakult ki.

- (a) Ez a hagyomány nem ismeri el a habermasi idealizált, konszenzusorientált kommunikatív cselekvés központi fogalmát, ezzel szemben az érvelési tevékenység gyökerében lévő véleménykülönbség (disszenzus) cselekvésindukáló szerepét tekinti alapvető fontosságúnak.
- (b) A véleményütköztetés pragmatikai megvalósításának alapja az a nyilvános szférában szabályozott folyamat, amelyet argumentációs tevékenységnek nevezünk, és amely az egyéni tudat konstruktivista szerveződése és a társas diskurzus kiterjesztett-értelmező, nyilvánossági megismerő funkciója közötti kapcsolódási pontot valósítja meg.
- (c) Ez a kapcsolódási pont, maga az argumentatív tevékenység az, amely a nyilvánossági szféra filozófiáját kialakítja: csak kritikai diskurzus képes arra, hogy társas-társadalmi szinten az egyénileg konstruált tudattartalmak a szimbolikus interakció kelléktárának felhasználásával értelmes módon ütközzenek abból a célból, hogy mind az egyéni, mind a társas megismerés céljait ezáltal szolgálják.

Érdeemes megjegyezni, milyen alapvető módon épít az interakcionista-konstruktivista argumentációelmélet a Piaget által megfogalmazott episztémikus kritériumokra, nevezetesen az egyén tudás- és hittartalmainak rugalmasan alkalmazkodó képességére, amely aztán a társas diskurzus kritikai attitűdjét biztosítja. Az érvelési tevékenység és a nyilvánossági szféra szerves összefüggését fogalmazza meg az egyénnek tulajdonított, tőle elidegeníthetetlen nyilvánossági pozíciója, amelynek az alapja az a tételezés, miszerint a véleménykülönbségek indította érvelési tevékenység rákényszeríti az embereket arra, hogy kilépjenek a nyilvánosságra, és konvencionális szerződéseket vagy alkukat kössenek. A nyilvánosság-

ban megjelenő egyén nyilvánossági pozícióját akkor érthetjük meg, ha külön-külön megértjük üzeneteit, privát hittartalmait, kommunikációs stratégiai repertoárját és ezeknek koherens viszonyát.

A fenti érvelések összefoglalásaként elmondhadjuk, hogy a tanulmány második része az argumentációelméleten belül végbement szemléletváltás következményeit elemezte. Kísérletet tett arra, hogy az egyéni megismerési folyamatban az argumentációs tevékenység új helyét kijelölje, valamint a társas megismerés folyamatában a társas konstruktív erőfeszítéseken nyugvó társas interakció egy sajátos válfajának, az érvelési tevékenységnek nyilvánossági vetületeit feltárja. Az amerikai interakcionista-konstruktivista argumentációs hagyományokra támaszkodva, az egyén nyilvánossági pozíciójának központi szerepet szán, amelyből levezethetőnek tartja a nyilvánossági szférára jellemző kritikai diskurzus és az effektív argumentatív technikák jelenségeit.

NB.

Az elektronikus rendszerek segítségével elérhető egyik jelentős argumentációs társaság az „Ontario Society for the Study of Argumentation”, amely Kanadában a York Universityn működik, és amelynek listájára a feliratkozás az „ARGTHRY@ODIE. CCS. YORKU. CA” számon lehetséges. A lista koordinátora professor Michael A. Gilbert, „MAG@NEXUS. YORKU. CA”.

JEGYZETEK

¹ Cassirer (1944, 1960, 1990) kiadások alapján, az idevágó részleteket, valamint azoknak a szerző által készített magyar fordítását közöljük. „Az érintett mű [fentebb] korábbi nézeteket egészít ki. A szimbolikus formák filozófiája abból az előfeltevésből indul ki, hogy ha van egyáltalán az ember természetének, illetve „lényegének” bármiféle definíciója, az csak funkcionális, de nem szubsztanciális lehet. Az embert nem definiálhatjuk semmiféle olyan inherens vagy immanens elv alapján, amely metafizikai lényegét konstituálná, és nem is határozhatjuk meg olyan veleszületett képességgel vagy ösztönnel, amelyet empirikus megfigyelés tudna megerősíteni. Az ember kimagasló jellemzője, megkülönböztető jegye nem a metafizikai vagy fizikai természete, hanem műves munkája. Ez a munka, az emberi tevékenységek rendszere az, amely meghatározza az „emberi” fogalom körét. A nyelv, a mítosz, a vallás, a művészet, a tudomány, a történelem alkotják e fogalomkört. Az „ember filozófiája” ezért egy olyan filozófia kell hogy legyen, amely betekintést nyújt nekünk mindeme emberi tevékenységterületek alapvető szerkezetébe, és amely ugyanakkor képessé tesz bennünket arra, hogy azokat egy szerves egészként érthessük meg. Ha eme tevékenységek eredményeinek tanulmányozásába fogunk [...], lehetetlenek bizonyul mindezeket közös nevezőre hozni. De egy filozófiai szintézis valami mást jelent. Hiszen itt nem a hatások egységét keressük, hanem a tevékenység egységét; nem a végtermékek egységét, hanem az alkotó folyamatok egységét. Ha az „emberi” fogalmának van értelme, az akkor azt jelenti, a különböző tevékenységi-/kulturformák között fennálló különbségek és szembenállások ellenére, hogy mindezek, mégiscsak, egy közös cél érdekében munkálkodnak.” (Cassirer 1944:67–70)

Az ember attól, amit alkotott és elért, nem tudja magát függetleníteni. Mást nem tehet, mint hogy el/befogadja saját életének feltételeit. Mivel többé már nem csupán egy fizikai univerzum lakója, az ember egy szimbolikus világegyetem polgára. A nyelv, a mítosz, a művészet és a vallás részei ennek a világegyetemnek. Ezek alkotják azokat a sokszínű fonalakat, amelyekből az emberi tapasztalás kusza hálójá, a szimbólumok hálójá fonatik. A gondolatban és tapasztalatban megélt emberi haladás finomítja és erősíti e hálót. Az ember többé már nem konfrontálódhat a pusztá valósággal közvetlen módon [...]. A fizikai valóság annak arányában tűnik visszahúzódni, amint az ember szimbolikus tevékenysége tért hódít. Ahelyett, hogy az ember a dolgokkal magukkal foglalkozna, bizonyos értelemben szakadatlanul magával folytat társalgást.

Magát olyannyira körülvette/körülbástyázta nyelvi formáival, művészi képzeivel, mitikus szimbólumai-
val és vallási rítusaival, hogy nem láthat és nem ismerhet meg dolgokat csupán eme mesterséges közvetítő
közeg beiktatása segítségével. Helyzete ugyanaz az elméleti és a gyakorlati szférákban egyaránt. De még
az utóbbiban sem élhet az ember kemény tények között, és nem élhet közvetlen igényei és vágyai szerint.
Ezzel szemben sokkal inkább képzelt érzelmei, reményei, félelmei, illúziói, csalódásai, fantáziái és álmai
közepette él.” (Cassirer 1944:25)

² A szimbólum és jeltypusok fogalomváltozásairól, történeti értelmezéseiről, tudományterületek sze-
rinti relevanciát tükröző felosztásáról és jellemzéséről kimerítő leírást kap az olvasó Pléh (1995a)-ban.

³ Piaget (1978) és Dretske (1988) kapcsán a szimbólummanipuláció természetét Pléh Csaba a
következőképpen fogalmazza meg: „[A reprezentációk] olyan belső képviseletek, amelyek eredetileg arra
hivatottak, hogy „tükrözzék” a valóság valamely mozzanatát, de mintegy le tudnak válni erről a funkcióról,
például lehetnek úgy hamisak, hogy a használatban az a benyomás él, mintha továbbra is megfelelési vi-
szonyban lennének a valósággal. A reprezentáció kulcsa a külső helyzetről való leválás lehetősége. Piaget
ezt úgy fogalmazza meg, hogy reprezentációról akkor beszélünk, ha belső képviseleteinket manipulálni
tudjuk. Át tudjuk őket alakítani, és ezzel leszakadunk a helyzetről. Dretske megfogalmazásában pedig a
reprezentációk lényegi mozzanata, hogy el tudnak szakadni a valós helyzettől, miközben keletkezésükben
indexikus benyomást keltenek, vagyis azt a benyomást, mintha a helyzet, amely szokványosan létrehozza
őket, fennállna, ez azonban már nincs szükségszerűen így.” (Pléh 1995b: 78–79)

⁴ „Az utolsó lépés minden kommunikatív aktus során olyan szociális konvenciók mozgósítása, ame-
lyek pontosan nem adhatók meg még olyan kommunikatív aktusok esetén sem, mint a tudományos célú
jegyzőkönyvvezetés, ahol látszólag egész pontos, precizírozott, és a résztvevők aktív értelmező,
jelentésteremtő munkáját nem igénylő dologról van szó.” (Pléh 1995a: 155)

⁵ A kognitív tudomány területeinek, céljainak, hatásainak szakszerű – ugyanakkor megfelelően cini-
kus – leírását kapjuk Pléh Csaba (1995b) írásában.

⁶ A legátfogóbb helyzetleírást Siegfried J. Schmidt (1987) tanulmányából kaphatjuk, aki Humberto
R. Maturana, Francisco J. Varela, Heinz von Foerster, Ernst von Glasersfeld, Gerhard Roth és más jelentős
„konstruktivista” kutató és szerző kiemelkedő tudományelméleti és kognitív tudományi munkáját szinteti-
zálja mint akadémikus filozófus.

⁷ Charles Arthur Willard, a University of Louisville (Kentucky) professzora egyike azon kevés ame-
rikai argumentációs szakembernek, akik „hajlandók” elméleti irányultságú, szintetizáló célzatú munkákat
írni. Az amerikai argumentációs műhelyekben nagyon izgalmas és releváns „gyakorlati eredmények” szü-
letnek, sokszor az „iskola” rangját is kivívják maguknak az akadémiai világban, de legtöbbször „iskolájukat
azonosító elméletek” nem fogalmazódnak meg „szintetizáló, nagy művekben”. Mégis, Willard a két legtekinté-
lyesebb amerikai argumentációs iskola eredményeinek szerencsés ötvöztetését tudta megalkotni már eddig is
(Willard 1983 és 1989) munkáiban: az „Illinois Constructivism School” és a „Chicago Symbolic Interactionism
School” hagyományaira támaszkodva. Talán nem véletlen, hogy az International Society for the Study of
Argumentation (ISSA, Amsterdam) alapító társelnöke az alapítás évétől, 1986-tól kezdve.

IRODALOM

- Bruner, J.: *Új utak az oktatás elméletében*. Budapest: Gondolat, 1974.
Cassirer, E.: *An Essay on Man. An Introduction to a Philosophy of Human Culture*. New Haven: Yale
University Press. 1944.
Cassirer, E.: *Was ist der Mensch? Versuch einer Philosophie der menschlichen Kultur*. Stuttgart,
1960. (Új fordítás: *Versuch über den Menschen. Einführung in eine Philosophie der Kultur*. Frankfurt a.
M., 1990)
Dretske, F.: *Explaining behavior: Reasons in a world of causes*. Cambridge, Mass.: The MIT Press,
1988.
Johnson-Laird, P. N.: *Mental Models*. Cambridge: CUP, 1983.
Kömlösi, László I.: *Cselekvésemélet és filozófiai pragmatika: Kritikai észrevételek Habermas*

univerzál-pragmatikája, az angolszász beszédaktus-elmélet és a konszenzuális jelentésemélet összefüggései kapcsán, *Magyar Filozófiai Szemle* (1992) 5/6: 847–878, 1992.

Komlósi, L. I.: A jelenkori érvelésemélet kérdései. Megismerés, kommunikáció, érvelés és a nyelvfilozófiai hagyományok. *Jel-Kép*. 1995/3–4.: 69–76, 1995a.

Komlósi, L. I.: Temporal and consequential inferences in practical reasoning: On the demarcation of argument practices and reasoning practices. In: Eemeren, F. H. van, R. Grootendorst, J. A. Blair and Ch. A. Willard (eds.): *Perspectives and Approaches: Proceedings of the Third ISSA Conference on Argumentation*, Vol. I., Amsterdam: SICSAT, pp. 72–83. 1995b.

Komlósi, László I. and Elisabeth Knipf: Negotiating Consensus in Discourse Interaction Schemata, In: Eemeren, F. H. van, R. Grootendorst, J. A. Blair and Ch. A. Willard (eds.): *Argumentation: Perspectives and Approaches*. Dordrecht: Foris Publications, pp. 82–89. 1987.

Lorenz, Kuno: *Einführung in die philosophische Anthropologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990.

Maturana, H. R.: *Erkennen. Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Ausgewählte Arbeiten zur biologischen Epistemologie*. Braunschweig–Wiesbaden: Vieweg, 1982.

Mérei, Ferenc: Utalás. A szemiotikai közösség élménytöbblete. In: *Jel és közösség*. (Szerk.: Voigt Vilmos, Szerdahelyi István és Szépe György), Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 145–170. 1975.

Piaget, J.: *A szimbólumképzés gyermekkorban*. Budapest: Gondolat, 1978.

Pléh, Csaba: A szimbólumfeldolgozó gondolkodásmód és a szimbólumfogalom változatai/változásai. In: Kapitány. Á. és Kapitány G. (szerk.): *Jelbeszéd az életünk. A szimbólum története és kutatásának módszerei*. Budapest: Osiris–Századvég, 1995a.

Pléh, Csaba: A mai megismeréstudomány alapkérdései. *Jel-Kép*. 1995/3–4.: 77–98, 1995b.

Schmidt, S. J.: Der Radikale Konstruktivismus: Ein neues Paradigma im interdisziplinären Diskurs. In: Schmidt, S. J. (Hrsg.), pp. 11–88. 1987a.

Schmidt, S. J. (Hrsg.): *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 1987b.

Vigotszkij, Sz. L.: *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*. Budapest: Gondolat, 1971.

Willard, Charles A.: *Argumentation and the Social Grounds of Knowledge*. Tuscaloosa/London: The University of Alabama Press, 1983.

Willard, Charles A.: *A Theory of Argumentation*. Tuscaloosa–London: The University of Alabama Press, 1989.

NYELV ÉS TÁRSADALOM

Ronald Wardhaugh (ed.): *Szociolingvisztika*.
Fordította: Pap Mária. Osiris–Századvég, Budapest,
1995.

Az Osiris–Századvég Kiadó gondozásában újabb hiánypótló mű jelent meg magyar fordításban. Első ízben kerül magyar nyelven a tényleges nyelvhasználat, a beszélt nyelv kérdései iránt érdeklődő olvasó kezébe egy átfogó, csupán alapfokú nyelvészeti ismereteket előfeltételező, de a nemzetközi kutatás eredményeit egészen a kilencvenes évek elejéig tudományos színvonalon áttekintő munka. Külön érdeme a magyar kiadásnak, hogy a fordító, Pap Mária sikerrel birkózott meg a szakkifejezések fordításának egyáltalán nem könnyű feladatával. Hasonlóképpen nagy erénye a könyvnek az egyes fejezetek alfejezetei végén található kiváló magyar nyelvi példák szerepeltetése, valamint az eredeti bibliográfia kiegészítése magyar nyelvre lefordított és magyar témájú szakirodalommal. A magyar nyelvi példák és a bibliográfia Kontra Miklós és Pléh Csaba munkája.

A könyv tizenöt fejezetben tárgyalja a szociológia, az antropológia és a nyelvészet által körülhatárolható tudományterület kérdéseit: Nyelv, dialektusok és változatok; Pidgin és kreol nyelvek; Kódváltás; Beszélőközösségek; Regionális és szociális eltérések; Változatvizsgálatok; Eredmények és problémák; A nyelvi változás; Nyelv és kultúra; Etnográfia és etnometodológia; Szolidaritás és udvariasság; Cselekvés és társalgás; Nyelv és nem; Nyelv és hátrányos helyzet; Nyelvtervezés.

Minden egyes fejezet két fő részből épül föl. Egyrészt az adott témakör elméleti kérdéseit és a hozzá kapcsolódó kutatások eredményeit tekinti át a szerző, rámutatva a különböző megközelítések relatív előnyeire, illetve a továbbra is nyitva maradó kérdésekre. Másrészt minden fejezet végén szerepel a kérdéskör átfogó, napjainkig nyúló szakirodalma. A témakörben megjelent főbb könyvek, cikkek segíthetik az alaposabban tájékozódni vágyó olvasót.

Az egyes fejezetek további alfejezetekre oszlanak, s ezek végén szerepelnek a felvetett problémák megértését szolgáló, a tanítást problémamegoldó folyamatként felfogó feladatok, amelyek, ahol lehetséges, a magyar nyelvhasználatot feltérképező anyaggal is kibővülnek. Így például a Nyelv és nem című fejezetben a nemre utaló nyelvhasználat kérdéskörét tárgyalva a magyar nyelvi anyag szerepeltetése nemcsak kiegészítő, de mindvégig meghatározó. Szemléltetésül az alábbi feladatot emelhetjük ki:

„Az egyik tankönyvkiadó az angolra nézve az alábbi helyettesítéseket ajánlja, hogy elkerüljék a tankönyvszerű kiadványokban a szexista nyelvhasználatot és a sztereotípiákat. Mit gondol, mennyire hatékonyak ezek a dolgok?

„korai ember”	korai humán lények
„az ember és világa”	világtörténelem
„postás bácsi”	levélkihordó
„a hétköznapi ember”	a közönséges népek
„a motoros, aki (férfi)”	a motoros, aki (férfi vagy nő)
„a paraszt és felesége”	egy parasztpár
„Kovács Mária nagyon sikeres menedzser nő”	Kovács Mária nagyon sikeres menedzser
„a gyengébb nem”	a nők
„A kapitány Kovács János. Gyönyörű első tisztje Fekete Júlia.”	A kapitány Kovács János, és az első tiszt Fekete Júlia.

Vajon a magyarban az ember szónak semleges vagy „szexista” jelentése volt-e eredetileg? Nézzen utána!”

Külön is meg kell említenünk a könyv bevezetését, ahol fontos elméleti állásfoglalásra kerül sor: a nyelvi kompetencia és performancia szétválasztására, s ennek alapján a nyelvészeti, tudományos igényű vizsgálódások körének a tényleges használaton alapuló meghatározására. A nemzetközi szakirodalomban a különbségtévés több mint harminc éve elfogadott gyakorlat, ezt azonban a hazai nyelvészeti oktatás még kevésbé tükrözi.

A pidgin és a kreol nyelvekről szóló fejezet kiváló áttekintést ad az egyes típusokról, azok földrajzi eloszlását és alapnyelvét véve alapul. Mindez érdekes kuriózumként hathat a magyarországi nyelvi környezetben, ahol a jelenséggel aligha szembesülhet az olvasó.

A Regionális és szociális eltérések című fejezetben Wardhaugh a „nyelvi változó” kategóriáját igyekszik definiálni. Ennek kapcsán kevésbé tartja szerencsésnek a társadalmi osztályba tartozásnak, mint a nyelvi viselkedést és változást magyarázó kategóriának a használatát, mely megközelítés Labov és Trudgill munkáiból vált ismertté. Inkább a Milroy által bevezetett szociális hálók kategóriáját tartja meggyőzőbbnek. Eszerint minden ember leírható a rokonsági kapcsolatain alapuló, elhelyezkedési lehetőségei és erőforrásai megszerzésére irányuló tevékenysége során kialakuló emberi viszonyaival. Az egyes emberi közösségekben való részvételt a kapcsolatok sűrűsége és sokszorosossága jellemzi. Minél erősebb valakinek a szociális hálója, annál gyakrabban használja az alapnyelvét, a vernakuláris alapnormát. Azaz a szociális hálók nyelvi normát kikényszerítő mechanizmusként funkcionálnak.

A Szolidaritás és udvariasság című fejezet a könyv legkiemelkedőbb része, amely alapos összefoglalását adja a területen folytatott kutatásoknak, problémáknak. Kikristályosodni látszik egy összefüggő elméleti keret, melynek ismeretében a hazai, főként összehasonlító kutatások is kezdetüket vették a kiegészítő bibliográfia tanúsága szerint.

A Cselekvés és társalgás című fejezet az Austin és Searle által kidolgozott beszédaktus-elméletet, a társalgást irányító grice-i együttműködési elvet, és a Goffmann által bevezetett „arc” kategóriáját tárgyalja, valamint Gumperznek az interakcióra vonatkozó munkásságát érinti még röviden. Meglepő módon azonban anélkül teszi mindezt, hogy a pragmatika kifejezést akár egyszer is használná, noha a tárgyalt kérdések ebbe a tárgykörbe (is) tartoznak. Különösen furcsa ez a hiány, ha arra gondolunk, hogy az ajánlott irodalmak sorában az egyik kulcsmű Levinson Pragmatics (1983) című munkája.

Végezetül a tizenötödik fejezetet, a Nyelvtervezés címűt érdemes külön is megemlítenünk. Az elnevezés az olyan hivatalos, többnyire központi, tudatos politikai döntéseket jelöli, melyek fő célja a nyelv funkcióinak megváltoztatása egy adott csoport nyelvhasználatában. Különös aktualitása van ennek a legrövidebbre sikerült fejezetnek a mai Magyarországon. A hivatalos és regionálisan hivatalos nyelvekkel kezdődő és egészen a tiltott nyelvekig tartó, ismerősen hangzó nyelvészeti kategóriák valós napi politikai történésekről beszélnek s nyomatékosítják: a nyelvhasználat és a társadalom viszonya mindennapi életünket meghatározó, olykor korlátozó probléma.

A „Hogyan használhatom a szavakat?“, „Miként mondhatom ezt vagy azt?“ jellegű kérdéseknek a pusztá léttől a társadalmi előbbre jutásig ívelő vonatkozásai vannak mindannyiunk életére. Wardhaugh Szociolingvisztikájának magyarrá fordítása ennek az összefüggésnek a tudatosításával teszi a legnagyobb szolgálatot a hazai társadalomkutatás számára. Ebben az értelemben a mű kiadása fontos állásfoglalásnak is tekinthető. Jó szívvel ajánlom mindenkinek.

Barát Erzsébet

A NYELV DARWINJA: JOHN LANGSHAW AUSTIN

J. L. Austin: *Tetten ért szavak*.

Fordította: Pléh Csaba. Budapest, Akadémiai Kiadó,
Hermész Könyvek, 1990.

John Langshaw Austin ebben 1991-ben lett volna nyolcvanéves. Negyvenkilenc éves korában, 1960-ban halt meg. Filozófiát tanított 25 évig. Angolra fordította Frege *Az aritmetika alapjai* című munkáját, és megjelentetett néhány rövidebb tanulmányt. Három könyve jelent meg posztumusz: *Philosophical papers* (1961), *Sense and Sensibilia* (1962), *How to Do Things with Words* (1962), melyeket J. O. Urmson és G. J. Warnock rendeztek sajtó alá.

Munkáit nagyjából tanítványai rekonstruálták saját jegyzetei, hallgatói jegyzetei, s egy-egy kósa magnetofonfelvétel segítségével, és ezzel Austin természetesen nem áll egyedül még a 20. századi gondolkodók sorában sem. Csak egyetlen nagy hatású példát említve George Herbert Mead sem szerzője a szó szoros vagy éppenséggel mindig is kérdéses értelmében a *Mind, Self and Society* (magyarítva *A pszichikum az én és a társadalom*) című könyvnek: azt Charles Morris néhai szemiotikus, majd buddhista szerzetes készítette. Austin esetében azonban ez nem csupán azt jelenti, hogy a kultúra még ma is a beszéden alapul, dacolva minden vátésszel, akik már a beszédre épülő írást-nyomtatást – mint mondják a Guttenberg-galaxist – is maguk mögött látják.

Austin esetében ez bizonyára sors és választás. Mert kutatási tárgya a beszéd, kutatási módszere pedig a beszélgetés volt. Mert – s engedtessek meg, hogy amint az olykor a krimik esetében szokásos, az utolsó mondatokkal kezdjem a könyvet – így fejeződik be a *Tetten ért szavak* XII. fejezete, s Austin utolsó harvardi előadása: „Az előadások során két olyan tevékenységet is végeztem, amelyet egyáltalán nem szeretek: programot adtam, vagyis megmondtam, hogy mit kellene tenni, ahelyett, hogy tettem volna valamit; előadásokat tartottam. Ami az (1)-est illeti, szeretném remélni, hogy sikerült valamelyest láttatnom, hogy milyen irányt vettek s milyen lendülettel haladnak a dolgok a filozófia egyik-másik részében – vagyis nem egyéni manifesztumot hirdettem. Ami a (2)-t illeti, szeretném elmondani, hogy sehol sem találhatnék kellemesebb helyet az előadásra, mint a Harvard Egyetemen.”

Austin a mindennapi nyelv filozófusa volt, ám kortársával, a nálánál népszerűbb Wittgensteinnel szemben kevésbé érdekelte a filozófia önmagában, vagy akár a mindenenn túli, a transzcendencia, mintsem maga a nyelvhasználat, a mindennapok. Az úgynevezett nagy kategória-hibákon túl (amilyen például Wittgenstein jellemzésében a jelentés mentális entitásként való felfogása, melyet a mindennapi nyelvhasználattal konfrontálva igyekszik

tarthatatlanná tenni, s a nyelv adott kontextusban történő, adott életformához kötődő használati módjával felváltani) aprólékos, mondhatnánk pszilicsáré dolgokkal is képes volt elvesződni. Miként Darwin éveken át tanulmányozta például a földigiliszták életét és szerepüket a humusz képződésében, Austin a barátaival tartott szombat délelőtti összejöveteleken beszélgetve a beszédet tanulmányozta. Ennek módszere nagyjából a következő lépésekből állt. Az összejövetel résztvevői kiválasztottak egy témát. Azután összegyűjtötték a témához tartozó kifejezések készletét, amihez szótárakat is felhasználtak. Majd a kifejezések közül megjelölték a használatos, illetve a használatosnak tűnő, de mégsem használatos kifejezéseket. Az így csoportosított kifejezésekkel azután történeteket készítettek, illetve készen kapott történetekben vizsgálták őket. Ezt követően tettek csak kísérletet a terminusok, s a köztük lévő kapcsolatok jelentéseinek értelmezésére. Továbbá ezen a szinten kapcsolták be más filozófusok értelmezési kísérleteit is. A jelentéskeresés egész eljárása mindvégig a jelenlevők ésszerű konszenzusára alapozódott, melyet – mint mondják – többnyire könnyű volt elérni, de ha nem érték el, az külön érdekes volt.

Azt gondolom a fentebb röviden bemutatott feltáró eljárásban rejlik az egyik kulcsa annak, hogy Austin miként hatolt be, vagy talán helyesebb így mondani: világított be a „használat” homályába. Munkájának másik döntő mozzanata a cselekvés előtérbe helyezése.

A *Tetten ért szavak* a konstatív és a performatív megnyilatkozások szembeállításával indul. Míg a konstatív megnyilatkozások a nyelvről alkotott hagyományos felfogással összhangban tények, illetve események leírásai, s mint ilyenek az igazság-hamisság szempontjából lehet bírálni őket, a performatív megnyilatkozások igencsak másként viselkednek. Austin példájánál maradv a házasságkötő teremben kimondott „Igen”, „Igen, akarom” nem ír le semmit a világból, ellenben valami – a házasságkötés – megtételének az aktusa, cselekvés. Továbbá a szokásos értelemben sem azt nem mondhatjuk róla, hogy igaz, sem azt, hogy hamis. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyen megnyilatkozások értelmetlenek lennének, miként azt sem, hogy ne lehetne bírálni őket. Sikerületlenségük fajainak osztályozásából, avagy bírálhatósági szempontjaikból születik aztán a balfogások doktrínája. Másért sikerületlen házasságkötésem, ha a menyasszonyi ruha egy csimpánzt bújtat (egyáltalában nem létezik az állatokkal házasságkötés intézménye), másért, ha férfit (a mi kultúránkban nem házasodhat össze férfi férfival), másért, ha már van feleségem, másért, ha közben pisztolyt szegeznek a hátamba, másért, ha a pap álpap. Ahhoz tehát, hogy megnyilatkozásainkkal végzett cselekvéseink sikeresek legyenek, bizonyos – többé-kevésbé megadható – szabályokhoz igazodniuk kell, bizonyos kontextuális feltételeknek teljesülniük kell. Egy ideig Austin elégedett volt a konstatív versus performatív megnyilatkozások fogalompárjával, de pontos elkülönítésükre tett ismételt kísérletei egyre-másra kudarcba fulladtak. Ezek a kudarcok azonban termékeny kudarcok. Egyfelől a performatívumok két fajtájának, az elemi vagy elsődleges és az explicit performatívumok elkülönítéséhez vezettek. Így például az „Ígérem, ott leszek 10-re” explicit performatívum, mely megformulálásában világossá teszi, hogy a megnyilatkozással végzett cselekedet ígérettétel, míg az „Ott leszek 10-re” elemi performatívum, melynek ahhoz, hogy ígéret legyen, megfelelő kontextusban kell elhangzania. Másfelől az a kérdés, hogy megnyilatkozásainkkal miként cselekszünk, a nyelvet miként használjuk, a lokúciós, illokúciós és perlokúciós aktusok megkülönböztetéséhez vezetett. A megnyilatkozás lokúciós aspektusa azonos annak hagyományos értelemben vett jelentésével – a valami mondásának aktusával –, illokúciós aspektusa azonos a beszélő általa végzett konvencionális cselekvésével – a valami mondásakor elvégzett aktussal –, perlokúciós aspektusa pedig azonos az általa a hallgatóban kiváltott hatással. Példaként kép-

zeljük el, hogy valaki azt mondja: „Ajtó”, s tegyük fel, hogy ezzel a helységben lévő ajtóra utal – lokúciós aspektus –, kifejezi az ajtó becsukására irányuló kérését – illokúciós aspektus –, s végül valamely hallgatója becsukja az ajtót – perlokúciós aspektus. Vegyük észre, hogy a megnyilatkozás fentebb absztrahált „síkjai” bizonyos mértékig egymástól függetlenül változhatnak. Példánknál maradván az annyit jelent, hogy eltérő lokúciós aktusok – például ablak, vagy nyílászáró – azonos illokúciós és perlokúciós erővel, eltérő illokúciós aktusok – például kérés vagy parancs – azonos lokúciós és perlokúciós erővel, s végül eltérő perlokúciós hatások – az ajtó becsukása, vagy még tágabbra nyitása – azonos lokúciós és illokúciós erővel járhatnak együtt. Egy megnyilatkozás tehát rendszerint egyszerre rendelkezik lokúciós, illokúciós, és perlokúciós erővel vagy értékkel. S ezen a ponton a kiinduló, konstatív és performatív megnyilatkozások közt tett distinkció összeomlik: a konstatív megnyilatkozásokkal is csinálunk valamit. Állítunk velük.

A beszédaktus-elmélet központi felismerését néhány szóban el lehet mondani. Ezt olykor – meggyőződésem szerint teljességgel alaptalanul – kritikai érvként hozzák fel velem szemben. A természetes kiválasztódás elvének felismerését sem teszi kisebb jelentőségűvé, hogy néhány mondatban elmondható. A beszédaktus-elmélet szerint tehát a kommunikáció alapegységei a megnyilatkozások, melyek egészen egyszerűen sajátos cselekvések. A hangsúly a (például teremtett) világ mint olyan leképezéséről, illetve a belső (egyetlen bizonyoságként adott, történetesen privát) mentális állapotok nyilvánossá tételéről, kifejezéséről átkerül a kölcsönösen osztott szabályokhoz igazodó cselekvésekre. S ezek a szabályok már nem „csak” a nyelvhasználat szabályai, nem csak a nyelvészek feladata vizsgálatuk. Mint-hogy ezek a szabályok alkotják egymás számára értelmes és felelős életünk szövetét, nincs társadalomtudós, aki eltekinthetne tőlük.

A nyelv a mi Rubiconunk, és nincs állat, mely merészelné ezt átlépni – írta volt Max Müller 1861-ben az evolúciós elméletre válaszul. Ma talán így lehetne fogalmazni: nem lehetséges egyszerre kiküszöbölni a teleológiát – és mi más oly vonzó az evolúciós elméletben, mint a teleologikusnak látszó jelenségek létrehozásáért egy masinát felelőssé tenni, azaz két teljesen céltalan tényező, a véletlen változatok s a köztük szelektáló nyomás vak működésére visszavezetni – és megőrizni a szándékot. Ez képtelenség. Nem azért Rubiconja tehát a nyelv a darwinizmusnak, mert az állatok nem képesek túljutni rajta. Az persze egy további kérdés, hogy képesek lennének-e, vagy vagyunk-e észrevenni az állatok nyelvét.

Azt gondolom, nem túlzás, ha a Darwin névéhez kötődő evolúciós-elméletet az élőkről szóló tudományok legbefolyásosabb elméletének nevezzük. Továbbá azt gondolom, Austin beszédaktus-elméletének jelentősége a darwini evolúcióelmülethez mérhető, s a maga területén, a humán tudományok égöve alatt ahhoz hasonló szerepet tölthetne be. Más szóval: Austin munkájának jelentősége a maga helyén vetekszik Darwinéval. Lehet, hogy korai illet állítani, hisz a *Tetten ért szavak* 1962-ben jelent meg, s kérdés, mit láthattak a kortársak *A fajok eredete* 1859-es megjelenését követően 29 évvel a biológia elméleti keretét napjainkban szinte kizárólagosan meghatározó evolúciós szemléletből. Lehet, sőt több mint valószínű, hogy Austin belátásaiból soha nem lesz a darwinizmussal analóg szerepet játszó izmus, nem lesz austinizmus. Meggyőződésem, hogy ennek legfőbb oka, hogy nincs benne semmi rejtélyes, túl triviális. E tekintetben élesen különbözik az evolúciós elmélettől, mely mindig is zavarba ejtő, s mint ilyen elragadó marad, hiszen mi magunk emberek is céltalanként ábrázoltatunk benne, egy olyan mechanizmus apró részeiként – legyen az egység az egyed, vagy a faj, illetve a populáció, vagy a gén –, mely csupán mímeli a célszerűséget, de a szó szoros értelmében céltalan, azaz értelmetlen. Ez az, amiért az objektíváló tudós örvend

neki, ám önmagára aligha tartja érvényesnek. Íme az evolúciós elmélet feszültesége, tudományos bűbája, simmeli kacérsága, freudi ambivalenciája.

Austin könyvének igazi újdonsága abban rejlik, hogy egy olyan nyelvszemlélet részletezésére vállalkozik, mely szerint a nyelv aktivitást, cselekedetet, alkotást igényő kollektív vállalkozás, nem pedig egyszerűen „természeténél” fogva kollektív intézmény. Míg az evolúció gondolata a történet és a környezet kontextusát adja az élőlények megértéséhez, mondván az élők nem a teremtés, vagy az életerő okán azok, amik, a beszédaktusok gondolata a cselekvés és a társas konvenciók fogalmaival az általános használatdoktrínának kölcsönöz tartalmat.

Végezetül köszönet illeti Pléh Csabát: amennyire egy nyelvről egy másikra le lehet fordítani valamit, azt Austin nélkülözhetetlen munkájával sikerült megcselekednie.

Bodor Péter

NYELV, HAGYOMÁNY, KÖZÖSSÉG

Nyíri Kristóf: *Keresztút. Filozófiai esszék.*
Kelenföld, Budapest, 1989.

A meglepő, kissé más témát sejtető cím hét tanulmányt fog egybe; ezek mindegyike az egyéni tudat kollektív beágyazottságáról szól. A közös téma azonban kissé mondvasináltnak tűnik, nem takar szoros kapcsolatot; arról van inkább szó, hogy egyazon szerző egységes világnézete és érdeklődése tükröződik a hét, kissé esetlegesen összeválogatott, különféle témájú tanulmány mindegyikén.

A nyelv, annak elsajátítása és használata mindig olyan probléma volt, amely túlmutatott önmagán; az ezzel foglalkozó elméletalkotók az emberi elme mibenlétéről, a gondolkodás és az emberi kommunikáció mechanizmusáról akartak újat mondani, amikor a nyelv kérdéséhez nyúltak. Hamar alapvető világnézeti irányultságok rajzolódnak ki, ha egyes szerzők nyelvről szóló fejtegetéseit olvassuk: e téma kapcsán mindenki állást foglal nagy és alapvető filozófiai-pszichológiai kérdésekben, például öröklődés és környezet, egyén és közösség, determinizmus és szabadság, hagyomány és eredetiség kérdésében.

Nyíri Kristóf tanulmánykötete is, mivel érdeklődésének elsődleges tárgya a hagyomány és a közösség, kézenfekvő módon szembetalálkozik a nyelvvel foglalkozó filozófiai munkákkal, és, fenti prioritásaiból adódóan, elsősorban Wittgenstein írásaiban találja meg mindazt, amire gondolatai kifejtéséhez szüksége van. A nyelvpszichológia szempontjából markáns irányt képvisel Wittgenstein nyelvelmélete, már csak azért is, mert szemléletmódja és kérdésfeltevése érezhetően nem pszichológiai: nem érezni fejtegetései mögött végső kérdésként az emberi elme felépítésének megértésére irányuló vágyat, filozófiája érintetlen marad a test-lélek problémától. Mivel szerinte az emberi viselkedés szabálykövető jellegű, ezért nem az egyéni viselkedés jelenségeinek leírásával érdemes foglalkozni, hanem annak a szabályrendszernek a rekonstrukciójával, melyet a személy viselkedése során és mások megértésekor követ. Az ember értelmezésének nem kauzális, jelentésközpontú modellje a pszichológiában fenomenologikus megközelítésként ismert, és számos területen, például a mesterséges intelligencia kutatásában jellegzetes attitűddé vált (Pléh 1992). Erről részletesen a kötet Wittgenstein és a gépi intelligencia problémája című tanulmányában esik szó.

Wittgenstein a nyelvet – és ezzel a gondolkodást – teljességgel a környezet termékének tekinti, elsajátítása útjának pedig az idomítást, nevelést (*Abrichtung*). „A szabály *fogalmához* tartozik hozzá, hogy be legyünk/lehetünk rá idomítva. Ezzel a begyakoroltatás minden jelentés és magyarázat alapjává és háttérévé válik, úttá, melyen a jelentéshez eljuthatunk.” (Neumer 1991, 51. old.). Wittgenstein tradicionalizmusa azon filozófiai hagyományelméle-

tek közé tartozik, melyek a hétköznapi megismerés kategóriarendszerét a társas létből vezetik le, és a közösség konstruktív, kategóriateremtő szerepét hangsúlyozzák a megismerésben (Pléh 1992).

Nyíri könyve egyértelmű álláspontot foglal el egy, a pszichológia keletkezése körül oly fontos szerepet játszott filozófiai vitában, a racionalizmus–empirizmus problémában: álláspontja szerint a szokások és intézmények mellőzhetetlen szerepet játszanak életben és gondolkodásban. A kötet fő kérdésfelvetése nem nativizmus és empirizmus szembeállításaként fogalmazódik meg, de minden tanulmányban más-más témával kapcsolatban az emberi gondolkodás környezeti meghatározottsága mellett érvel, elvetve azt a felfogást, amely a gondolkodást állandónak tekintett tudattartalmak egyénen belül zajló folyamatoként képzelel. Deweyt idézve leszögezi: „a gondolkodás egyfajta szokás más szokások mellett, a racionális attitűd nem más, mint elsajátított diszpozíció, az ész a szokás verejtékes teljesítménye”. (13. old.)

Nyíri könyvének nyelvpszichológiai vonatkozásai óhatatlanul előhózzák a másik lehetséges álláspont, és annak legfontosabb képviselője, Chomsky érveit is. A Nyelv szokás és nyelvújítás című tanulmányban a nyelvről mint az emberi társadalom legalapvetőbb spon-tán intézményéről ír, bemutatandó rajta a hagyomány szerepének működését. Kiterjeszti saját hagyományfogalmát, és újabb témakörön illusztrálja a hagyománynak az emberi gondolkodásban szerinte betöltött funkcióját. A szerző cáfolja Chomsky ismert nézetét, hogy a mindennapi nyelvi tevékenység valami alapvetően kreatív folyamat lenne azáltal, hogy a nyelvet folyékonyan beszélő képes arra, hogy meghatározatlanul sok olyan mondatot produkáljon és értsen meg, amely teljesen új a számára. Chomsky szerint, mint Nyíri idézi, „az ismétlés hiánya a nyelvhasználat feltűnő ténye: csaknem minden mondat, mely elhangzik, először hangzik el”. (25. old.) Ám a tanulmány Hockettre, Bolingerre, Slobinra és Beverre hivatkozva tarthatatlannak ítéli a rekurzív szintaktikai szabályokra alapozott nyelvi kreativitás chomskyánus eszméjét. Ehelyett azt a megoldást javasolja, hogy az egyén nyelvi megnyilvánulásait analógiák alapján képzeljük el; minden beszédhelyzet sok különböző, részben eltérő előző helyzethez hasonlít, így különféle analógiák játszanak egybe a nyelvi produkcióban, s az eredmény valami új. Végeredményben szokásokon, jól begyakorolt sémákon alapul a kreatív nyelvi teljesítmény is: mondatvázak segítségével beszélünk, melyekben egy-egy elem helyzetről helyzetre cserélhető. Wittgenstein nyomán mondja Nyíri, hogy a nyelv elsajátításának magában kell foglalnia azoknak a jellegzetes helyzeteknek a megtanulását, amelyekben az idiomatikus formákat alkalmazzuk; „a jelentés nem más, mint használat”. (24. old.) A szemantikai konvenciók azokba az öröklött konvenciókba vannak tehát ágyazva, amelyek életformánkat alkotják, egy nyelv csak egy teljes társadalom nyelve lehet, természete szerint szokásszerű, öröklötten konvencionális, emlékezettől vezetett.

Gyökeresen más elképzelés ez, mint a Chomskyé. Chomsky mentalista, nativista emberképe a racionalista hagyományt vállalja fel; az emberi szabadság zálogát pont abban látja, hogy a gondolkodásnak belső meghatározottságú mintázata van, így az ember nincs teljesen kiszolgáltatva a korlátozó társas környezetnek. Éppen biológiai meghatározottsága teszi lehetővé minden egyén korlátlan, szabad fejlődését (Pléh 1995).

Nyíri könyve ezen a ponton kapcsolódik be abba a szellemi áramlatba, amely többek között a pszicholingvisztikán, és egyéb pszichológiai témákon keresztül is mindig az Én önállóságának vagy környezeti meghatározottságának kérdését feszegette. Nem véletlen, hogy a szerzőt ez érdekli: a könyv 1989-ben jelent meg, a friss szólásszabadság első időszakában, amikor hasonló filozófiai témáknak igen komoly gyakorlati értelme és érde-

kessége volt. A hagyomány filozófiájához című nyitó tanulmányában a szerző említi is, hogy a magyar társadalom (akkori) jelene készítette a tanulmánykötet összeállítására. Valóban sajátos helyzet volt ez: egy hagyományok nélküli, és ugyanakkor szabadság nélküli társadalomé. Ha van ilyen, akkor a szerző számára világos is a következtetés: ha a hagyományok hiánya a szabadság hiányával jár ilyen szorosan együtt, akkor tehát a hagyományok megléte szorosan együtt jár a szabadság meglétével. Kissé aktualizáló következtetésnek tűnik; a szerző nem titkolja, hogy a továbbiakban ennek a tételnek az alátámasztására fog felhozni érveket, mert úgy érzi: a társadalomra veszélyes folyamatok tanúja lehet különben; mert úgy érzi, így hasznos. Dicséretes vállalkozás – ám talán szerencsésebb lett volna ennek fényében a címlapra a *Filozófiai esszék* alcím helyett valami mást írni, hiszen a kötet nagy részben aktuális társadalomszervezési implikációkat tartalmaz, szándékai vannak, egy adott történelmi helyzet lenyomata.

Jellegzetes hangulatot áraszt a kötet: a felszabadulás hangulatát. Töretlen optimizmust sugároz, az emberek igazi, szabad közösségének alkotó erejében hisz, csupa lendület – néha olyannyira, hogy egyes tanulmányok már csak kordokumentumként érdekesek. Az utolsó tanulmány (Marxi témák az információ korában) az ipari társadalmon túli marxi víziót látja megvalósulni a közeljövőben: az emberek igazi közösségén és beleszólásán alapuló, elidegenedésmentes, boldog társadalmat. „...A marxi életmű romantikus-eszkatologikus vonulata – melyre a bürokratikus marxizmus mindig is egyfajta kelleltlenséggel tekintett – ma egyre inkább a szolid megalapozottság hangulatát kelti. Ha a liberális intézmények forradalmi megdöntése és a szabad verseny kiküszöbölése nem is hordozza már számunkra azt az ígéretet, mint korábban, az információkezelés kibontakozó technológiái éppenséggel egy új közösségiség korát jövendölik – a részvételi demokrácia, egy új kézművesség, az elidegenedésmentes kultúrformák korszakát.” (89. old.)

Az új életformáról, és ezzel kapcsolatban az új fogalmakról szól a Wittgenstein és a gépi intelligencia problémája című tanulmány. Ez pszicholingvisztikai téma is: a mentális predikátumok használatának esetleges megváltozását, és – az új életforma és új használat során – az intencionalitás fogalmának megváltozását teszi fel lehetőségként, és ennek következményeit járja körül. Érdekes gondolat kísérlet – a megelőző tanulmányok olyan plauzibilisen vezetnek fel az életforma mint ismeretelméleti kategória által vezérelt nyelvelsajátítás és fogalomalkotás wittgensteini elméletét, hogy az olvasó „belemegy a csőbe”, azon veszi észre magát, hogy egészen a wittgensteini elmélet ad absurdum vitt következményeiig követi egyetértve a szerzőt. Különös, hogy az igen érdekes beszéd-írás dichotómiához kapcsolva nem említi Derrida ide vonatkozó nézeteit.

A pszichológiai-filozófiai esszéknél némileg gyengébbek – mert korhoz kötöttek – a társadalomtudományi-politikai darabok. A filozófiai elméletalkotás marxista módszerei öntudatlanul is működhetnek egy-egy írásban, akkor is, ha témája, szemlélete nem kötődik ehhez a nézetrendszerhez. Érdekes például, amint a szerző társadalmi-gazdasági háttérükből „levezeti”, miért is voltak osztrák zsidó filozófusoknak bizonyos típusú nézeteik: „Az itt vázolt háttér előtt az emancipált zsidó értelmiségi, elvontan szólva, negatív vagy pozitív beállítottságot tanúsíthat az egyéni észnek a kollektív hiedelmek rendszerében elfoglalt helyét illetően. Az előbbi beállítottság ismét csak mondhatni kétféle hangulatban ölthet testet, a fölszabadultság és az elidegenedétség hangulatában.” Tehát bármi lehet, de az mindenesetre meg van magyarázva a háttérrel.

Összegésképpen azzal ajánlhatjuk Nyíri Kristóf könyvét az olvasóknak, hogy a hagyományokról, az emberi közösségekről szól, és ennek kapcsán alapproblémával foglalkozik: vajon az egyén-e az, aki gondolkodik, vagy a közösség, vajon teljes egészében kollektív képződmény-e az emberi elme, vagy mégsem, vajon nyelv és gondolkodás egy dolog-e, vagy külön áll egymástól.

Nádasdy Nóra

IRODALOM

Neumer, K.: Határutak. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1991.

Pléh, Cs.: A mindig időszerű szellemi forradalmár: Chomsky, N.: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Osiris, Budapest, 1995.

Pléh, Cs.: *Pszichológiatörténet*. Gondolat, Budapest, 1992.

CONTENTS

Angelusz, Róbert: HOSTILITY TO GIPSIES AND THE IGNORANCE OF PLURALISM	3
Csepeli, György–Závecz, Tibor: EVERYDAY CONSERVATISM IN HUNGARY	23
Lengyel, György–Tóth, István János: SOCIAL FACTORS OF SATISFACTION WITH THE LIVING STANDARDS	31
Lendvay, Judit: THE POTENTIAL PUBLIC OF THE TELEVISION PROGRAMS IN HUNGARIAN LANGUAGE	47
Terestyéni, Tamás: DEFECTS OF COMMUNICATION IN THE HUNGARIAN SOCIETY	53
Kováts, Ildikó: INTERNATIONAL EXPERIENCES OF THE EDUCATION OF JOURNALISTS	79
Komlósi, László Imre: ISSUES IN CONTEMPORARY ARGUMENTATION THEORY. PART II	85

149 Ft